

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

ZEYNEP ŞIK

KUR'AN'DA HESAP KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
PROF. DR. SADIK KILIÇ**

ERZURUM-2006

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KURAN'DA HESAP KAVRAMI

ZEYNEP ŞIK

DANIŞMAN: Prof. Dr. Sadık KILIÇ

2006-SAYFA: 194

JÜRİ: Prof. Dr. Sadık KILIÇ

Prof. Dr. Niyazi USTA

Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Bu tezin amacı, İslam'daki ahiret inancının odak noktası olan hesaba çekme konusunun incelenmesidir. Bu tez üç bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde, bazı semavi ve beşeri inanç sistemlerindeki ahiret inancı incelenmiş, daha sonra İslam ile diğer dinler arasındaki farklı ahiret inanışları hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde, Kuran'da hesaba çekme konusunun kavramsal ve semantik boyutu incelenmiştir. Bu bağlamda, hesaba çekme ve hesap günü ile ilişkili bazı konular, hesaba çekme konusunun geçtiği Kuran ayetleri ve Kuran'da hesap gününün sunulduğu konuları hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde, hesaba çekme zamanındaki temel ilkeler, hesaba çekme ve hesap gününün temsili anlatımı, insanların o zamanki bazı halleri ve hesabı etkileyen faktörler hakkında bilgi verilmiştir.

Son tahlilde, hesap kavramının, Kuran'da önemli ve temel bir konu olduğu sonucuna varıldı.

Anahtar kelimeler: Hesap, hesap günü, ahiret .

ABSTRACT

MASTERS THESIS

CALLING TO ACCOUNT IN THE QURAN

ZEYNEP ŞİK

Supervisor: Prof. Dr. Sadık KILIÇ

2006-PAGE: 194

Jury: Proffessor Sadık KILIÇ

Professor Niyazi USTA

Professor Lütfullah CEBECİ

The aim of this thesis is studied subject of calling to account which is focus on belief of hereafter in İslam. The thesis consist of three section.

In first section, it was studied belief of hereafter at some divine and human belief system, than it was given information about differents belief of hereafter between İslam and the other religions

In second section, it was studied extent semantic and conceptual of calling to account in the Quran. In this context it was given information about some subject related to colling to account and judgementday, verses of the Quran which included subject of calling to account and present of judgementday in the Quran.

In third section, it was given information about fundamental principles at colling to account time, sembolical expression of calling to account and judgementday, some condition of man at that time and factor which affects calling to account.

In the final analysis, it was found out that the subject colling to account was important and essential subjectin the Quran.

Key words: Colling to account, judgementday, hereafter

ÖNSÖZ

İnsanoğlu, dünyadaki yolculuğuna başladığından bu yana, ezelden ebede uzanan bütünde varlığını anlamlandırma ve gücünün sınırlarını keşfetme çabasında olagelmıştır. Nasıl ve ne zaman öleceğini bilemeyen, fakat nasıl yaşayacağına karar verebilen kişi, yaptığı ve ihmal edip yapmadığı her şeyin sonuçlarına hazır olmak zorundadır. Çünkü seçim yapabilmek, aynı zamanda eylemlerden sorumlu olmayı gerektirir. Gerçekte, insanı diğer varlıklardan ayıran hususiyetlerden bir tanesi de onun sorumlu olmasıdır.

İşte İslam, insanda bulunması gereken bilhassa uhrevî sorumluluk duygusunu ortaya çıkarmak için, insanın, eylemlerinin sonucu ile yüzleşeceği gerçeğinin bir ifadesi olan ahiret hayatını sık sık vurgulamıştır. Ahiret hayatının odak noktası ise elbette ki ‘hesap günü’dür. Çünkü bu gün, insanın, dünya hayatında yaptıklarından hesaba çekileceği ve bu hesap sonucunda ebedî hayatının yönünü belirleyeceği gündür. Kuran’da böylesine önemli bir yere sahip olan ‘hesap verme’ konusunun bütünsel bir yaklaşımla ortaya konulmasının gerekliliği düşüncesiyle çalışma konusu olarak ‘hesap’ kavramını belirledik.

Konuyu ele alırken çoğunlukla geleneksel ve çağdaş tefsirlerden, ayrıca konu ile ilgili kitap ve makalelerden ve çeşitli internet sitelerinden yararlanarak, toplanılan verileri bir arada değerlendirip, mevzuyu çeşitli bakış açıları ile ve ‘bütünsel bir yaklaşımla’ ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmanın birinci bölümünde, esas konumuz için bir giriş ve hazırlık olacağı düşüncesiyle semavî ve beşerî inanç sistemlerinde görülen ahiret ve hesap verme konuları ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Kuran’da hesap kavramının semantik ve kavramsal boyutu ile hesap gününün ortaya konuluşunu ve bu konularla ilişkili olarak Kuran’da geçen bazı konular işlenmiştir.

Üçüncü bölümde ise Allah-u Teala’nın, insanları hesaba çekerken esas alacağını belirttiği ilkeler ile insanların hesap günü için kazanımları ve bu kazanımların hesap gününde çeşitli şekillerde yansımaları ele alınmıştır.

Bu konuları işlerken mümkün olduğunca, çalışmanın esas konusundan uzaklaşmamaya ve ilişkili olan konuları, gereksiz ayrıntılara girmeden, genel hatları ile ortaya koymaya çalıştık. Çalışmanın yazımı esnasında, mümkün olduğunca, Türk Dil Kurumu'nun İmla Kılavuzuna uymaya çalıştık. Ancak bazı İslamî ıstılahlar hususunda zaman zaman bu ilkenin dışında bir usul takip etmek zorunda kaldık.

Çalışmam esnasında, engin bilgisi ve tecrübeleri ile bana yön veren ve her türlü desteği sağlayan değerli hocam Sayın Prof. Dr. Sadık KILIÇ'a teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	2
ABSTRACT.....	3
ÖNSÖZ.....	4
İÇİNDEKİLER.....	6
KISALTMALAR.....	9
GİRİŞ.....	10
1.İnsanda Sorumluluk Duygusunun Varlığı.....	10
2.Hesap Bilincinin Fonksiyonelliği.....	12
3.Hesap Bilinci Noktasında Dünya-Ahiret İlişkisi.....	13
BİRİNCİ BÖLÜM.....	17
1.İLAHÎ ve BEŞERÎ İNANÇ SİSTEMLERİNDE AHİRET İNANCI ve HESAP DÜŞÜNCESİ.....	17
1.1.İslam Öncesi Arap Toplumunda Ahiret İnancı.....	17
1.2.Reenkarnasyon – Tenasüh.....	20
1.3.Yahudilikte Ahiret İnancı.....	28
1.4.Hıristiyanlıkta Ahiret İnancı.....	32
1.5.İslamiyette Ahiret İnancı.....	35
İKİNCİ BÖLÜM.....	40
2.KURAN’DA HESAP KAVRAMININ SEMANTİK ve KAVRAMSAL BOYUTU.....	40
2.1.Kur’an’da Geçen Ahiretle ve Hesapla İlişkili Bazı Konular.....	40
2.1.1.Berzah hayatı ve kabir sorgusu.....	40
2.1.2.Sûr.....	42
2.1.3.Kıyamet.....	44
2.1.4.Ba’s.....	47
2.1.5.Haşr – mahşer.....	51
2.1.6.Sırat.....	54
2.1.7.A’raf.....	58
2.1.8.Havz.....	60
2.1.9.Cennet- cehennem.....	62
2.2. Kuran’da Ahiret Hesabı İle İlişkili Olarak Kullanılan Kelimeler.....	67
2.2.1. Sorgulamayı ifade eden kelimeler.....	67
2.2.1.1.Hisâb.....	67
2.2.1.2.Sual.....	73
2.2.1.3.Muaheze.....	78
2.2.1.4.Nebe’.....	78
2.2.2.Hesaba çekmenin ardından verilecek kararı ifade eden kelimeler.....	79
2.2.2.1.Hükm.....	79
2.2.2.2.Kadâ.....	81

2.2.2.3.Fasl.....	82
2.2.2.4.Feth.....	83
2.2.3.Kararın sonucunu ifade eden kelimeler.....	83
2.2.3.1.Mücâzât.....	83
2.2.3.2.Veffâ.....	85
2.2.3.3.Azap.....	86
2.2.3.4.İkâb.....	87
2.2.3.5.Muâheze.....	88
2.2.3.6.İntikam.....	89
2.2.3.7.Zevk.....	90
2.3.Ahîret Hesabının Kur'an'da Anlatımı.....	91
2.3.1.Tebliğ'in peygambere hesabın Allah'a ait oluşu.....	92
2.3.2.Hesabın yaklaşmış olması.....	93
2.3.3.Hesabın kolay yada zor olması.....	95
2.3.3.1.Kolay hesap.....	95
2.3.3.2.Kötü hesap.....	96
2.3.4.Müşriklerin hesabının Allah'ın nezdinde olması.....	97
2.3.5.Allah'ın gizli-açık her şeyden insanı hesaba çekmesi.....	98
2.3.6.Hesap görücü olarak Allah'ın yeterli olması.....	101
2.3.7.Kıyamet günü hesap görücü olarak insanın kendi nefesine yeterli olması.....	102
2.3.8.Allah'ın Serû'l-hisâb olması.....	103
2.3.9.Allah'ın her şey üzerinde bir hesaplayıcı olması.....	105
2.4.Kuran'da Hesap Gününün Sunuluşu.....	106
2.4.1.Hak olan gün.....	106
2.4.2.Hakkında şüphe olmayan gün.....	106
2.4.3.Yaklaşan gün.....	107
2.4.4.Diriliş günü.....	108
2.4.5.Kıyamet (kabirden kalkış) günü.....	108
2.4.6.Gözlerin hayretten donup kalacağı gün.....	109
2.4.7.Tâmmetü'l- kübra.....	111
2.4.8.Toplanma günü.....	111
2.4.9.Buluşma günü.....	112
2.4.10.Şahitlerin kalkacağı gün.....	112
2.4.11.Sırların ortaya çıkarılacağı gün.....	113
2.4.12.Zor gün ve ağır gün.....	114
2.4.13.Hesap günü veya hesabın görüleceği gün.....	114
2.4.14.Ayrım günü.....	115
2.4.15.Din günü.....	115
2.4.16.Aldanma-aldatma günü.....	119
2.4.17.Hasret günü.....	122
2.4.18.Kuran'da hesap gününü tanımlayan diğer ifadeler.....	123
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	128
3.HESABA ÇEKMEDE ESAS OLAN İLKELER VE HESAP GÜNÜNE İLİŞKİN MESELELER.....	128
3.1.Hesaba Çekmede Esas Olan Bazı İlkeler.....	128

3.1.1. Herkes, hakkında önceden tutulan bir kayda ve şahitlerin tanıklığına göre hesaba çekilir.....	128
3.1.2. Büyük –küçük her amel değerlendirilir; iyilikler fazlasıyla kötülükler misliyle karşılır.....	131
3.1.3. Hiç kimse bir başkasının yükünü yüklenemez.....	132
3.1.4. Allah hesap gününde hiçbir kulunun haksızlığa ve zulme uğramasına müsaade etmez.....	135
3.2. Kuran’da Geçen Bazı Sorgulama Örnekleri.....	136
3.3. Kuran’da Hesap ve Hesap Günü ile İlgili Konuların Sunuluşu.....	138
3.3.1. Mizan.....	142
3.3.2. Amel defterleri.....	148
3.3.3. İnsanın uzuvlarının ve cansız varlıkların tanıklığı.....	154
3.3.4. Mutlu yüzlerin beyaz-parlak; bedbaht yüzlerin kara olması.....	156
3.4. Hesabın Dünyada Görülmesi.....	158
3.5. Hesaba Etki Edecek Faktörler.....	161
3.5.1. Dünyevî boyutta.....	161
3.5.1.1. Salih amel.....	161
3.5.1.2. Tevbe.....	164
3.5.2. Uhrevî boyutta.....	168
3.5.2.1. Allah’ın affı.....	168
3.5.2.2. Şefaât.....	170
3.6. Kuran’a Göre Büyük Günah İşleyenlerin Hesap Gününde Durumu.....	174
3.7. Kuran’a Göre Ehl-i Kitabın ve Müşrik Çocuklarının Hesap Gününde Durumu.....	175
SONUÇ.....	184
BİBLİYOGRAFA.....	187
ÖZGEÇMİŞ.....	194

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
Ans.	: Ansiklopedi
A.y.	: Aynı yer
b.	: Bin
Bas.	: Baskı
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Fak.	: Fakülte
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
Mad.	: Madde
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan önce
M.Ü.İ.F.Y.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
S.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik
Tsz.	: Tarihsiz
Üniv.	: Üniversite
Vb.	: Ve benzeri
Yay.	: Yayınevi

GİRİŞ

1.İnsanda Sorumluluk Duygusunun Varlığı

“İnsanda doğuştan potansiyel olarak var olan en önemli özelliklerden biri hakikat arayışıdır. Hakikat arayışı insanın düşünce, tutum ve davranışlarını belirleyen en önemli güdülerden biridir. İlk insandan beri var olan bu arayış sürecinde kişi, en ciddi adımı kendini ve çevresini kuşatan varlık alemini sorguladığı an atmış olmaktadır.”¹ Bu adım, insanın ‘hayat ve ölümün anlamı nedir, ben neden varım, ne yapmam gerekiyor...vb.’ sorgulamalarda bulunmasıdır. Bu ise bireyin kendini gerçekleştirmesi yolunda yerine getirmesi gereken önemli bir sorumluluktur.

Sorumluluk, bir kimsenin kendisinin veya başkalarının davranışları için bir kimseye ya da bir yetkiliye hesap verme, bu davranışların doğurabileceği sonuçlara katlanmayı kabul etme zorunluluğu ya da ahlak açısından gerekliliğidir.² Yaratılmışlar arasında doğuştan getirdiği ayrıcalığa uygun olarak insan, varoluş amacına uygun pek çok farklı niteliğe sahiptir. İnsanı insan yapan her niteliğin, üstlendiği fonksiyon açısından elbette eşsiz bir değeri vardır. Ancak bu niteliklerden bir kısmı programlayıcı, kontrol edici ve yeniden yapılandırıcı yönüyle dikkat çeker. Bilinçli sorumluluk, bu noktada en fazla dikkat çeken niteliklerden biridir. Bu sorumluluk kişisel planda üç temel unsur ihtiva eder:

- a.Doğru ve yanlış birbirinden ayırt edebilecek akli ve vicdani bir olgunluk,
- b.Çevresel ve içsel baskı ve zorlamalardan uzak, kişisel istek, tercih ve karar gücü,
- c.Kaynak-hedef ilişkisinde davranışların gelişimini ve sonuçlarını takip veya kontrol edebilecek açık bir şuur.³

“Aslında sorumluluk insana dışardan yüklenen bir yük olmaktan çok sahip olduğu eşsiz varoluşsal niteliklerinin zorunlu bir sonucudur. Çünkü doğru-yanlış, iyi-kötü..vb. maddi ve manevi zıtlıkları birbirinden ayıran akıl melekesi, özgür karar ve tercihlerde bulunabilme imkanı sağlayan irade yeteneği ve tercihleri hayata

¹ Abdülkerim Bahadır, İnsanın Anlam Arayışı ve Din, İnsan Yay., İstanbul, tsz., s.100

² Büyük Larousse Sözlük ve Ans., c. X, “Sorumluluk mad.”, I-XXIV C., Milliyet Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1986,

³ Bahadır, Age., s.100-101

geçirebilecek aktif güç, sorumluluk duygusunu bir yan ürün olarak beraberinde getirir, daha öz bir ifadeyle insan yaratılıştan, tabiatı gereği sorumludur.”⁴

Ancak zaman zaman kişisel menfaatler, çevresel etkiler, eğitimsizlik...gibi bir takım sebepler nedeniyle insanda tabiatı gereği bulunması gereken bu sorumluluk duygusu, fert ve toplum hayatında belirsizleşebilmekte ve fonksiyonunu kaybedebilmektedir.

Kur'an'a göre insanın gayesi, yeryüzünde ahlak kuralları üzerine bina edilmiş bir düzen kurmaktır. Fakat böyle bir düzeni kurabilmesi için takva ruhunun, yani gerçek bir sorumluluk duygusunun, birey olarak insan tarafından geliştirilmesi şarttır.⁵

İşte, insanı diğer varlıklardan ayıran, onun gelişimine azami derecede katkıda bulunan, insanın insanla veya toplumla olan ilişkilerinde belirleyici bir rol oynayan sorumluluk duygusunun ortaya çıkarılabilmesi ve geliştirilmesi Kur'an-ı Kerim'in vahiy sürecinde her zaman önemini koruyan bir amaç olmuştur. Bu nedenle Allah'ı Teala Kur'an'da pek çok defa insanın bu dünya hayatından sonra karşılaşacağı başka bir hayatı daha olduğunu ve sonraki hayatında yaşayacaklarını, bu dünya hayatında yapılanların belirlediğini bu nedenle de herhangi bir eylemde bulunmadan önce her türlü amelin bir sorgudan geçeceği hesap anını düşünmesi gerektiğini vurgulayarak, insanın asıl amacının sadece bu dünya da mutluluğa ulaşmak değil ahirette de felaha ve kurtuluşa ulaşmak olduğunu ifade etmiştir: “Göklerde ne var yerde ne varsa Allah'ındır. Bu, kötülük yapanları yaptıklarına karşılık cezalandırmak ve iyilik yapanları da en iyi mükafatla mükafatlandırmak içindir.” (Necm, 31), “Yoksa biz iman edip de güzel amel işleyenleri, yeryüzünü bozguna verenler gibi mi tutacağız? Yahut müttakileri günahkarlar gibi mi tutacağız?” (Sâd, 28), “Kim zerre ağırlığınca bir hayır yaparsa onun karşılığını görecektir. Kim de zerre miktarı bir kötülük işlerse onun karşılığını görecektir.” (Zilzâl, 7) Tüm bu ayetlerden de anlaşılacağı gibi ahiret ve hesap inancı İslam'ın en önemli esasları arasında yer almaktadır.

Çünkü, “ahlâkî fâil ya da hakiki birey olabilmenin yegane yolu, bilgi ya da nesnel olaylara ve dünyaya ilişkin daha fazla bilgiye sahip olmak değil, fakat kendi hayatına anlam ve ahlâki bir yapı kazandıracak uzun vadeli ilgiler geliştirme imkanı

⁴ Bahadır, Age., s.106

⁵ Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kuran, Çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1999, s.168

vereabilen seçimlerde bulunmaktır”⁶ Ve insanın iç dünyasında gerektiği gibi yer eden ‘hesap’ bilinci, onun böylesine seçimlerde bulunabilmesini sağlayacaktır.

2.Hesap Bilincinin Fonksiyonelliği

Hesap gününe inanmak, İslam’ın inanç sisteminin en önemli ilkelerinden biridir. Bu ilke insanların bakışlarını dünya hayatının ardından bir de ahiret aleminin varlığına çevirmesi dolayısıyla büyük bir öneme sahiptir. Bu inanç sayesinde insanlar, dünya hayatının zorlayıcı şartlarına bağımlı hale gelmekten kurtulurlar. Böyle olunca da bu zorlayıcı şartların üzerine çıkarak onlara egemen olurlar. Yine bu inanç sayesinde emeklerinin ve çalışmalarının karşılığını sadece günleri sayılı kısa ömürleri içinde ve sınırları belirli yeryüzü alanında görme endişesinin tutsağı olmazlar. O zaman da Allah’a güven, iyiliğe inanç, Hakk’a ısrarla bağlılık, gönül rahatlığı, hoşgörü ve kararlılık içinde Allah rızası için çalışma; Allah’ın gerek dünya da gerekse ahirette vermeyi takdir edeceği karşılığı, bu ikisi arasında ayırım gözetmeyen bir hoşnutlukla karşılama imkanına kavuşurlar.

“Bundan dolayı bu ilke, arzu ve ihtirasların tutsağı olmakla, insanlığa yaraşır bir ‘insanca özgürlük’ arasında tercih noktasıdır. Başka bir deyişle ahirete iman beşeri ideolojilerin, değer yargılarının kölesi olmuş ve cahiliye sisteminin sapık ve çarpık insan tabiatı ile Allah’ın kulları için arzuladığı mükemmel insan tipi arasındaki yol ayrımını oluşturur.”

“Bu ilke insanların düşüncelerinde yer etmedikçe, insanlar emek ve çalışmalarının karşılığını yalnızca dünya da değil ahirette de göreceklarine kesin olarak inanmadıkça, ömrü sınırlı olan fertler, uğrunda çalışılması, emek harcanması gereken başka bir hayatın varlığından kesin olarak emin olmadıkça ve o hayatta karşılığını alacağına güvenerek Hakk’ın ve iyinin zaferi için fedakarlıkta bulunmadıkça ideal ilahi nizama uygun bir insanlık hayatı gerçekleştiremeyecektir. Ahirete inananlar ile onu inkar edenler ne düşünce, ne ahlak ve ne de pratik uygulamalar bakımından bir olamazlar. İşte gerçek yol ayrımı budur.”⁷

⁶ Ahmet Cevizci, Etiğe Giriş, Paradigma Yay., İstanbul, Ocak 2002, s. 270

⁷ Seyyid Kutub, Fî Zilali'l-Kur'an, Dünya Yay., Çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce, I-X C., İstanbul, 1991, c. I, s. 24-25

Bugün etrafımıza baktığımızda hep dünya için çalışan ve bu çalışmalarının karşılığını alan birçok şahıs, toplum ve millet görürüz. Bunların dünyaları alımlıdır, diğer insanlarda özentili oluşturacak kadar da caziptir. Fakat bu görülenler ‘sadece dünya hayatını ve bu hayatın çekici güzelliklerini isteyenlere, ‘Çalışmalarının karşılığını orada tam olarak veririz, onlar orada hiçbir ödül kısıntısına uğratılmazlar’ (Hud, 15) ayet-i kerimesinde ifadesini bulan, dünyaya ilişkin ilahi yasanın bir gereğidir.

Fakat bu yasayı ve bu yasanın sonuçlarını kabul etmek bize unutturmamalıdır ki, bu insanlar eğer bu dünya uğruna yaptıkları çalışmalarının aynısını, kalplerini ahiret ufkuna yönelik tutarak, kazanırken ve nimetlerden yararlanırken Yüce Allah’ın hoşnutluğunu gözeterek yapsalardı, yine dünya hayatının güzelliklerini elde edecekler, emeklerinin karşılığını, hiçbir kısıtlamaya uğramaksızın kavuşacaklardı. Fakat o zaman bunun yanı sıra ahiret mutluluğunu da elde edeceklerdi.

3.Hesap Bilinci Noktasında Dünya-Ahiret İlişkisi

Ahiret hayatı için çalışmak, dünya hayatı için çalışmanın yolunu kesen bir engel değildir. “Allah’ın sana verdiği nimet içinde ahiret yurdunu ara. Dünya dan da nasibini unutma.”(Kasas, 77) Tersine yine dünya için yapılan çalışmaların aynısı yapılacaktır. Sadece bu işler yapılırken Allah’ın hoşnutluğu da gözetilecektir.

“İslam dini, dünya hayatını düzene koymak, kendini ve dinini korumak, yurdunu ve ülkesini savunmak, diğer milletlere üstün gelecek güç ve kuvvete sahip olmak için maddi ilim ve tekniğin, sanat ve ticaretin de en iyi şekilde öğrenilip elde edilmesini, din ve ahiretin yanı sıra dünyaya da önem verilmesini emreder. İnsanın bütün hayatını yalnız din işlerine ayırması, dünya işlerini bırakarak bir köşeye çekilmesi değil, dinini ve dünyasını birbirine zarar vermeyecek bir şekilde yürütmesi amaçlanmıştır.”⁸

Dünya nimetleri ile ahiret nimetlerinin değerlerinin karşılaştırılması Kur’an’da söz konusu değildir. Yeryüzündeki nimetler Allah’ın varlığının ve kudretinin delillerindendir. (Nahl, 72; Rûm, 21) Kur’an’a göre dünya nimetleri bizatihi kötü değildir. Bu nedenle asıl amaç, insanları dünya nimetlerinden uzaklaştırmak değil, sadece dünya nimetleri ile olan ilişkilerini düzenlemektir. Kur’an’ın hem ahlaki hem de hukûki alanlarda ilkeler koyarak çözüm önerileri sunmasını, onun dünya gerçeğini

⁸ Muhammed İhsan Oğuz, Dünya ve Ahiret Hayatı, Oğuz Yay., İkinci Baskı, İstanbul, 1994, s.35

reddettiğinin bir delili olarak değil, tam aksinin bir göstergesi olarak kabul etmek gerekmektedir. Dünya nimetlerinin iyilik yapan kullara ahiretten önce vaadedilen bir mükafat olarak Kur'an'da yer alması, İslam'ın dünyaya yaklaşımının bir göstergesidir. (Nahl, 41; Nisa, 100; Zümer, 10)

Dünya nimetlerinin insanlar tarafından kullanılmasının mübahlığı bir yana, bunların kullanımını yasaklayan tavırlar, Kur'an'da şiddetli bir eleştiri ile karşılaşılır: “Allah'ın kendilerine verdiği rızıkları haram sayanlar sapıtmışlardır. Bu, ilim dışı, heva ve hevese uyularak yapılan bir iştir.” (En'am, 140, 119) “Allah'ın insanların kullanımına açtığı temiz dünya nimetlerini onlara yasaklamak O'nun koyduğu sınırları aşmaktır.” (Maide, 87)⁹

Kur'an'ın amacı, bu iki dünya arasında dengenin sağlanmasıdır. “Onlardan kimi de, Rabbimiz bize dünya da güzellik ver, ahirette de güzellik ver. Bizi cehennem ateşinden koru, derler. İşte onlara kazandıklarından bir pay vardır.” (Bakara, 201-202) Çünkü bu denge herhangi bir taraf lehine bozulduğu zaman, kaybeden insan olmaktadır. Kur'an'ın karşı olduğu şey dünya değil, dünya uğruna ahireti terk etmek veya ihmal etmektir. Çünkü şimdiki hayata bağlanmak, zaafı tatmin etme peşinde olan insanda istiğna (Maide, 11), istikbar (Furkan, 21), fahr (Nisa, 37-39) gibi davranışlar oluşturmaktadır. Bu ise insanın, kendi 'ben'i dışındaki her tür otoritenin varlığını reddetmesi sonucunu getirmektedir.

Halbuki ahiret inancı, insanın sadece ötelelerdeki hayatını değil, bu dünya hayatını da anlamlı hale getirmektedir. Çünkü ölüm korkusu ve bu duygunun insan ruhunda oluşturduğu karanlık, zaten bu dünyanın güzelliklerini anlamsızlaştırmaktadır.¹⁰

“Ahiret hayatı için çalışmak ne dünya hayatı için yapılacak çalışmaların miktarını azaltır ne de ürünlerini kısıtlar. Aksine bu çalışmaların ve çabaların ürünlerini artırır ve bu kazançtan yararlanmayı arındırır ve temizler. Ayrıca dünya yararına ahiret yararını ekler. Hz. Muhammed'in (s.a.v) 'Kıyamet koparken dahi, elinde bir fidanı olan onu hemen diksın' buyruğunun amacı da budur. Son anda bile dünya ihmal edilmeyecek, fakat dünya hayatı yaşanırken ahiret unutulmayacaktır.”¹¹

Evet, bu dünya da yapılan her çalışma, harcanan her emek karşılığını görür. İster ahiret hayatı düşünülerek çalışılsın, isterse sadece dünya gözetilsin...Fakat eğer insan

⁹ Ayrıca bkz. A'raf, 32; İsra, 26-27

¹⁰ Mehmet Paçacı, Kuran'da ve Kitab-ı Mukaddeste Ahiret İnancı, Nûn Yay., İstanbul, 1994, s. 114-121

¹¹ Kutub, Age., c.V, s. 50-51

dünya hayatının peşinden koşar, sırf onun çekici güzellikleri uğruna çaba harcarsa, kuşkusuz bu dünya da çalışmalarının karşılığını alır, belirli bir sürenin sonuna kadar bu sonuçlardan yararlanır. Ancak böyle bir kimseyi ahirette bekleyen tek akıbet ateştir. Çünkü orası için hiçbir hazırlık yapmamış, hiçbir şey biriktirmemiş hatta orayı hiç hesaba katmamıştır. “Ama ahirette onlar için sadece cehennem ateşi vardır, dünya da iken yaptıkları iyi işler boşa gider, işledikleri yararlı ameller geçersiz olur.” (Hûd, 16)¹² Bu manadaki ayetlerde bahsedilen kişilerin kimler olduğu hakkında farklı görüşler vardır: Esamm’a göre bu kişiler kafirlerdir. Gerçi dünya hayatındaki nimetlerden ve güzelliklerden kafir, mümin her insan istifade etmek ister ama ayetin sonundaki ‘ahirette onlar için ateşten başka bir şey yoktur’ ifadesi, bu umumi ifadeden hususi bir mananın ve hususi kişilerin kastedildiğini göstermektedir. Çünkü bu ifade ancak kafirlere uygun düşmektedir.

Diğer bir görüşe göre ise bu kişiler, ahirete ve ahiret mükafatına inanmadıkları halde Hz. Muhammed ile birlikte savaşıp ganimet elde etmeyi isteyen münafıklardır. Hz. Enes’den nakledilen bir rivayete göre bunlar, Yahudi ve Hristiyanlardır. Kâdî’nin tercih ettiği başka bir görüşe göre ise bu ayetin manası ‘kim yaptığı bir hayır ile dünya hayatını ve zinetini elde etmeye niyet ederse...’ şeklindedir. Çünkü hayırlar iki kısımdır: İbadetler ve canlılara faydalı olma (sıla-i rahim, sadaka-i cariye...) Kim bunları, Allah’ın hoşnutluğunu kazanmak için değil de dünyalık bazı menfaatler (şöhret, övgü, maddi menfaat vb.) için yaparsa bu yapılan ameller ibadet sayılmazlar ve boşa giden ameller kapsamına girerler.¹³ Bu son görüşle ilgili olmak üzere ihlatsız amellerin akıbeti hakkında rivayet edilen pek çok hadis de vardır: “Hz. Peygamber, ‘Hüzün kuyusuna (düşmekten) Allah’a sığının’ buyurmuştur. Bunun üzerine ‘Ey Allah’ın Rasulü, hüzün kuyusu nedir?’ diye soruldu. Hz. Peygamber de ‘O, cehennemde içine gösterişçi kurrâların atıldığı bir vadidir.’ buyurdu.”¹⁴

Ahiret gözetilmeden bağlanılan dünya malının durumu, Kur’an’da bir temsille şöyle anlatılmaktadır: “Bilin ki, şu iğreti dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden, bir süsten, aranızda bir övünmeden, mallarda ve evlatlarda çoğalma yarışından başka bir şey değildir. Bir yağmur misali ki, çıkardığı bitkiler, çiftçilerin hoşuna gider. Ama biraz

¹² Yine bkz. Şûra, 20; İsra, 18

¹³ Razi, Fahrüddin, Tefsîr-i Kebîr; Mefâtihi’l-Gayb, Çev. S. Yıldırım, L.Cebeci, S. Kılıç, C.S. Doğru, I-XXIII C., 1. Bas., Akçağ Yay., Ankara, 1993, c. XII, s. 526,27

¹⁴ Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, Câmiü’s-Sahih,, thk. Ahmed Muhammed Şakir, I-V C., İhyau’t-Turasi’l Arabi, Beyrut, tsz., Zühed, 48

sonra o ot kurur, sapsarı kesildiğini görürsün. Nihayet bir ot ufantısı haline gelir...”
(Hadid, 20)

Netice olarak denilebilir ki, her insanın fıtratında, onu diğer canlılardan farklı kılan ve tabiatındaki en önemli hususiyetlerden biri olan sorumluluk duygusu mevcuttur. Ancak kişisel ya da çevresel faktörler nedeniyle bu duygu, zaman içerisinde azalabilir, hatta yok olabilir. Oysaki, sorumluluk duygusu gereği gibi içselleştirilemediği sürece insanın nihaî kurtuluşu mümkün olmayacaktır. İşte bu nedenle Allah-u Teala, bu duygunun, insanın iç dünyasında yer edebilmesi için Kur'an'da bu hususu vurgulamış ve yapılan her şeyin hesabının sorulacağı bir günün varlığının asla unutulmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak hesap gününün düşünülmesinin ve onun için çalışılmasının gerekli oluşu dünya hayatının ihmal edilmesini gerektirmez. Kur'an'ın ruhuna uygun olan, insanın, her iki hayatı için de çalışması ve dünya-ahiret dengesini sağlamasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.İLAHÎ VE BEŞERÎ İNANÇ SİSTEMLERİNDE AHİRET İNANCI ve HESAP DÜŞÜNCESİ

1.1.İslam Öncesi Arap Toplumunda Ahiret İnancı

İslam öncesi Arap toplumundaki ahiret ve hesap inanişinden bahsederken denilebilir ki, bu toplum içerisinde farklı dini inanişlar, ölüm sonrası hayata dair farklı inanişları beraberinde getirmiştir. Bilindiği gibi o dönemde Arabistan yarımadasında putperestlikten Hanif dinine, Yahudilikten Hıristiyanlığa kadar bir çok dinsel inanç yaşamaktaydı. Ancak elbetteki bu inanişlar arasında en yaygın ve belirgin olanı putperestlikti. Bu nedenle Kur'an'da sık sık bahsi geçen inkarcı yaklaşım, büyük ihtimalle bu yaygın olan inanişla sahip insanların, Kur'an'ın ortaya koyduğu ahiret ve hesap inancına karşı tutumlarını yansıtmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de bu konuyla ilgili geçen ayetlerden İslam öncesi Arap toplumunda, Allah inancı var ise de ciddi bir ahiret ve hesap bilincinin olmadığı açık bir şekilde görülebilmektedir. ”Dediler ki: ‘Şu dünya hayatımızdan başkası yok. Ölüyoruz, diriliyoruz. Bizi zamandan başkası helak etmiyor.’ Onların bu konuda hiçbir bilgisi yoktur. Sadece sanıda bulunuyorlar.” (Casiye,24), “Dediler ki: Şu dünya hayatımızdan başkası yok. Biz diriltilecek de değiliz.” (En'am, 29) Ayetlerde de görüldüğü gibi Mekke müşrikleri Hz. Muhammed'in (s.a.v) kendilerine tebliğ ettiği ilahi ilkelerden özellikle ahiret inanişına şiddetle karşı çıkıyorlardı¹⁵ ve her fırsatta bu inançsızlıklarını dile getiriyorlardı. Yapılan her şeyin hesabının verileceği bir güne ve sonrasına inanmamakla, kendilerince sorumluluktan kurtuluyor ve ömürlerini tamamıyla dünyaya adıyorlardı. İnanmamakla da kalmıyor, inkarlarını alaycı bir üslupla dile getiriyorlardı: “İnkarcılar dediler ki, biz ve atalarımız toprak olduktan sonra, gerçekten biz bundan sonra ortaya mı çıkarılacağız.” (Neml, 67) “Ey Rabbimiz! Bizim payımızı hesap gününden önce acele ver dediler.” (Sâd, 16)¹⁶ Bu ayette geçen ‘kıtt’ (ق ط) ifadesi esasında pusula, hediye pusulası demektir. Bu ayette ise hisse anlamına gelmektedir. İnkarcılar, hesap gününe, kıyamete kadar beklemeye gerek yok, azaptan bizim payımıza

¹⁵ Yine bkz. Mü'minun, 36; Sebe', 3; Nâziat, 10-12; Şuara, 137

¹⁶ Yine bkz., Vakıa, 47; Saffat, 16; Mü'minun, 82; Sebe', 7-8

düşen hisseyi şimdiden ver diyerek ahirete, hesap gününe ve azaba olan inançsızlıklarını böyle alaycı bir üslupla dile getirmektedirler.¹⁷ Onların inkarlarını dile getirirken kullandıkları katı üslubun bir örneği de, onların Kur'an'da vurgulanan bu inanç esaslarına 'masal' diyerek, Kur'an ayetlerini eskilerin de anlattığı hikayelere benzetmiş olmalarıdır. "İnkarcılar dediler ki..., yemin olsun, bununla şimdi biz, önceden de atalarımız tehdit edildi. Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değil." (Neml, 67-68)

Çünkü onlar, ölüm ile insanın varlığının tamamen yok olacağı ve kabirden sonra hiçbir şeyin olmayacağı düşüncesi ile bir tür nihilizmin getirdiği dinsizlik bataklığına saplanmışlardı.¹⁸ Onların bu tutumlarının altında yatan sebep ise geçmişte yaşayan birçok toplumun dinden sapmaları ve bunun sonucunda da helak edilmelerinin altında yatan sebeptir. Yani, zenginlik ve refah sonucu şımararak bir büyüklenme ve kibirlenme duygusu ile 'istiğna': sınırsız bir yeterlilik¹⁹, kendi başına buyruluk²⁰ hissine kapılmalarıdır. Zaten belki de o toplum içerisinde bu inanca en şiddetli bir şekilde karşı çıkanlar toplumun zenginleri ve ileri gelenleriydi. Çünkü bu inancın yaygınlaşması durumunda dünyalık anlamında en çok zarara uğrayanlar onlar olacaktı.

Evet, o dönemde Mekke canlı bir ticaret şehri idi. Bu durumu iyi değerlendirerek büyük bir servete sahip olan Mekke'nin ileri gelenleri kendileri inanmadıkları gibi, cahil ve güçsüz halkı da inançsızlığa yönlendiriyor ve onlara baskı yapıyorlardı.²¹ Çünkü bulundukları yerde egemenlik onlara aitti ve bunun hiçbir şekilde zedelenmesini istemiyorlardı.²² İslam'ın getirdiği ilkeler ise adaletsiz servet dağılımının ve her tür ahlaksızlığın karşısına çıkan en büyük güçtü.

Öte yandan ölümle son bulacağına ve yok olacağına inanan bu insanlar için dünya hayatını en güzel şekilde geçirmek temel gayeydi ve bu nedenle de güç ve para her şeydi. Maddeciliği o kadar abartmışlardı ki, sahip oldukları güç nedeniyle asla ahiret azabına uğramayacaklarını iddia ediyorlardı. "Şunu da söylemişlerdir: Biz malca da evlatça da çoğuz. Azaba uğratılacak olanlar bizler değiliz." (Sebe', 35) Onların bu

¹⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, I- IX, Akçağ Yay., Ankara, tsz., c. VI, s. 233

¹⁸ Toshihiko İzutsu, Kuran'da Allah ve İnsan, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, tsz., s.144

¹⁹ Paçacı, Age., s.68

²⁰ İzutsu, Age., s.101

²¹ Tıpkı, Firavun'un, otoritesinin zayıflamasından korkması nedeniyle Hz. Musa'nın getirdiği ilkelere inanmaması için halkına baskı yapması gibi...bkz. Sebe', 31-32; Ahzap, 67; Mü'min, 47; İbrahim, 21

²² Paçacı, Age., s.69

maddeci tutumları Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: “Doğrusu şu ki, siz yetime ikramda bulunmuyorsunuz. Yoksulun doyurulmasını teşvik etmiyorsunuz. Mirası, helal haram demeden yiyorsunuz. Malı da çok seviyorsunuz.” (Fecr, 17-20)

Tüm bu anlatılanlara rağmen, cahiliye devrinde ahiret fikri hiç yer almıyordu demek yanlış olur. Şöyle ki, İslam öncesi şiirde, mezardan sonra bir hesap günü inancının mevcudiyetine dair inkar edilemez bazı kanıtlar vardır ve bu tür ifadeler içeren örnekler oldukça fazladır. Kardeşinin ölümüne ağlayan Şair Seleme el-Cu'fi şöyle demiştir:

“Bir gecelik ayrılığın bana ölüm gibi gelirdi

Ta haşre kadar sürecektir ayrılığa nasıl dayanırım.”²³

İslam öncesi Arap toplumu içerisinde yer yer görülen bu ahiret inancının kaynağı olarak, İzutsu ve Fazlur Rahman²⁴ o bölgede yaşayan Yahudi ve Hristiyanları gösterirken Ateş ve Paçacı, gerçekte bu inancın müşrik Arapların kendi içlerindeki dinamiklerin ve Hanif dininin etkisiyle var olduğunu ifade etmişlerdir.²⁵ Kaynak ne olursa olsun, şu bir gerçek ki, sahip olunan bu ahiret bilgisinin, Araplar arasında (Hanif dini mensupları hariç) hiçbir fonksiyonelliği yoktu. Sahip oldukları bu kısıtlı bilgiler Arap halkı üzerinde, ancak günümüzdeki seküler toplumların bireylerinde görüldüğü kadar bir öneme ve etkiye sahipti.

Bir başka ifadeyle, İslam öncesi Araplar arasında hakim olan ölüm anlayışına göre ölümle birlikte beden yok olmaktadır. Ruhun akıbeti konusunda ise kesin, açık-seçik bir inanca rastlanmamaktadır. Bununla birlikte bize ulaşan cahiliye dönemine ait bilgilere göre kabile ve boy isimleriyle, totemizm izlerini taşıyan Araplar, ölen bir kimsenin ruhunun cesedinden ayrılarak kabirden çıktığına inanırlardı. Hatta eğer bu kişi katledilmiş ve katilinden intikamı alınmamışsa kuş şekline giren ruhunun, mezarının başında sürekli ‘beni sulayın, beni sulayın’ diye bağırdığına inanılırdı. Ruhun dönüştüğü bu kuşa ‘hame’ denilirdi.²⁶ Hz. Muhammed’in ‘ Hâme inancı batıldır’ hadisi şerifi de bu inanişaya işaret etmektedir. Tarih kaynaklarında geçen bu ve benzeri rivayetlerin hiç birinde ruhun ne kadar bu şekilde kalacağı, intikamı alındıktan sonra ne yapacağı, nereye gideceği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Hem

²³ al-Hamaseh, Divan, CCCLXXXV, 3'ten naklen İzutsu, Age., s.101-104

²⁴ Rahman, Age., 179; İzutsu, Age., 101

²⁵ İzutsu, Age., s.98,101;Paçacı, Age., 71

²⁶ Şemseddin Günaltay, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1997, s.66.

mevcut olan bu rivayetlerde haşır, hesap...vb. unsurlara hiç yer verilmemiştir. Yine, Arap toplumundaki ruh anlayışı konusunda başka bazı bilgiler de ileri sürülmüş olmakla birlikte bunların hiç birisi kesin olarak Araplarda ölümsüz ruh anlayışını kanıtlamamaktadır.²⁷

Cahiliye çağı Araplarının dini inançları başka başka olduğundan ölü gömme adeti de bu inançlara göre değişirdi. Öldükten sonra tekrar dirilmeye inananlar, ölülerini yıkayıp kefenlerler ve üzerine dua okurlardı. Ölü tabuta konduğu vakit, yakın akrabalarından en büyük olan kişi kalkar onun iyiliklerini sayar, ondan sonra gömerek ‘Tanrı ona rahmet etsin’ derdi. Bu, bir tür cenaze namazı idi. Bundan sonra ölenin mezarı yanına bir deve getirirler ve devenin başını sırtından arkasına veya göğsünden karnına doğru bağlarlar, boynuna bir halka takarlar ve onu ölünceye kadar mezarın yanında böylece bırakırlar²⁸ veya mezara gömerlerdi ki buna ‘beliyye’ denirdi. Bunun yapılmasının nedeni de ölen kimsenin kıyamet günü bu deveye binerek mahşer meydanına gideceğine dair olan inançtı. Arap edebiyatında bunun bir çok örneği vardır: “Şimdi bu sefil dul karı kocası, beliyeye gibi paçavraya bürünmüş adama kim yardım edecek?”²⁹

Sonuç olarak denilebilir ki, İslam öncesi Arap toplumunda belki Hanifliğin etkisiyle var olan zayıf bir ahiret bilgisi vardı. Ancak bu ahiret bilgisi hiçbir zaman fonksiyonel bir inanca dönüşmemişti ve Arapların hayatında belli belirsiz bir yerde durmaktaydı. Bunun sebebi ise insani zaafılar, mal ve güç sevgisi ile dünyaya bağlılıktı.

1.2.Reenkarnasyon – Tenasüh

Hint dinlerinde de tıpkı ilahi dinlerde olduğu gibi insanın, yaptıklarının karşılığını göreceğine dair bir inanış mevcuttur. Ancak bu inanış şekil itibari ile oldukça farklıdır. Hinduizm’de bulunan, bir sebep-sonuç kanunu da denilebilecek ‘karma’ inanışına göre insan geçmişte ne yapmışsa gelecekte onu görecektir. Bu hayatta işlenen ameller, canlının kaderine tesir eder ve onun tekrar vücut bulmasında rol oynar. Yani

²⁷ Paçacı, Age. , s.65-67

²⁸ Murat Sarıcık, İslam Öncesi Dönem Cahiliye Kültürü, 1. Bas., Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002, s. 301-304

²⁹ İzutsu, Age., s. 104-105

bütün canlılar kendi durumlarını kendileri kazanırlar. İşte bu ‘karma’ doktrinine bağlı olarak reenkarnasyon inancı doğmuştur.

Tenasüh ve reenkarnasyon genelde birbirinin yerine kullanılan çok yakın manalı kelimeler olmakla birlikte, aralarında bazı anlam farklılıklarının olduğu belirtilmektedir. Tenasüh, ölümden sonra ruhun yeniden bedenlenmesidir. Yani ruh göçüdür. Başka bir deyişle genel anlamda tenasüh, bir şeyin diğerini takip ederek yok etmesi, bir şeyin elden ele dolaştırılması ve bir şeyin dolaşarak diğerinin yerini almasıdır. Ancak tenasüh değişik bilimlerde farklı anlamlarda kullanılmaktadır:

Biyolojide tenasüh, bazı hayvanlarda kurttan kelebek haline gelme olayıdır; Felsefede tenasüh, canlılar arasında ruh göçüdür; Hukukta tenasüh, bir mirasçının ölümü ile mallarının varislerine geçmesidir; Dinde tenasüh, çok Tanrılı dinlerde, özellikle Hint dinlerinde ruhların ölümden sonra başka varlıkların bedenine girdiğine ve böylelikle hayatını devam ettirdiğine dair inançtır; Dinler tarihinde tenasüh, ölen insanların ruhlarının bir hayvan ya da bir insan bedenine girmesidir.³⁰

Başka bir manada tenasüh, ilahî ruhun, dünya da yaşayan varlıklar arasında yayılıp, taksim olunmasıdır. Şehristani’nin bildirdiğine göre, müfrit Şifler, tenasühe ve ilahî cevherin tamamının veya bir kısmının muayyen insanlara ineceğine (hulûl) inanmaktadırlar.³¹

Reenkarnasyon, genelde tenasühle aynı anlama gelmekle beraber, bazılarına göre daha hususi bir anlama sahiptir. Tenasühte tekamül fikri yoktur, ceza ve mükafat amaçlı bir gidiş- geliş söz konusudur. Reenkarnasyonda ise dünyevi bağlardan kurtulamamış olan ruhların tekamül için dünyaya tekrar gelmesi söz konusudur.³²

‘Tenasüh ve reenkarnasyon inancı ile bazı insanlar bir taraftan ruhlarındaki ebedi yaşama arzusunu tatmin ederek ölümsüzleşmeyi ararken, bir taraftan da mükellefiyet ve mesuliyetten kurtulup istedikleri gibi yaşamının yolunu bulmuşlardır. Yine, bazı insanların birbirlerine benzemesi de bu düşüncenin doğuşunda rol oynamış olabilir.’³³

Arapça’da ‘tenasüh’ kelimesi ile ifade edilen reenkarnasyon inancına göre insan öldükten sonra ruhu başka bedenlerde yeniden dünyaya gelir. İnsanın yaptığı

³⁰ Mustafa Varlı, *Hangi İslam*, 2. Bas., TDV Yay., Ankara, 1999, s.133

³¹ B. Cara de Vaux, “Tenasüh” mad., MEB İslam Ans., I- XII C., İstanbul, 1979

³² Veysel Güllüce, *Kuran Işığında Reenkarnasyon*, Rağbet Yay., İstanbul, 2004, s. 38

³³ Güllüce, *Age.*, s.48

şeylerin ahlaki ve manevi karşılığını görmesi ancak tenasüh ile mümkün olur. Sonraki hayatta mutlu olmak doğru davranışlarda bulunmakla mümkündür. Bu nedenle ölümden korkmaya gerek yoktur. Devamlı yeniden doğuşlarla insan, arzularına ulaşır, devamlı bir tatmin elde eder.³⁴ Hinduizm’de ruhların bir bedenden başka bir bedene göç etmesine ‘samsara’ adı verilir. Ve bu inanca göre sadece insanlar değil, Tanrılar da ölümlerini yeniden başka bir kalıpta doğabilirler.³⁵

Önceki varoluşlarında kozmik düzenle (dharma) uyum içinde olan herkes bir üst sınıfa (insan ya da insan üstü bir varlık, hatta tanrı olarak) yeniden doğacaktır. Bu düzeni ihlal edenler ise (adharma) ağırlaşır ve doğum ıskalasının alt basamaklarına düşer.³⁶ Dünyaya her gelişinde ‘iyi karması’ olan bir insan, her seferinde bir üst kasta doğar ve son olarak da en üst kasta yer alan bir rahip olarak dünyaya gelir. Rahip olarak iyi işler yapan insan ise bu dünyaya tekrar gelmez. Bu insan ‘nirvana’ya ulaşmış ve ‘hayat çemberi’ sona ermiştir. Nirvanaya ulaşmak, insanın tüm dünyevi arzularından sıyrılıp Brahman’ın /Tanrının ruhu ile birleşmesi anlamına gelmektedir.

Bu inanışa göre insanın ruhunun tekrar tekrar dünyaya dönmesinin nedeni önceki hayatlarında yakalayamadığı olgunluğa ulaşması ve en sonunda tekamülünü tamamlayarak bu dünya hapsinden kurtulmasıdır. Çünkü gerek dünya gerekse insanın bedeni ruh için bir hapisane, bir kafestir ve mutlak nihai huzura ulaşabilmek için bunlardan kurtulmak gereklidir. Bunun nedeni ise insanın dünyaya her gelişinde sadece bir rahip olarak değil, önceki hayatta yapılanlara bağlı olarak alt sınıflardan bir insan veya bir hayvan olarak hatta bir taş veya ot olarak da gelebilmesidir.

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere, reenkarnasyon- tenasüh inancında Ahirete hiç yer verilmemiştir. Ayrıca ruhun bedenden bedene geçmesi ile ilgili sistem tamamen kendiliğinden işlemektedir. Yani bu hususta Tanrı’nın herhangi bir etkisi yoktur.

Tenasüh inancı Hindistan’da Hinduizm’den doğmuştur. Ancak bu doğuş Hinduizm’in ilk zamanlarında ve ilk metinlerinde yer almaz.³⁷ Daha sonraki dönemlerde Hindistan’da ortaya çıkan bu düşünce, buradan diğer bölgelere yayılmıştır. Bu inanç Hinduizm ile beraber Budizm, Taoizm, Caynizim, Maniheizm gibi Asya’nın eski dinlerinde de görülür. Yine Eski Yunan’da tenasüh inancının izleri görülmektedir.

³⁴ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Dinler Tarihi, 3. Bas., Ocak Yay., Ankara, 1997, s. 102

³⁵ Varlı, Age, s. 134

³⁶ Büyük Larousse, X, Hinduculuk mad.

³⁷ Güllüce, Age., s. 19

Yunanistan'daki tenasüh inancına göre sadece insan değil evren de tekamül etmektedir.³⁸ Felsefede Fisagor ve Eflatun tarafından geliştirilmiş olan olan tenasüh inancında ruh ezeli olduğu gibi ebedidir de. Hristiyanlıkta genel olarak kabul görmemiş bir düşünce olan tenasühe Yahudiliğin bazı mezheplerinde (Esseniler, Ferisiler)³⁹ ve Müslümanlığın içinden çıkan ancak İslam'la bağlarını koparmış olan Gulat-ı Şia'da ve Mutezileye mensup bazı kişilerde rastlanmaktadır. Şia mezhebinin İmamiye kolu tarafından gündeme getirilen ve bir tür tenasühü ifade eden 'ric'at' (geri dönüş) inancı Ehl-i sünnet tarafından kabul görmemiştir.⁴⁰

İslam aleminde reenkarnasyon inancının kabul görmemesinin nedeni, öncelikle İslam'daki ruh-beden ilişkisi anlayışıdır. İslam'a göre insan ruh ve bedenden oluşmaktadır ve Eski Yunan'da hakim olan düşüncenin aksine ruhun bedene karşı herhangi bir üstünlüğü yoktur.⁴¹

Kur'an, ruh ve bedeni iki ayrı unsur olarak gören ikiciliği (düalizmi) kabul etmez. Hatta sadece dünya da değil ahirette de ruh-beden ayrılığı söz konusu edilmemiştir. Yani Kur'an ahirette bedensiz ruhlardan hiç bahsetmemiştir. Çünkü Kur'an'a göre insan bir bütündür. Ahirette insanların bedenlerinin aynen diriltilerek ruhların bu bedenlere iade edilecek olması da beden ile ruhun sıkı ilişkisini göstermektedir. 'Nefis' kelimesi Kur'an'da çoğu zaman 'kendi' veya çoğul olarak 'kendileri' anlamında kullanılmıştır. Diğer bazı yerlerde ise 'şahıs' veya 'insanın en derin benliği' yani insanın yaşayan hakikati anlamında kullanılmıştır. Nefis, insanın en iç benliğini veya şahsiyetini oluşturan belli bir 'hayat-akıl' merkezinden meydana gelen bir bedendir. Bu nedenle de Kur'an'da cennet ve cehennem sahneleri anlatılırken son derece canlı ve somut ifadelerin kullanılması sadece teşbih maksadı taşımamaktadır.⁴²

İslam'daki bu ruh-beden yaklaşımının yanı sıra Kur'an-ı Kerim'de pek çok defa insan için ölümün ancak bir kere olduğu ve bu olay yaşandıktan sonra bir daha asla geri dönme ihtimalinin bulunmadığı ifade edilmiştir: "Nihayet onlardan birine ölüm gelip çatığında der ki 'Rabbim! Beni geri gönder. Ta ki boşa geçirdiğim dünya hayatında iyi ameller işleyeyim. Hayır! O söylediği boş bir laftan ibarettir. Onların arkalarında ise

³⁸ Güllüce, Age. , s. 26

³⁹ Güllüce, Age., s. 30-31

⁴⁰ Varlı, A.g.e., s. 147

⁴¹ Paçacı, Age., s. 122

⁴² Rahman, Age., s. 175-176; "Nefs" kelimesi hakkında bkz. Blackire, Regis, "Nefs Kelimesinin Kuran'da kullanılışı hakkında Bazı notlar" Çev. Sadık Kılıç, Benliğin İnşası, İnsan Yay.,İst., 2000, s.85-94

yeniden dirilecekleri güne kadar bir berzah vardır.” (Mü’minûn, 99-100)⁴³ Kur’an’da inanmayanların dünya hayatına döndürülme taleplerinin bir defa olsun kabul edildiğini gösteren tek bir ayet dahi yoktur. Yine Kur’an’da insanların dünya hayatında yaptıkları iyi veya kötü amellerin karşılığının ahirette görüleceği de sık sık ifade edilmiştir.⁴⁴ Zaman zaman dünya da da yaşanan sıkıntılar veya cezalar, ahiret hayatında bir karşılığın olmayacağı anlamına gelmez.

Bu noktada, “Size her ne musibet dokunursa kendi ellerinizle kazandığınız sebebiyledir...”(Şûra, 30) manasındaki ayetlere dayanarak ve çocukların dünya hayatında yaşadıkları acılardan yola çıkarak, bu acıların önceki hayatlarında yaptıklarının karşılığı olduğunu söyleyip tenasüh fikrine ulaşmak da isabetli bir yaklaşım değildir. Adalet fikrinin gerçekleşmesi için tek çıkar yol bu değildir. Öncelikle, hayır ve şer nisbî şeylerdir. İnsan kendisi için ve çocukları için neyin hayırlı olduğunu bilemez.⁴⁵ Ayrıca hayatta yaşanan sıkıntılar insanların gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Hiçbir sorun yaşamadan, herhangi bir engelle karşılaşmadan çok rahat bir hayat içinde yetişen bir insanla tam tersi bir hayatta yaşayarak sorunların üstesinden gelme yolunu öğrenmiş başka bir insan kişilik bakımından aynı özellikte olamaz. Dolayısıyla çocukların yaşadığı sıkıntılar zulüm eseri değildir, bir hikmete tabidir. Hem bu ayette muhatap alınan insanlar çocuklar değil yetişkin mükelleflerdir. Bu nedenle ayetin manasını herkese genelleyerek böyle çıkarımlarda bulunmak doğru değildir.⁴⁶

İslam’a göre tövbenin geçerliliğini sağlayan unsurlardan bazıları ile bunların dile getirildiği ayetler de, bir anlamda tenasüh inancına karşı delillerdir. Mesela, tövbesinin kabul edilmesi için insan, bu tövbeyi günahı işledikten sonra en kısa zamanda yapmalıdır. Aksi takdirde ölüm anı gelip çatınca ya da öldükten sonra yaşanan pişmanlıklar insana hiçbir fayda vermez, insan öldükten sonra kendine bir faydası dokunabilecek hiçbir şey yapamaz. “Allah’ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip sonra gecikmeden tövbe edenlerin tövbesidir. Allah işte bunların tövbesini kabul eder. Yoksa kötülükleri yapıp da, içlerinden birine ölüm gelip çattığı zaman ‘Ben şimdi tövbe ettim’ diyen ve kafir olarak ölenler için (kabul edilecek) tövbe yoktur.”

⁴³ Ölümünden sonra hayata dönmenin mümkün olmadığını anlatan diğer ayetler için bkz. A’raf, 53; Zümer, 58; En’am, 27-28; Fatır, 37; Şuara, 102; Bakara 167

⁴⁴ Nisa, 123-124; Zilzal, 7-8; İbrahim, 41; Nahl, 61; Fatır, 45

⁴⁵ Veysel Güllüce, Kuran-ı Kerim’de Ahiret İnancının Temelleri, Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi (EKEV) Erzurum, 2001, s. 101

⁴⁶ Güllüce, Kuran İşığında Reenkarnasyon, s. 73

(Nisa, 17-18) Halbuki burada bahsi geçen insanlar, ayetteki ifadelerden de anlaşılacağı gibi, tekamüllerini (!) tamamlamamış, olgunluğa erişememiş insanlardır. Ancak öyle de olsa, onlar için artık geri dönüş ve telafi için her hangi bir yol yoktur.⁴⁷

Yine bu bağlamda değerlendirilebilecek şöyle bir ayet-i kerime de vardır: “Andolsun, biz insanı çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık. Sonra onu emin ve sağlam bir karargahta nutfe haline getirdik. Sonra nutfeyi bir kan pıhtısı haline soktuk. Sonra da kan pıhtısını bir çiğnem et yaptık, bu bir çiğnem eti kemiklere çevirdik, bu kemikleri etle kapladık. Sonunda onu bambaşka bir yaratık olarak oluşturduk...Sonra muhakkak ki siz bunun ardından elbet öleceksiniz. Sonra da şüphesiz ki kıyamet gününde tekrar diriltileceksiniz.” (Mü’minûn, 12-16) Bu ayette de görüldüğü üzere, Allah-u Teala insan varlığının safhalarını açık bir şekilde zikrederken ölüm ile diriliş arasında herhangi bir başka ölümden ya da tenasühe işaret olabilecek bir olaydan bahsetmemiştir.

Kur’an-ı Kerim’de geçen bu kadar açık ve net ifadelerin varlığına rağmen, İslam toplumunda da tenasühün varlığını iddia edenler, Kur’an’da geçen bazı ayetlere dayanarak ve kemale ulaşmak, varlığın gayesini anlayabilmek için herkese eşit fırsat verilmesi gerektiği, halbuki insanların farklı yaşlarda hayattan kopmalarının bu fırsat eşitliğini zedelediği, bu nedenle de genç yaşta ölen insanlara, kaybettikleri zamanı telafi edebilmeleri için bir şans daha verilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle yeniden dünyaya gelmelerinin makul bir fikir olduğunu ileri sürmüşlerdir. Halbuki insanların öğüt alması ve istenilen doğru davranışlarda bulunması sadece zamanla bağlantılı bir olay değildir. Bunu anlayabilmek için insanın sadece çevresine bir göz atması yetecektir. Nitekim çevremizde, genç yaşta olmasına rağmen varlığının hakikatini ve varoluşun gayesini çok iyi kavramış, inanan ve inancının gereğini yerine getiren insanlar olduğu gibi, yaşı hayli ilerlemiş olmasına rağmen günübürlük yaşadığı bir hayatla ömür sermayesini tüketen, inandığını ifade etse bile bunu yaşam tarzında asla belli etmeyen insanlar da vardır. Bu da bize insanın hakikati anlaması ve olgunlaşması için zamanın çok önemli bir yere sahip olmadığını göstermektedir.

Belki bu ikinci grupta bulunan insanlara çok daha fazla zaman verilmiş olsaydı bile dünyalarında değişen hiçbir şey olmayacaktı. Nitekim bu gerçeği ifade etmek için Allah-u Teala Kur’an’da şöyle buyurmaktadır: “Onların, ateşin karşısında durdurulup,

⁴⁷ Varlı, Age., s. 144

‘Keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabbimizin ayetlerini yalanlamasak ve inananlardan olsak’ dediklerini bir görsen! Hayır, daha önce gizlemekte oldukları şeyler kendilerine göründü. Onlar dünyaya geri gönderilseler bile yasaklandıkları şeyleri muhakkak ki tekrar yaparlardı. Onlar kesinlikle yalancıdırlar.” (En’am, 27-28)

Tenasühün var olduğu görüşünde olanların Kur’an’dan delil olarak zikrettikleri ayetler de vardır: “Onlar (inanmayanlar) şöyle diyecekler: Ey Rabbimiz! Bizi iki kez öldürdün, iki kez dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Buradan çıkmak için bir başka yol daha var mı?” (Mü’min, 11) Bu ayette geçen ‘iki kez ölüm ve diriliş’ ifadelerinden yola çıkarak reenkarnasyonun varlığına delil getirilmeye çalışılmıştır. Halbuki bu ayette geçen ‘iki kez’ ifadesi bile tenasüh inancının yapısına aykırıdır. Çünkü tenasühte dünyaya dönüşün sınırı yoktur. İnsan sayısız kez dünyaya yeniden gelebilir.⁴⁸ Ayrıca burada birinci defa ölümden kastedilen mananın, mecazi manada olması da muhtemeldir. İnsan varlığının yeryüzünde bulunmadığı zaman, tıpkı ölüm hali gibi bir yokluğu hatırlatmaktadır. Bunun dışında Allah-u Teala Kur’an’da bilinen manasıyla ölü olmayan şeyler için de ölüm vasfını kullanmıştır.⁴⁹

Mutezileden bazılarının tenasühü kanıtlamak için delil olarak kullandıkları Kur’an ayetlerinden biri de şudur: “Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş hariç olmamak üzere hepsi sizin gibi birer ümmettir.” (En’am, 38) Bu ayeti delil olarak kullananlar derler ki, “insanlar güzel özelliklere ve temiz bir ahlaka sahip iseler ruhları meleklerin bedenlerine kadar nakledilir. Ancak cahil ve asi olurlarsa, günahlarının derecelerine göre çeşitli hayvanların bedenlerine nakledilirler.” Tenasühün aksini savunanlar ise bu ayette geçen hayvanların insanlara benzer topluluk olmalarının anlamını şöyle açıklamaktadırlar: Hayvanlar yeme, içme ve bir arada yaşama gibi özellikler bakımından insanlara benzerler. Yoksa bu ayet onların insanlar gibi mükellef olduklarını göstermemektedir.⁵⁰

Kur’an’da geçen, İnsanların domuzlara ve maymunlara çevrildiğinin ifade edildiği ayetler de⁵¹ tenasüh olarak algılanmamalıdır. Çünkü aralarında pek çok fark vardır. Bir kere bahsedilen olay, insanlar öldükten sonra değil hayattayken gerçekleşmektedir. Ayrıca değişen insanın kendi bedenidir, ruhun başka bir bedene

⁴⁸ Varlı, Age., s. 143

⁴⁹ Kâf, 11

⁵⁰ Varlı, A.g.e., s. 135-136

⁵¹ Bakara, 65; Araf, 166; Maide, 60

geçmesi söz konusu değildir. Ayette bahsedilen hayvana dönüşme olayı sadece bir grup insan için geçerlidir. Halbuki tenasühte insan ancak ölümünün ardından beden değiştirmektedir. Ölen insanın ruhu farklı bir bedene geçer ve bu olay sadece bir grup insan tarafından değil tüm insanlar tarafından yaşanmaktadır.⁵²

“Tenasühün varlığına inananların dayandığı bir başka ayet ise “Sizden kimisi de, bilirken hiçbir şey bilmez hale gelmesi için erzel-i ömre ulaştırılır”(Nahl, 70) ayetidir. ‘Erzel-i ömr’ ifadesi lafzen ‘ömrün en düşkün olunan çağı’ anlamına gelmektedir. İnsan, bilirken hiçbir şey bilmez olur. Bu, insanın organik gelişme sürecini ifade eden bir ifadedir. İnsan doğar, gelişir, gücünün, zeka ve bilgisinin doruğuna erişir. Sonra da giderek geriler, yaşlanır ve bazı hallerde yeni doğan bir çocuk kadar düşkün ve çaresiz bir duruma düşer.”⁵³

Ayetin bu manası çok açık olmakla birlikte, bu ayetin tenasühe işaret ettiğini ileri sürenler de olmuştur. Buna göre ayette erzel-i ömre atılmaktan veya itilmekten değil geri gönderilmekten bahsedilmektedir. Ayetteki ‘yuraddu’ fiili geri çevirme ve başa döndürme ifade eder. Buna göre erzel-i ömür, ömrün başlangıcı, yani tekamül sürecinin en düşük noktası demek olur. Aksi takdirde insanın bir ömür boyunca yaşayıp, çeşitli tecrübeler, bilgi ve görgüler edindikten sonra yaşlılık yüzünden eli ayağı tutmaz olduğu için rezillik ve düşüklükle nitelendirilmemelidir.⁵⁴ O halde erzel-i ömür ifadesi ile, kendine yeterliliğin kaybedildiği, ömrün aciz ve perişan çağı kastedilmektedir.⁵⁵

Ayete bu bakış açısı ile bakmak pek isabetli bir yaklaşım değildir. Öncelikle ayette ‘yuraddu’ ifadesinin kullanılması sadece geri gönderilme anlamında kullanılmayabilir. Nitekim bunu gösteren ayetler mevcuttur. “...Ve kıyamet gününde en şiddetli azaba maruz bırakılırlar الى اشد العذاب” (Bakara, 85)⁵⁶ Bunun dışında, ayette düşüklükle nitelendirilen insanın kendisi değil bedenidir. Geri döndürülmekten kasıt ise insanın yaşlanınca kimi durumlarda aynı çocukluk, hatta bebeklik günlerinde olduğu gibi acizlik hallerine dönüşür. Üstelik ayette herkesin

⁵² Güllüce, Age, s. 16-17

⁵³ Muhammed Esed, Kur'an Mesajı (Meal- Tefsir), Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul, 1997, s. 543

⁵⁴ Yaşar Nuri Öztürk, Kuran'daki İslam, Yeni Boyut Yay., 6. Baskı, İstanbul, 1994, s.282-283

⁵⁵ Süleyman Ateş, Kuran Ans., I-XXIX C., KUBA (Kuran Bilimleri Araştırma Vakfı), c. 5, s. 496

⁵⁶ Ayrıca bkz. Fussilet, 47

değil sadece bazı insanların bu durumu yaşadığı bildirilmektedir. Oysaki tenasüh inancına göre beden değiştirme hadisesini bütün insanlar yaşamaktadırlar.⁵⁷

Hız. Muhammed'in 'Erzel-i ömre düşmekten (uradde) Allah'a sığınırım',⁵⁸ mealindeki hadisi de bu ifadenin tenasüh ifade etmediğini göstermektedir. Aksi takdirde Hız. Muhammed'in bu durumdan Allah'a sığınmasının bir anlamı olmazdı.⁵⁹

Netice olarak denilebilir ki tenasüh düşüncesine sahip olanların ne akli delillerinde bir tutarlılık vardır, ne de Kur'an'dan bu konuya dair getirilen delillerin bir geçerliliği vardır. Çünkü Kur'an açıkça, ölümden sonra hayata dönmenin mümkün olmadığını ve insanların yaptığı iyilik ve kötülüklerin gerçek anlamda karşılıklarının ancak ahirette verileceğini pek çok kere ifade etmiştir.

1.3.Yahudilikte Ahiret İnancı

Kitab-ı Mukaddesin mesajı gelmeden önce, muhatabı olan toplum (Kuzey Krallığı, İsrail) en güçlü dönemlerinden birini yaşıyordu. Büyük servet ve refahın şımarıklığı ile kokuşmuş bir maddecilik anlayışı içinde malı, insan ve Allah'tan üstün görmekteydi. Kutsal olan şeyler alınabiliyordu. Din (!), büyük ahlaksızlıklara izin veriyor, göz yumuyordu. (Amos 2/6-8)⁶⁰ Din devlet hizmetine verilmişti ve ona karşı hiçbir eleştiride bulunmuyordu. (Amos 7/10-13) İsrail'in bir kavim olarak güçlü ve başarılı oluşu, onda aldatıcı bir kendine güven duygusunun doğmasına sebep olmuştu. (Amos 6/13) İşte bu şartlar altında Amos, İşaya, Tsefenya, Yeremya ...Allah tarafından İsrail'i uyarmakla görevlendirilmiş ve bu elçiler, zenginlerin bütün sorumsuzluk ve ahlaksızlıklarını hiç çekinmeden onlara anlatmış ve yaşayacakları son hakkında onları uyarmıştır.

Onların uyarılarında muhatap, azap ve hüküm korkusu ile kötülükten uzaklaştırılırken, kurtuluş haberi ile de iyiye özendirilmekteydi.⁶¹ "Salih için iyilik olacak, o, işlerinin semeresini görecek. Kötülere ise kötülük olacak , ne yaptı ise

⁵⁷ Kuran'dan tenasüh için delil getirilen diğer ayetler için bkz. Nisa, 56; Bakara, 40; A'raf, 40; İnfitar, 6-8; Tahrim, 6; Ahzap, 72; Enbiya, 98; Kıyame, 30, Bakara, 28...

⁵⁸ Buhari, Cihad, 25

⁵⁹ Veysel Güllüce, Kur'an-ı Kerim'de Ahiret İnancının Temelleri, 103-106

⁶⁰ Kitab-ı Mukaddeste geçen pasajlar için www.kutsalkitap.com isimli site kullanılmıştır.

⁶¹ Paçacı, Age., s. 188-197

kendisine o yapılacaktır.”(İşaya 3/10-11), “Rabbinin günü çok yakındır. O gün azap günüdür, harâbiyet ve viranlık günü...”(Tsefenya 1/7, 14-16)

Bu peygamberlerin mesajında, apokaliptik eskatolojide⁶² olduğunun aksine, bu önemli günün vakti belli değildir. Ancak o, çok yakındadır, her an gelebilir. (İşaya 13/9) Bu husus, mesajın muhatap üzerindeki etkisini son noktaya çıkarmaktadır.⁶³

Yahudilikte ilk devirlerde ölüm, hayatın sonu idi. Ancak ilk devirlerden kasıt elbette ki Tevrat’ın vahyedildiği dönem değildir. Çünkü Allah-u Teâla, her ilahi dinde ve kitapta olduğu gibi, insanın davranışlarının düzeltilmesinde son derece etkili olan ahiret mefhumunu sık sık vurgulamıştır. Bu gerçek, Kur’an’da da ifade edilmiştir: “Sonra güzel davrananlara nimetimizi tamamlamak, her şeyi ayrıntılı kılmak, bir kılavuz ve rahmet olmak üzere Musa’ya o kitabı verdik ki onlar Rablerine kavuşacaklarına inanabilsinler.” (En’am, 154) Ancak İsrailoğulları, Kur’an’ın da ifade ettiği gibi, dünyaya düşkünlükleri nedeniyle (Bakara, 96) tam da işlerine geldiği şekilde Tevrat’ı tahrif etmişler⁶⁴ ve böylelikle zaten arzu ettikleri dünya hayatına daha büyük bir şevkle bağlanmışlardır. İşte bu tahrif olayının ardından İsrailoğulları içinde ahiret inancı, çeşitli devirlerde, çevre ve şartlar sebebiyle değişiklikler yaşamış, yani tekâmülcü bir gelişim izlemiştir. Ancak tekâmül elbette ki Allah tarafından indirilen kutsal kitapta değil, Yahudilerin yorumlarında, dünya görüşlerinde ve yaşam tarzlarında olmuştur.

İlk devirlerde, İsrailoğullarının başka bir inancına göre, ölen insanların ruhları başka bir alemde dünya daki sosyal mevkilerine uygun bir tarzda yaşardı. Bu animist görüş,⁶⁵ sonraları değişmiş ve başka şekiller almıştır. Milattan önce ikinci yüzyılda hakim olan görüşe göre iyilik yapanların en büyük mükafatı dünya da uzun zaman yaşamaktır. Ölenler ise kaderleri meçhul olan zavallılardır. Vâiz kitabında şöyle denilmektedir: ‘Yaşayan bir köpek ölmüş bir aslandan üstündür. Çünkü yaşayanlar öleceklerini bilirler ama ölümler hiçbir şey bilmezler.’⁶⁶

⁶² Apokalips, Yunanca ‘apokalypsis kelimesinden gelmektedir. Kelimenin manası örtülü bir şeyi açmak, örtüsünü kaldırmaktır. Burada Allah veya ilahi irade hakkındaki gizli bir gerçeği açıklama anlamındadır. Bu kavram Yahudilik ve Hristiyanlıktaki bir akımı ifade etmektedir. Buna göre Allah, çok yakındaki dünyanın sonu hakkında tüm sırları bazı kişilere, halka anlatmaları için bildirmiştir. Bu kişiler söz konusu gizlilikleri vizyonlar aracılığı ile öğrenirler. İşte bu vizyonların aktarıldığı kitaplara Apokaliptik kitaplar adı verilir. D. S. Russel, The Method and Mesage of Jewish Apocalyptic’den naklen Paçacı, 208

⁶³ Paçacı, Age., s. 207

⁶⁴ Nisa, 46

⁶⁵ Ahd-i Atik, Vâiz, 9/4-5

⁶⁶ Vâiz, 9/4-5

Fakat daha sonra bu inanış şekli de değişmiştir. Bazıları ruhun ölmezliğine, bedenlerin dirilişi ile hayatın öbür alemde de devam edeceğine ve ölümlerin hesap vereceğine inanmaktadır.⁶⁷ “Ve yerin altında uyuyanlardan bir çoğu kimisi ebedi hayata ve kimisi utanç ve rahmete olmak üzere tekrar uyanacaklar.”⁶⁸

Kitab-ı Mukaddes terminolojisinde dünyanın sona ermesi ve ölüm sonrası hayat fikirlerini ifade etmek için genellikle Yunanca ‘eschatology’ kelimesi kullanılmaktadır. (İşaya 2/2; Mika 4/1) Yunanca eschatos, son veya eschata, son şeyler anlamındaki kelime kökünden gelmektedir.⁶⁹ Ayrıca Tevrat, Talmut ve Mişna’da ahireti ifade eden belirli birkaç kavram da vardır: Olam ha ba (Gelecek alem), şeol (Ölümler diyarı, kabir-ki bu kimilerince ahiret aleminin bir aşaması kabul edilir, en azından öldükten sonra da ruhların bir tür hayatla varlıklarına devam ettiğinin bir ifadesidir-), Gan eden (cennet), Gehinneom (cehennem).⁷⁰

“Allah’ın hükmedeceği gün gelecektir.” (İşaya 24/23, 33/22; Zekerya 14/9)
 “Çünkü işte kötülüklerden ötürü dünya da oturanları cezalandırmak için Rab yerinden çıkıyor...” (İşaya 26/21)

.....

Ordular Rabbinin bir günü olacak
 Ve adamın yüksekliği iğdirilecek
 Ve insanların yüceliği alçaltılacak
 Ve o günde yalnız Rab yükselecek
 Ve putlar bütün bütün ortadan kalkacak.⁷¹

Yere baktım, ve işte, ıssız ve boş
 Ve göklere baktım, ve ışıkları yoktu
 Dağlara baktım, ve işte titriyorlar
 Ve bütün tepeler sarsılıyordu. Baktım ve işte adam yok
 Ve göklerin bütün kuşları kaçmışlar
 Baktım, ve işte semereli bir tarla bir çöl olmuş ve bütün şehirleri Rabbin önünde
 Ve kızgın öfkesi karşısında yıkılmıştır.⁷²

⁶⁷ İbn Kesir, I, 49

⁶⁸ Ahd-i Atik, Daniel, 12 / 2

⁶⁹ Paçacı, Age., s. 147-148

⁷⁰ <http://www.ilmimercek.com/> 25.sayı, Temmuz, 2006

⁷¹ İşaya, 2/10-20

Yeryüzünden her şeyi silip süpüreceğim
 İnsanları, hayvanları,
 Gökteki kuşları
 Denizdeki balıkları
 Kötüleri ve onların günah tuzaklarını silip süpüreceğim
 Yok edeceğim insanı yeryüzünden
 İşte böyle diyor Rab.⁷³

İlk dönemlere ait Eski Ahit kitaplarında, yeniden dirilme fikrine dair bir iz bulunmadığı ileri sürülmüştür. Daha sonraları oluşan yeniden dirilme fikrinin kaynağı olarak üç coğrafi ve kültürel kaynaktan söz edilmiştir. Bunlar, Mezopotamya, Kenan ve İran'dır. Ancak Mezopotamya ve Kenan'daki Tanrı düşünceleri ile (Mezopotamya'da Marduk, Kenan'da ölen ve nevrüzde tekrar dirilen Baal miti) Kitab-ı Mukaddesteki ilah anlayışından oldukça farklı olduğu için, bu iki kaynak reddedilebilmiştir. Yine, kesin olmamakla birlikte Yahudilerin sürgün sırasında, insanın ölümden sonra bedenlenip dirileceği görüşüne sahip olan Zerdüşt'lükten etkilendiği de söylenmektedir.⁷⁴ Çünkü Yahudiler M.Ö. 6. yüzyılda İran'da esir olarak elli yıl kalmışlardır. Daniel kitabı ikinci yüzyıla aittir ve bu devirde, Yahudiler arasında bazı çevrelerde yeniden dirilme ve ölümlerin muhakeme edilmesi inancı ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat bu eskatoloji, münferit kaderden ziyade İsrail'in kurtuluşu ve Yahudi olmayanların cezalandırılmasını konu edinen Apokaliptik literatüre bağlıydı ve gelişimi mevcut dünya düzenine son verecek Mesih fikrini de içine almaktaydı. Ancak Yahudilik mezheplerinin tamamı bu inanç noktasında aynı görüşe sahip değildir.

Eski Yahudi mezhebi olan Saddûkiler, Tevrat'ta bulunmadığı için bu yeniden diriliş fikrini kabul etmemişlerdir. Diğer mezheplerin bu konudaki inançları ise başka bir alemde değil dünya da bu işleri kabul etmek tarzında idi. Yani insan iyiliklerinin de kötülüklerinin de karşılığını bu dünya da almalıydı.⁷⁵

⁷² Yeremya, 4 / 23-26. Ayrıca bkz. Tsefenya 3/8, 1/2-3, 18

⁷³ Tsefenya, 1/ 2-3

⁷⁴ Greenspoon, Leonard, J. , 'The Origin Of The Idea of Resurrection , Transitions in Transformation'dan naklen Paçacı, Age., s. 165- 172

⁷⁵ A. Küçük, G. Tümer, Age., , s. 469

Eski Ahitte yeniden dirilme fikrini dış etkilere değil Eski Ahit'in kendi içindeki gelişmelere bağlayan Greenspoon'a ait başka bir görüş daha vardır. Greenspoon'a göre Eski Ahitte yeniden dirilme fikri her zaman bulunmuştur. Çünkü vahyin temel inanç öğeleri olan Allah ve ahiret hiçbir zaman tesir, gelişim ve evrim gibi oluşumlara tabi olmamışlardır.⁷⁶ Ancak daha önce de geçtiği gibi gelişim Kitabın kendisinde değil yorumunda, daha doğrusu Yahudilerin düşüncelerinde gerçekleşmiştir. “Ölümü ebediyen yuttu ve Rab Yehova bütün yüzlerden gözyaşlarını silecek.” (İşaya 25/8)⁷⁷ “Ben ise, salahlı senin yüzünü göreceğim. Dirildiğim zaman dıdarına doyacağım.” (Mezmurlar 17/15)

Eski Ahitte dirilme bedenlen dirilme olarak görölmüştür. Çünkü insan bedeni ve ruhu ile bir bütün olarak insandır. Yunan düşüncesinde olduğu gibi beden, ruhun kendisinden kaçıp kurtulması gereken bir hapisane değildir.

Yahudilikteki ahirete dair inanç esası Museviliğin en önemli alimlerinden olan Rabbi Moşe ben Maymon (1135-1204) tarafından diğer önemli inanç esasları ile birlikte ortaya konmuştur. O'nun meydana getirdiğı on üç maddelik inanç esaslarının sonuncusu şöyledir: Ruhum ölümsüzdür, Allah dilediğinde ölüleri diriltecektir.⁷⁸

Kısaca, semavi bir din olan Yahudilik, başlangıçta, tıpkı İslamiyette olduğu gibi ahiret inancına dair unsurlar taşımaktaydı. Ancak, bir süreç içerisinde bu inanç zayıflamış ve bu husus kutsal metinlere de yansıtılmıştır. Yahudiliğin kutsal kitaplarında, Kur'an'la kıyaslanamayacak kadar az eskatolojik ifade yer almaktadır. Üstelik bir çok yerde bu tür ifadeler, ahiret hayatından ziyade, Yahudilerin dünya daki kurtuluşları ve egemenlikleri anlamında algılanmıştır.

1.4.Hristiyanlıkta Ahiret İnancı

Hristiyanlıkta iman esasları üç tanedir: Teslis (trinity), yani üç esas kabul etmek; Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için haça gerilmesi ve kabrinden kalkıp göğe çıkması; ölü ve dirileri hesaba çekmesi.⁷⁹

⁷⁶ Paçacı, Age., s. 187

⁷⁷ İşaya 26/14,19; İşaya 53/11-12

⁷⁸ Büyük Larousse, “Yahudilik mad.”, c. XXIV

⁷⁹ İbn Kesir, İsmail, Tefsiri'l- Kurani'l- Azim, thk. M. Ahmed Aşır, XVI C., Kahraman Yay. İstanbul, 1985, c. I, s. 67

Markus'a göre Hz. İsa, kavmine yönelttiği ilk mesajında, Allah'ın saltanatıyla hüküm vereceği vaktin yakın olduğunu bildirerek gelmiştir. "Vakit tamam oldu ve Allah'ın hükümlanlığı yakındır. Tövbe edin ve İncil'e iman eyleyin." (Markos 1/15) Bu da Hz. İsa'nın tebliğinde ahiret inancının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Hz. İsa'nın mesajında Allah'ın hükümlanlığı, O'nun kurtarıcı Mesih olarak gelip insanlığı kurtarması anlamında değil, Hz. İsa'dan önceki diğer peygamberlerin ve sonraki Hz. Muhammed'in (s.a.v) de tebliğ ettiği gibi, iyi işler yapıp tövbe eden ve Allah'a dönen kişilerin ebedi hayatla mükafatlandırılacağı anlamındadır.⁸⁰

"Doğru iş yapmış, Allah'ın övgüsünü kazanmış olanlar, onlar için hazırlanmış hükümlanlığa mirasçı olacaklardır. Buna mukabil iyi iş yapmamış olanlar ebedi azaba çarptırılacaklardır." (Matta 25 / 34, 46)

Hristiyanlar, beklenen Mesih'in Hz. İsa olduğuna inandıklarından dolayı eskatolojilerini de buna göre belirlemişlerdir. Buna göre dünyanın sonunda Mesih İsa yeryüzüne dönecek, Filistin'de İlahi Mesih Devleti kurulacak ve ilahi hakimiyet ansızın gerçekleşecektir. Hz. İsa'nın gelmesinden sonra başlayacak olan bin yıllık devrenin başında iyiler, sonunda ise kötüler yeniden dirilecektir. Bunu ise muhakeme takip edecektir.

Hristiyanlıkta iki muhakeme vardır: İlki, kişinin ölür ölmez yaptıklarından muhakeme edilmesi ve Araf'a gönderilmesi şeklindedir. Orada ikinci mahkemeye kadar kalır. Bu esnada günahlarının kefareti öder. Genel kanaate göre ceza bedenlen çekilecektir. Ancak Araf'taki azap sınırlı, cehennemdeki ise farklı ve ebedidir.⁸¹

Hz. İsa geldiği dönemde Filistin'de yaşayan Yahudi mezhepleri (Ferisiler, Saddükiler) tıpkı önceki dönemlerdeki İsrailoğulları gibi dini ve sosyal bozukluk içindeydiler. Bu nedenle yapılan uyarılar aynıydı. Hüküm günü çok yakındır ve bu nedenle insan iyiliğe yönelmeli ve bu halini korumalıdır.⁸² "İmdi uyanık olun. Çünkü Rabbinizin hangi gün geleceğini bilemezsiniz." (Matta 24/42), "O günde hiçbir şey gizli kalmayacak"(Luka 12/ 2-3), "Kimde bir hayır varsa ona verilecektir. Kimde yoksa var sandığı kendisinden alınacaktır."(Markos 4/22)

⁸⁰ Paçacı, Age., s. 244-258

⁸¹ A. Küçük, G. Tümer, Age., s. 470-471. Hristiyanlık ve Yahudilik için bkz. Ahmed Emin, Fecrü'l-İslam (İslam'ın Doğuşu), Çev. Ahmet Serdaroglu, Kılıç Kitabevi Yay., Ankara, 1976,s. 55-62

⁸² Paçacı, Age., s. 270

Görüldüğü gibi Hristiyanlıkta öldükten sonra diriliş ve muhakeme inançları vardır. Ancak bu inançlar İslam'da olduğundan oldukça farklıdır. Öncelikle insanları hesaba çekecek olan Allah değil Hz. İsa'dır Hristiyanlıkta. Yuhanna'da Hz. İsa'nın yeniden dirilmesi, yeniden dirilme fikrinin kaynağı olarak görülmektedir. O gün hükmetme yetkisi de Baba tarafından Oğul'a verilmiştir. Yeniden dirilenler O'nun yani Hz. İsa'nın hükmüne uğrayacaktır.

Bunun dışında, Hristiyanların hesabın ardından kurtuluşlarının neye bağlı olduğu hususunda da İncil'in farklı bölümlerinde farklı ifadeler yer almaktadır: Bazı pasajlarda insanın kurtuluşunun, yaptığı amellere bağlı olduğu bildirilmektedir. "Adamın biri İsa'ya gelip 'Öğretmenim, sonsuz yaşama kavuşmak için nasıl bir iyilik yapmalıyım?' diye sordu. İsa ise '... İyi olan tek biri var. Sonsuz yaşama kavuşmak istersen onun buyruklarını yerine getir.' dedi. Adam 'Hangi buyrukları?' diye sordu. İsa 'Adam öldürme, zina etme, hırsızlık yapma, yalan yere tanıklık etme, annene-babana saygı göster ve komşunu kendin gibi sev.' dedi. Genç adam 'Bunların hepsini yerine getirdim, daha ne eksikim var?' dedi. İsa 'Eğer eksiksiz olmak istersen varını yoğunu sat, parsını yoksullara dağıt...' dedi.(Markos 10/17-19) Görüldüğü üzere bu pasajlarda insanın iyi amellerine işaret edilmiştir.

İncil'e göre kurtuluşun bir sebebi de seçilmiş olmaktır. Eğer insan, Tanrı tarafından seçilmişse o kurtuluşa erişmiştir. Ancak Tanrı tarafından seçilmek insanın isteğine ya da gayretine değil, sadece Tanrının tercihiyle bağlıdır: "Seçilmek ise insanın isteğine ya da çabasına değil Tanrının merhametine bağlıdır." (Romalılar 9/16) "Beni gönderen Baba bir kimseyi bana çekmedikçe, o kimse bana gelemez." (Yuhanna 6 / 44,65) Kur'an'ı Kerim'de de 'Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz' ya da 'Allah'ın saptırdığı-hidayet verdiği kimseler' gibi ifadeler yer almaktadır. Fakat Kur'an'a göre Allah'ın bu fiilleri kulun meyillerine ve seçimlerine bağlıdır. İncil'de ise tamamen Tanrının seçimidir: "Şimdi bana 'Öyleyse Tanrı neden insanı hala suçlu buluyor? O'nun dileğine kim karşı durabilir?' diyeceksin. Ama ey insan sen kimsin ki Tanrıya karşılık veriyorsun..." (Romalılar 9/19-23)

Bunlar dışında Hristiyanlıkta kurtuluşla ilgili en belirgin ve önemli görüş Hz. İsa'nın kurtarıcı rolüne dair olan görüştür. Buna göre, insan günahkar ve Tanrı katında suçludur. Bu nedenle her insan doğal haliyle Tanrı katında cehenneme mahkum

edilmiştir.⁸³ (Yuhanna 3/36; Romalılar 3/23; Efes 2/1-2) Hz. İsa ise insanların günahlarını bağışlatıcı kurban olarak çarmıha gerilmiştir. Bu kurban, insanı günahlarından arındıracak güçtedir. Ahirette ebedi azaptan kurtarabilecek tek sevap budur. Bu, bütün insanları sonsuza dek kurtarmak için tümüyle gerekli ve yeterlidir: “...Yasanın gereklerini yapmakla hiç kimse Tanrı katında aklanmayacaktır.”(Romalılar 3/24), “Ama bu lütufla olmuşsa demek ki iyi işlerle olmamıştır. Aksi halde lütuf artık lütuf olmaz.”(Romalılar 11/6), “Tövbe eden insan, günaha sırt çevirip kendi işlerine dayanmadan, ancak İsa Mesih’e iman ederek aklanır.” (Efesliler 2/8-10) “Nitekim kutsal yasaya göre hemen her şey kanla temiz kılınır. Ve kan dökülmeksizin bağışlama olmaz. Oysa Mesih kendisini bir kere kurban edip günahı ortadan kaldırmak için çağların sonunda ortaya çıkmıştır.” (İbraniler 9/22-26)⁸⁴

Kısaca özetlemek gerekirse, Hristiyanlıkta ahiret inancı mevcut olmakla birlikte, bu inanış ana hatları ile İslam’daki ahiret inancından çok farklıdır. Hristiyanlıkta, hesap gününün hakimi Hz. İsa’dır ve insanları da O sorgulayacaktır. Üstelik genel kanaate göre, insanlar Hz. İsa’ya iman ettiği sürece, günahkar da olsalar kurtulacaklardır. Çünkü, Hz. İsa, günahkarların suçlarının kefareti olmak üzere kendini feda etmiş ve çarmıha gerilmiştir.

1.5.İslam’da Ahiret İnancı

Şimdiye kadar görülen tüm inanç sistemlerinde olduğunun aksine, İslam dininde ahiret kavramı oldukça önemli bir yere sahiptir. Kur’an’da yüzden fazla deyim ve terim kullanılarak ahiret akidesi işlenmektedir. Konuyla ilgili ayetler hem Mekkî hem de Medenî surelerde sık sık tekrarlanmaktadır. Bu tekrarın, konunun önemini vurgulamak, sorumluluk duygusunu pekiştirmek, dünya ile ahiret arasındaki psikolojik mesafeyi kısaltarak müminlerin ruhunu yüceltmek ve hayatını ebedileştirmek gibi hedeflere yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

Ahiret, dünya hayatından sonra başlayıp ebediyen devam edecek olan ikinci hayattır. ‘Ahiret’ sözcüğü evvelin mukabili ve son manasındaki ‘ahir’ sözcüğünün müennesi olup, Kur’an-ı Kerim’de yüz on yerde geçmektedir. Bunun yirmi altısında müzekker ve el-yevm kelimesine sıfat şeklinde el-yevmü’l-ahir (son gün), dokuzunda

⁸³ [http:// www.al-shia.com](http://www.al-shia.com) , <http://www.onlineincil.com>

⁸⁴ Yine bkz. Luka 1/46-47; Filipililer 3/20; Matta 20/8

dâr ile sıfat veya isim tamlaması halinde ed-dârü'l-âhire, dârü'l-âhire (son ikamet mahalli), birinde en-neş'etü'l-âhire (ikinci yaratılış, son hilkat) tarzında, elli yerde de dünya ile (iki yerde dünya manasındaki ûlâ ile) mukabele edilmiş olarak zikredilir. el-âhirenin yalın kullanıldığı hallerde de ed-dârü'l-ahire tamlaması anlamında olduğu kabul edilir. Bu kullanım şekillerinden de anlaşılacağı gibi, ahiret mefhumu ile dünya mefhumu arasında sıkı bir ilişki vardır. Ahiret, dünya hayatını takip eden, ona benzer fakat daha değişik ve ölümsüz bir hayattan, ebediyet alemine ait çeşitli merhaleler ve hallerden ibarettir.⁸⁵

Kur'an'ın hemen her suresinde doğrudan veya dolaylı olarak ahiret mefhumuna mutlaka yer verilmiştir. Bunun dışında inanan insanlar tanıtılırken, pek çok ayette onların özelliği olarak ahirete inanmak zikredilmiştir. “Hem sana vahyedilene, hem de senden önce vahyedilene inananlardır onlar (takva sahibi olanlar, korunup sakınanlar). Ahireti gereğince kavrayıp anlayanlar da onlardır.” (Bakara, 4) Kur'an'da tam yirmi beş yerde ahiret inancı, Allah'a imandan hemen sonra zikredilmiştir.⁸⁶

Sözlük anlamı itibariyle ‘son’ anlamına gelen ‘ahire’ ifadesi, Kur'an'da da bu anlamda kullanılmıştır: الأخرة والأولى (Necm, 25) ve هو الأول والآخر (Hadid, 3) Ancak bu kelime, Kur'an'ın kavram bütünlüğü içerisinde sözlük anlamına neredeyse tamamen zıt bir anlam kazanmıştır. Buna göre ahiret kavramı Kur'an öğretisinde insanın ölümden sonraki ebedi, sonu olmayan, gelecekteki bir hayatı ifade etmektedir. Ahiret, kişinin ölümü ile başlayan yeni ve sonsuz bir hayat dönemini göstermektedir. Dünya daki davranışların karşılığının görüleceği zaman ve yeri ifade etmek için Kur'an'da dârü'l-âhire veya âhire kelimesi kullanılmaktadır. Konunun doktrinel tarafı ise çoğunlukla yevmü'l-âhir ibaresi ile ifade edilmiştir. Yani ayetlerde bu ibare daha çok, iman söz konusu olduğu zaman kullanılmaktadır.⁸⁷

Kur'an tasvirine göre dünya hayatı bir ‘oyun ve eğlence’ ve bir ‘süs ve öğünüş’ ‘mal, evlat ve nüfuz yarışı’dır. Netice itibariyle o, geçici bir faydalanış ve aldanış vesilesidir. Asıl hayat ahiret hayatıdır. Huzur ve sükun sadece ölümsüz alemde: “Şu

⁸⁵ Ahmet Saim Kılavuz, “Ahiret” mad., İslamda İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi., I-IV C., MÜİFY, c. 1, İstanbul, 1997

⁸⁶ Mevlüt Güngör, Kuran Penceresinden İman Amel Hayat Ahiret ve Kainata Bakış, Kuran Kitaplığı, İstanbul, 1995, s. 83

⁸⁷ Mehmet Soysaldı, Kuran Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1997, s. 159,160; Paçacı, Age., s. 83-84

iğreti dünya hayatı, bir eğlence ve oyundan başka bir şey değil. Ahiret yurduna gelince, asıl hayat işte odur. Ah, bilebilselerdi.” (Ankebut, 64)⁸⁸

Kur'an'da ahiret mefhumunun karakterini, ilah mefhumu belirlemektedir. Yani Kadir-i Mutlak bir ilahın varlığı, sorumlu bir yaratık olarak insanın yaptıklarından hesap vermesini gerektirmektedir. Diğer taraftan böyle bir ahiret mefhumu, Kadir-i Mutlak bir ilahın varlığını gerekli kılmaktadır. İşte ahiretle ilah mefhumları arasındaki ilişki, karşılıklı bir gerektirme (istilzam) ilişkisidir.⁸⁹

Ahiret hayatı, üç merhalede ele alınıp incelenebilir: Kıyametin kopması, hesabın görülmesi, hesap sonrası ebedi hayatın başlaması. Kabir hayatı ise ahirete açılan bir kapı konumundadır. Ancak kabri ahiret hayatının ilk durağı olarak niteleyen hadisler de vardır.⁹⁰ Fakat gerçekte çeşitli merhaleleri ve kendine has halleriyle tasvir edilen ahiretin gerçekleşmesi, bugünkü kozmik düzenin bozulmasından sonra olacaktır.⁹¹

Kur'an'da ahiretin anlatılmasına önem verilmiş ve bu noktada pek çok delil zikredimiştir. Ancak insan, varlık üzerinde biraz düşünebilse bu delillere gerek kalmadan kendi aklı ve vicdanı ile de bu gerçeğin farkına varabilir. Dünya hayatında insanlar; zeka, kabiliyet, sağlık, servet..vb. konularda eşit değildir. Fakr-u zaruret acılarıyla ölenler olduğu gibi zenginlik zevkleri içinde dünya hayatına gözlerini kapayanlar da vardır. Şayet kötü olan insan fakir, iyi olan zengin bir insansa adalet yerini bulmuş denebilir. Fakat durum tersine ise ömrünü sıkıntılar içinde geçiren dürüst ama fakir insanın mükafat göreceği başka bir hayatın varlığı gerekmektedir.

Ayrıca insanların birçok konuda farklı görüşlere sahip oldukları ve herkesin kendi görüşünün doğruluğuna inandığı bir realitedir. Çelişen görüşlerin hepsinin doğru olduğunu kabul etmek de mümkün değildir. O halde hakikatin bütün açıklığıyla ortaya çıkacağı ve herkes tarafından anlaşılıp benimseneceği bir gün olmalıdır.

Öte yandan insan, diğer varlıkların aksine kemalini kendi gayretiyle elde eder. Bilgi veya marifet ile elde edilecek olan bu kemal, ölünceye kadar bedenin çeşitli fonksiyonlarıyla gerçekleşir. Bu fonksiyonlar bitince kemale erme son noktasına ulaşır ve çekilen bunca zahmetin karşılığını görme, yani ruhun manevi hazları tatma dönemi başlar. Bu da ancak ölümden sonra gerçekleşecek bir husustur.

⁸⁸ Mü'min, 39; Hadid, 20

⁸⁹ Paçacı, Age. , s. 108

⁹⁰ Tirmizi, Zühd, 5

⁹¹ Bekir Topaloğlu, “Ahiret” mad., TDV İslam Ans., c. I, I-XXX... C.,

Tüm bu hususlar, düşünen her insan için, ahiret hayatının varlığını gösteren birer işarettir. Bunları düşünerek ölüm sonrası hayatın varlığına şüphesiz bir şekilde inanan insan, ebedi hayatını kurtardığı gibi, dünya da da bir çok fayda elde edecektir.

İslam akaidinin üç temel esasından (tevhid, nübüvvet, ahiret) biri olan ahiret inancı her şeyden önce insanda sorumluluk duygusu meydana getirmekte ve bu yönüyle hem hukuki, hem de ahlaki bir müeyyide olmaktadır. Dünya hayatında insanın zorluklarla, hastalıklarla mücadele ettiği halde bunları ortadan kaldıramadığı, neticede de elem çektiği bir gerçektir. Mutlak adaletin tecelli edeceği, iyiliğin mükafatlandırılması için bütün engellerin ortadan kalkacağı ebediyet aleminin varlığına inanmak insan için büyük bir teselli kaynağı ve yaşama sevincidir.

Allah-u Teala, insanların atası olan Hz. Adem'i 'kendi eliyle' yarattığını, ona ruhunda üflediğini ve onu meleklerin secdesine vesile kılıp yeryüzünde kendi halifesi tayin ettiğini beyan etmektedir. (Bakara, 30; Sâd, 71-75) Bu manada Allah'tan gelen insanın, fena bulmayıp yine O'na dönmesi kaçınılmaz bir sonuçtur. Yaratılış hikmetini unutmayan ve insanlık şuurunu yitirmeyen insanın ruhu bundan başka hiçbir düşünceyle tatmin olamaz.

“Ahiret olmasa, gerek iç, gerekse dış yapısı itibariyle en mükemmel ve en güzel şekilde yaratılmış; akıl, irade ve düşünce gibi üstün kabiliyet ve kuvvetlerle donatılmış ve kainattaki bütün varlıkların kendisinin hizmetine verildiği insanın, boşu boşuna yaratılmış, yaşamış ve sonra da karanlıklara karışıp gitmiş olması gerekir ki, böyle bir düşünceyle insanın akli ve ruhu tatmin olamaz.”⁹²

Ahirete inanan insan, hayatına bir yön verir, yaratılıştaki gaye ve hikmeti öğrenir. Bu inanca sahip olan insanların oluşturduğu toplum doğruluktan ayrılmaz. Kazancı meşru şeylerde arar. Hileye, aldatmaya, rüşvete yaklaşmaz. Kendi hakkını bildiği gibi başkalarının hakkını da gözetir. Böyle bir insan dini ve dünyevi görevlerini zamanında ve eksiksiz yerine getirir.

Milletler ve toplumlar arasındaki ilişkileri sağlamlaştıracak olan şey de ahiret inancıdır. Çünkü bu vesile ile herkes kendi sınırında durur, başkalarının sınırına geçmez. Bu inanç insanların kalbinde barış duyguları oluşturur. Çünkü barış duygusu adaletin meyvesidir. İlahi adaletin er ya da geç gerçekleşeceğinin bilincinde olan insan ise elbette ki adaletle hareket edecektir.

⁹² Güngör, Age. s. 78

Bu inanç, insanların ümitlerini yeniler, acılarını hafifletir, zor durumlara katlanmasını sağlar. Yine, ahirete iman, insanı hayır işlemeye , kötülükten kaçınmaya yönlendirir. Çünkü bu inanca sahip olan insan bilir ki herkes yaptığı iyi ya da kötü amellerinin karşılığını mutlaka görecektir.⁹³ Böyle bir insan ölüme yaklaştığında huzur duyar, ölümü kendisinin mahvına sebep olacak bir karanlık olarak görmez. Çünkü ona göre ölüm sadece ebedi hayata geçişi sağlayan bir vasıttır.

Ahret inancı insanların dünyaya aşırı derecede bağlanmalarını önler. Kendini dünyanın geçici nimetlerine kaptırarak gaflete düşmez. Çünkü ne kendisinin ne de diğer varlıkların amaçsız yaratılmadığını bilir ve sorumluluklarını görmezden gelmez.⁹⁴

Sonuç olarak denilebilir ki, insanı insan yapan özelliklerden birisi de onun ‘sorumlu olmasıdır.’ Bu noktada insan eylemlerini gelişigüzel, rast gele bir şekilde değil, fakat bilinçli bir yaklaşımla yönlendirmelidir. İslam, bunu sağlamak için, ahiret konusu üzerinde önemle durmuş ve her fırsatta insana, yaptıklarından sorumlu olduğunu ve hesaba çekileceğini hatırlatmıştır. Ölümden sonra diriltilip hesap vereceğine inanan insanın davranışları ile inançsız bir insanın davranışları elbette ki birbirinden çok farklı olur.⁹⁵ Kur’an’ın irşadına olumlu karşılık vererek, bu inancı içinde gereği gibi yaşatan insan hem dünya da hem de ahirette kazançlı çıkacaktır.

⁹³ Casiye, 21-22

⁹⁴ Ahmet Saim Kılavuz, “Ahiret” mad., İslam’da İnanç İbadet... Ans., c. I

⁹⁵ M. Sait Şimşek, Kuran’ın Ana Konuları, İkinci Baskı, Beyan Yay., İstanbul, 2001, s. 144

II. BÖLÜM

2.KUR'AN'DA HESAP KAVRAMININ SEMANTİK VE KAVRAMSAL BOYUTU

2.1.Kur'anda Geçen Hesap ve Ahiretle İlişkili Bazı Konular

Kur'an'da, ahiret hayatının her safhası ile ilgili bilgiler yer almakta ve insanın öldükten sonra karşılaşacağı şeyler açık bir şekilde aktarılmaktadır. Bu bağlamda, berzah, sûr, kıyamet, ba's, haşr, a'raf, cennet ve cehennem gibi, ahiret hayatının temel konularının odak noktasında kullara sorulacak hesap ile hesap günü yer almaktadır. Çünkü hesap, dünya hayatında yapılan her türlü amelin değerlendirilme noktası ve neticesi; ödül ya da cezanın da belirlendiği başlangıç noktasıdır. Yine, ahiret hayatına dair zikredilen sırat, havz, mizan, cennet ve cehennem, görülen hesabın ve sonucunun yansımalarıdır.

2.1.1.Berzah hayatı ve kabir sorgusu

Berzah; kelim, tasavvuf ve işraki felsefede değişik manalarda kullanılan bir terimdir. Sözlükte iki şey arasındaki engel anlamına gelen kelime, eski bir coğrafi terim olarak bir kara parçasının iki deniz arasında kalan kısmı (kıstak) anlamında kullanılmıştır. Dini terim olarak ise, ölümle başlayıp yeniden dirilmeye kadar sürecek olan ara dönem, dünya ile Ahiret arasındaki alem ve kabir hayatı karşılığında kullanılır.

Berzah kelimesi Kur'an-ı Kerim'de üç yerde geçmektedir. “Sonunda onlardan birine ölüm geldiğinde şöyle der: Rabbim beni geri döndür ki o arkada bıraktığım yerde iyi bir iş yapayım. Hayır, onun söylediği, (boş ve anlamsız) bir sözden ibarettir. Ötelerinde, dirilecekleri güne kadar bir berzah vardır.’ (Mü'minun, 99-100) Bu ayette kabir hayatına işaret vardır. ‘İki denizi birbiri üzerine salan O’dur. Bu, tatlı ve yürek ferahlatıcı; şu, tuzlu ve acı... Ve ikisinin arasına bir berzah, geçişi engelleyen bir perde koymuştur.’ (Furkan, 53)⁹⁶ Burada ise bir engel anlamına gelmektedir.

Kelam ilminde berzah terimi çoğunlukla bu manada kullanılmıştır. Tasavvuf düşüncesinde ise genellikle akıl ve duyularla bilinebilen maddi alem (alem-i şehadet,

⁹⁶ Ayrıca bkz. Rahman, 19-20

alem-i halk), bu yolla bilinemeyen manevi alem (alem-i gayb, alem-i emr) ve bu ikisi arasında köprü vazifesi gören berzah aleminin varlığı kabul edilir.

İşraki felsefede berzah ‘sırf karanlık’ (zulmet-i mahz) olduğu düşünülen cisimleri ifade eder. Melekût aleminin de denilen nur ve ruh aleminin altındaki maddi ve karanlık alem berzaktır.⁹⁷

“Dünya hayatı sona eren insanın ilk sorgulaması kabirde başlayacaktır. Hz. Osman’ın rivayet ettiği bir hadise göre Hz. Muhammed (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Kabir, ahiret konaklarının ilkidir. Eğer kul, ondan azap görmeden kurtulursa, sonraki konaklarda da kolaylık görür. Yok eğer ondan kurtulamazsa, ondan sonrakiler daha sıkıntılı olur. Kabir sorgusu, Münker ve Nekir denilen iki melek tarafından gerçekleştirilecektir. Meleklerle bu isimlerin verilmesinin nedeni, ölmüş olan insana, daha önce hiç görmediği bir şekilde görünmeleri, tanınmayan ve bilinmeyen değişik bir kılık-kıyafette bulunmaları nedeniyledir.”⁹⁸

Kabir azabı deyimi bir çok hadiste geçmektedir. Bazı araştırmacılara göre o hadislerin sağlam olduğu var sayılsa bile bu, hiçbir zaman ölen insanın gömüldüğü yerde azap göreceği anlamına gelmez. Ölen insanın ruhu berzah alemine geçmekte ve kıyamete kadar orada cennet veya cehennem ehli oluşuna uygun bir devre geçirmektedir. Hiçbir ölü gömüldüğü bir-iki metrelik toprak mekanda azaba uğratılmaz. Azap veya ödülün, o toprak mekanla, oraya gömülen ve bir süre sonra çürüyüp dağılacak olan bedenle bir ilgisi yoktur.⁹⁹

Bilmen’e göre ise insan kabrinde azap görebilir ya da mükafat alabilir. Çünkü Allah, ölünün bedeninde lezzet veya elemi idrak edecek bir tür hayat yaratır ve bu şekilde kul dünya da iken yaptığı iyi ya da kötü işlerin karşılığını kıyametten önce kabrinde de görür. Bu, ölmüş olan insan dışında hiç kimse tarafından fark edilmez. Tıpkı güzel rüya veya kabus gören insanların durumu gibi... Gerçekte acı veya mutluluk içindedirler, ancak dışardan onlara bakanlar tarafından bu durumları fark edilmez. Yine Bilmen’e göre insan bir kabre konulamamış olsa da ameline göre nimet veya azabı kıyametten önce tadacaktır.¹⁰⁰

⁹⁷ Cüneyt Gökçe, “Berzah” mad., TDV İslam Ans. c. V

⁹⁸ Abdülaziz Hatip, Dünya Ötesi Yolculuk, Gençlik Yay., Üçüncü Baskı, İstanbul, 1996, s. 99

⁹⁹ Yaşar Nuri Öztürk, İslam Nasıl Yozlaştırıldı, Yeni Boyut Yay. İstanbul, 2000, s.323-324

¹⁰⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, Muvazzah İlm-i Kelam, Bilmen Yay., İstanbul, 1972, s. 324

Ancak bir takım dinlerde, insanın ölümünün ardından cesedi yakılarak külleri denize, nehre ya da başka bir alana savrulur. Eğer kabir azabı beden ile olacaksa bu insanların durumları ne olacaktır? Kur'an-ı Kerim'de kabir hayatına işaret edilmişse de kabir azabı hakkında bir ifade geçmemektedir. Hadislerde bildirilen kabir azabı gerçekleşse bile bunun bedenen değil ruhen yaşanması daha makul görünmektedir. Çünkü her insanın vücudu sağlam bir şekilde kabre konulamamaktadır. Ahirette ise , Allah-u Teala insanların bedenlerini tekrar vücuda getireceği için mükafat veya cezanın hem ruhla hem de bedenle yaşanması mümkün olur.

Bazı rivayetlerde Allah'ın salih kullarının kabir sorgusundan muaf olacağı bildirilmiştir. Buna göre, bu sorgudan peygamberler, şehitler, Allah yolunda sınırda nöbet tutanlar, her gece Mülk sûresini okuyanlar, Cuma günü ve gecesi ölenler muaf tutulacaklardır.¹⁰¹

2.1.2.Sûr

Kur'an'da ve hadislerde geçen açıklamalara göre 'sûr', dünya hayatının sonunu ve ahiret hayatının başlangıcını haber veren bir uyarı, bir işarettir.

“Sûr'a üflenmiştir. Allah'ın dilediği kimseler dışında göklerde kim var yerde kim varsa çarpılıp yere yıkılmıştır. Sonra sûra bir kere daha üflenmiştir. İşte hepsi ayağa kalkmış bakıyorlar” (Zümer, 68)

Sûr ile ilgili sahnelerin anlatıldığı ayetlerde, ahiretteki yüce mahkemeye, amellerin değerlendirilmesi için hesap vermeye çağırma borusunun uyandıracağı dehşet canlandırılmaktadır. O çağrı öyle bir dehşet ve korku verir ki sadece canlılar değil dağlar, yer, gök dahi korkudan sarsılır. Bu ayette belirtildiği üzere sûr iki kez ardı ardına çalınır. Birinci sesi duyan canlılar neden çağrıldıklarını anladıkları için korkudan bayılırlar. Yalnız Allah'ın güçlendirdiği bazı kimseler korkmazlar. Bu birinci ses öldürücü değil dirileri yüce mahkemeye davet çağrısıdır. Orada ölüm yoktur. Sûra bir kez daha üflenir. Bu ikinci üflemeyle akılları başlarına gelen canlılar yüce divana çıkmaktan başka çare olmadığını anlar ve hesap vermek üzere Allah'ın huzuruna koşarlar.

Bu konudaki farklı bir görüşe göre sûra üç kez üflenecektir: Birincisine 'nefha-i feza' (dehşete düşüren üfleme), ikincisine 'nefha-i sa'k (ölüm üfleme), üçüncüsüne ise 'nefha-i

¹⁰¹ Hatip, Age., s. 115-117

kıyam' (kabirden kalkış için üfleme) denir. Nefha-i feza, henüz canlılar var iken başlar. Neml sûresi 87. ayette bu nefhadan bahsedilmiştir: "Sûra üfürüldüğü gün Allah'ın diledikleri hariç, göklerde ve yerde ne varsa, hepsi korku ve dehşete kapılır. Hepsi boyunları bükük olarak O'na gelir." Bu nefha başladığı zaman, insanlar korkunç bir dehşete kapılarak, sürekli gelen sestən şaşırıp, nereye sığınacaklarını bilemezler.

Nefha-i sa'k'a Yasin (49-50) suresinde işaret edilmiştir: "Onlar birbirleriyle çekişip dururken kendilerini ansızın yakalayacak bir tek sayhayı bekliyorlar. İşte o an hepsi yerine düşüp ölür. Onlar ne bir tavsiyede bulunabilirler ne de ailelerine dönebilirler."

Son olarak Allah-u Teala İsrâfil'i dirilttikten sonra üçüncü nefha da gerçekleşir. Ruhlar, arılar gibi dağılır ve her ruh sahibini bulur¹⁰². Bu son nefhaya da Yasin suresinde (51-52) işaret edilmiştir: "Sura üfürülmüştür. Artık bakarsın ki onlar, kabirlerinden Rablerine doğru koşarak gidiyorlar. (O zaman şöyle) diyecekler: 'Eyvah bize! Uyuduğumuz yerden bizi kim kadırdı...'"

İşte Kur'an'da anlatılan sûra üfleme, hesaba çekmek üzere ilahi mahkemeye çağırma'dır. "Sûra üflendi. İşte bu kendisine karşı uyarılan gündür. Her can yanında bir sürücü ve bir şahitle gelir." (Kâf, 20) Kur'an'da görülen sûr ile ilgili ayetlerin hiçbirisinde ¹⁰³sûra üflemeden sonra ölümden veya iki üfleme arasında uzun bir zaman bulunduğundan söz edilemez. Sûra üflemenin ardından derhal ilahi mahkemeye çıkma ve mahkemenin kararı sonucunda cennete veya cehenneme gitme anlatılır.

Ebu Hureyre, Hz. Peygamber'den bir rivayetinde "Sûra iki üfleme arasında kırk vardır." demiştir. Ancak bu kırk ifadesinin neyi anlattığı tam olarak bilinmemektedir. Ebu Hureyre sırasıyla kırk gün mü, kır ay mı, kırk yıl mı diye sorar ancak Hz. Muhammed bilemem diye cevap verir.¹⁰⁴

Sûr, mahiyeti, hakikati ve keyfiyeti itibari ile bir gayb konusudur. Bundan dolayı bu konuda ancak Allah'ın bildirdiği kadarı bilinebilir. Bu miktar aşılmamalıdır. Çünkü daha fazlasında kesin bir bilgi yoktur. Onlar ancak bir takım zanlardan ve tahminlerden ibarettir.¹⁰⁵ Hadis-i Şeriflerde bu konu ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bir

¹⁰² İsmail Çetin, Ehl-i Sünnetin Nazarı İtikadın Ölçüsüdür, Dil-Ârâ Yayınları, Isparta, 1992, s. 441-443

¹⁰³ Yasin, 51-52; Tâha, 102; Neml, 87; En'am, 73; Kef, 99-100; Mü'minun, 101-104; Hakka, 13-18; Nebe, 18-20

¹⁰⁴ Buhari, Muhammed b. İsmail el-Ca'f, es-Sahihü'l-Buhari, Mektebetü'l-İslamiye, İstanbul, tsz, Tefsir, Zümer, 3

¹⁰⁵ Ahmet Faiz, Kuran ve Sünnette Kıyamet ve Ahiret, Çev. Veli Ulutürk, Elif Matbaacılık, Konya, 1988., s. 185

rivayette Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: “Nasıl refah ve nimeten tad alabilirim ki, boynuz sahibi (İsrafil) boynuzu ağzına almış, alnını eğmiş ve kulağını vermiş bekliyor ki ona üflesin.” Bu söz üzerine sahabesi Hz. Peygamber’e ne yapılması gerektiğini sorar, O da : “Hasbunallahu ve ni’mel vekil ala’llahi tevekkelna” (Allah bize kafidir, biz ancak Allah’a güveniriz) deyiniz, buyurur.¹⁰⁶

Başka bir rivayette de Allah Rasulü bir soru üzerine sûru şöyle tarif etmiştir: “O, içine üflenlen bir boynuzdur.”¹⁰⁷

Kimilerine göre sûr bütün alemleri kaplamıştır. Ölen her nesne onun içerisine girer. Berzah alemleri bir yerde sûr alemidir.¹⁰⁸

2.1.3.Kıyamet

“Allah’ın bu dünya için belirlediği sürenin sonunda, kainat ve dünya düzeninin bozulma anına Kur’an’da ‘es- sâat’ denir. Bundan sonra, insanların hesap vermek üzere kalkacakları ana da ‘yevmü’l- kıyame’ (kalkış günü) denir. Fakat Türkçede yaygın bir yanlış olarak kıyamet, Kur’an’daki ‘es-sâat’ yerine kullanılmaktadır.”¹⁰⁹

Kıyametin kopması, Kur’an’da çoğunlukla ‘saat’ kelimesiyle, bunun dışında da ‘ğâşiye’ (Ğâşiye, 1), ‘hâkka’ (Hâkka, 1,2,3), ‘tâmmetü’l-kübra’ (Nâziat, 84), ‘kâria’ (Kâria, 1,2,3), ‘sâhha’ (Abese, 33-34) ve ‘vâkıa’ (Vâkıa, 1) kelimeleri ile ifade edilmiş ve kıyametin vaktini Allah’tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği belirtilmiştir. Beklenmedik bir zamanda ve çok sür’atli bir şekilde gerçekleşecek olan bu olayın şiddetine gökleri ve yer dayanamayacak, o günün dehşetinden çocukların saçları ağaracak, emzikli kadınlar bebeklerini unutacak, hamileler çocuklarını düşürecek ve bütün insanlar şaşkına dönecektir. (Araf, 187; Hacc, 1-2; Müzzemmil, 17)

Kıyametin nasıl kopacağı hususu Kur’an’da ayrıntılı sayılabilecek bir şekilde işlenmiştir. Buna göre, görevli melek tarafından ‘sûra’ üflenecek, Allah’ın diledikleri hariç, göklerde ve yerde kim varsa düşüp ölecek, ikinci üfleyişte ise herkes diriltilerek mahşere gitmeye hazır olacaktır (Zümer, 68). Birçok ayet kıyametin kopuşunu büyük bir kozmik değişim olarak tasvir eder: Gök yarılacak, güneş dürülecek, yıldızlar

¹⁰⁶ Tirmizi, Kıyamet, 9

¹⁰⁷ Tirmizi, Kıyamet, 9

¹⁰⁸ Bozgeyik, Age., s. 165

¹⁰⁹ Ömer Özsoy, İlhami Güler, Konularına Göre Kuran (Sistemik Kuran Fihristi), Fecr Yay., Ankara, 2005, s. 246

dökülecek, denizler kaynayıp kabaracak, dağlar yerinden kaldırılıp yürütülecek ve ufalanıp atılmış yün haline gelecek, kısacası hem gökler hem de yeryüzü şekil değiştirecektir (Tâhâ, 105-107; Tekvir, 1-3; İnfitâr, 1-3; Karia, 1-5).¹¹⁰ “O gün yerküre başka bir yerküreye dönüştürülür. Gökler de öyle. Hepsi O Vahid ve Kahhar olan Allah’ın huzurunda dikilir.”(İbrahim, 48)

Kur’an’daki, kıyametin tasviriyle ilgili ayetlerden anlaşıldığına göre bu olay, kainattaki mevcut kozmik düzenin bozulmasıyla başlayacaktır. Zamanı bildirilmemekle birlikte belki de yakın olduğu ifade edilmiş (Ahzap, 63; Şura, 17; Nahl,1; Kamer,1; Necm,56) ve alametlerinin belirttiği haber verilmiştir (Muhammed, 18). Hz. Muhammed de (s.a.v) orta parmağıyla işaret parmağını göstererek kendi dönemi ile kıyametin kopmasının birbirine bu kadar yakın olduğunu söylemiştir.¹¹¹ Müslim’in tahrîc ettiği, Ebu Bekr ibn Ebi Şeybe ve Ebu Kurayb’in Hz. Aişe’den rivayetine göre bedeviler Hz. Peygambere kıyamet saatini sorar. Hz. Peygamber de onlardan en genç olanına bakar ve ‘Eğer şu yaşarsa ona ihtiyarlık ulaşmadan önce kıyametiniz kopacaktır.’ buyurur ki bununla, kıyametin yakınlığı kastedilmiştir. İbn Kesir, Hz. Muhammed’in kastettiğinin, insanın ölümü olduğunu söylemektedir. Çünkü insanın ölümü, bir noktada onun kıyameti sayılmaktadır.¹¹²

Ancak nasslarda geçen bu tür zaman belirlemelerini, birkaç bin yılın önemsiz bir küsur sayıldığı, jeolojik ve kozmolojik zaman kavramı içinde yorumlamak gerekir. Bu nedenle kıyametin zamanını bilmek mümkün değildir. Ancak Kur’an’da kıyamet gününün gelişi ile ilgili herhangi bir alametten bahsedilmezken hadislerde bu konu ile ilgili oldukça geniş açıklamalar yer almıştır. Hadis literatüründe kıyametin alametleriyle ilgili, bir kısmı sağlamlık bakımından tenkide tabi tutulabilecek, oldukça geniş bir bilgi birikimi vardır. Bu rivayetlerin muhtevası iki grupta mütalaa edilebilir: Bunlardan birincisi dini emirlerin ihlal edilmesi ve ahlakın bozulması tarzındaki manevi faktörlerdir. İkincisi ise Deccal’in ortaya çıkışı, Hz. İsa’nın dünyaya dönüşü, güneşin batıdan doğup doğudan batması gibi mevcut tabiat kanunlarını aşan olaylardır. Ancak, bahsedilen manevi olayların İslam tarihinin erken devirlerinden itibaren baş göstermiş olduğu bir gerçektir. Ne bunlara ne de bazı tabii hadiselerle bakarak dünyaya ömür biçmek isabetli bir tutum değildir.

¹¹⁰Topaloğlu, “Ahiret” mad., TDV İslam Ansk., c. I

¹¹¹Buhari, Rikak, 39

¹¹²İbn Kesir, Age., c. VII, s. 3184

Kıyamet alametleri, meydana gelişlerinin, insanların fiil ve iradeleri ile ilişkili olması veya sadece Allah'ın iradesiyle vuku bulmaları, yahut kıyamet anına yakınlıkları ya da taşıdıkları bazı özelliklere binaen de küçük ve büyük alametler şeklinde kısımlara ayrılmışlardır. Küçük alametler, kıyametin kopma zamanına daha uzak, gerçekleşmesi itibari ile insanların fiil ve iradeleriyle ilişkili olan hadiselerdir: İslami ilimlerin gerilemesi, cehaletin artması, içki ve zina gibi haram olan fiillerin yaygınlaşması, kadın nüfusunun erkek nüfûsundan fazla olması, cinayetlerin, ölenin ne için öldüğünü ve öldürenin de ne için öldürdüğünü bilemeyeceği kadar artması, iki İslam ordusunun birbiriyle çatışması ve zenginliğin artıp malın çoğalması küçük alametler içerisinde sayılmaktadır.

Büyük alametler ise kıyametin kopmasına çok yakın bir zamanda meydana gelecek ve meydana gelişinde insanların iradelerinin hiç bir rolünün olmayacağı olağan üstü olaylardır: Duman, Deccal, Dâbbetü'l-Arz, güneşin batıdan doğması, Hz. İsa'nın inişi, Ye'cûc ve Me'cûc'un çıkışı, doğuda ve batıda yer batması, Arap Yarımadasında yer batması ve Yemen'de insanları önüne katıp mahşer yerine sürececek bir ateşin çıkması kıyametin büyük alametlerindendir.

Ancak bu sayılan alametlerin gerçek mahiyetleri hakkında güvenilir kaynaklarda açık ve kesin bilgiler yoktur. Bu nedenle de bunlar üzerinde spekülasyonlar üretmek yerine bunları bir uyarı olarak kabul etmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.¹¹³

Bu hususta, nassların işaret ettiği başka bir husus daha vardır: sûra üflenip de kıyamet olayı vuku bulduğunda, dünya hayatını, o günü düşünerek Allah rızası doğrultusunda yaşayan, samimi imana sahip olan mü'minler bu olayın dehşetinden etkilenmeyeceklerdir: "O, benzeri olmayan büyük korku bile onları kaygılandırmayacaktır, çünkü melekler böylelerini, size söz verilen (mutlu) gün işte bu gündür, diyerek karşılarlar." (Enbiya, 103). "Her kim ki (Allah'ın huzuruna) iyi amellerle çıkarsa, buna karşılık (daha) hayırlısını bulacaktır; ve böyleleri o günün korkusundan emin olacaklardır." (Neml, 89) Yani hesabı kolay geçecek olan salih amel sahibi kullar, kıyamet anının korkusunu yaşamayacaklardır.

¹¹³Süleyman Toprak, "Kıyamet" mad., İslam'da İnanç İbadet... Ans., c. III

2.1.4.Ba's

Sözlükte, tahrîk ve tevcîh¹¹⁴, birini kaldırıp harekete geçirmek, uykudan uyandırmak, diriltmek gibi anlamlara gelen ba's kelimesi genel olarak Allah-u Teala'nın herhangi bir şeyi yoktan var etmesi, Hz. İsa gibi bazı peygamberlerin ölüleri diriltme mucizesi, Hz. Muhammed'in (s.a.v) düzenlediği en çok üç kişilik askeri müfreze gibi ıstılahi manalarının yanı sıra İslami literatürde asıl ve en yaygın olarak 'kıyamet gününde Allah-u Teala'nın Ahiret hayatını başlatmak üzere ölüleri yeniden canlandırması, onları kabirlerinden çıkararak hayata göndermesi anlamında kullanılır. Ba's, Kur'an (İnfitar, 4; Nuh, 17-18...), sünnet ve icma ile sabit olduğundan İslamın iman esaslarından biridir ve inkarının insanı dinden çıkaracağı kabul edilmiştir. Cibril hadisinde de ba's iman esasları arasında sayılmıştır.¹¹⁵

“ Sûra üflenmiştir; Allah'ın dilediği kimseler dışında göklerde kim var, yerde kim varsa çarpılıp yere yıkılmıştır. Sonra sûra bir daha üflenmiştir. İşte hepsi ayağa kalkmış bakıyorlar.” (Zümer, 68) “Küfre sapanlar asla diriltilmeyeceklerini sandılar. De ki, Rabbime yemin ederim ki, sandığınız gibi değil. Andolsun ki mutlaka diriltileceksiniz. Yine andolsun ki yaptıklarınız size mutlaka haber verilecektir. Ve bu, Allah için çok kolaydır.” (Teğabun, 7)¹¹⁶

Ba's, Allah'ın kudretini ön plana çıkaran Ahiret ile ilgili kavramlardan biridir. Bu kavram bir yandan Ahiret inancının bir parçası ve gereği olarak onunla, diğer yandan da ölmüş iken bir insana yeniden hayat verecek bir ilahı öngördüğünden Kadir-i Mutlak İlah mefhumu ile doğrudan alakalıdır. Çünkü müşrik Arapların Ahireti ve hesap gününü kabul edememelerinin altında yatan en önemli sebeplerden biri de bunu gerçekleştirebilecek güçte bir ilahın varlığının düşünülememesi idi. İşte bu nedenle Kur'an, Ahireti, dirilişi ve hesap gününü ispat etmek için öncelikle Allah'ın kudretini gösterme yolunu seçmiştir.¹¹⁷ Bu husus Hz. İbrahim ile Nemrut arasında geçen konuşmada açıkça görülmektedir: “Allah, kendisine hükümlerlik verdi diye İbrahim ile Rabbi hakkında tartışanı görmedin mi? İbrahim, ‘Rabbim öldürendir ve diriltendir’

¹¹⁴Rağıp el- Isfehani, Müfredat-ı Elfazi'l- Kuran, thk. Nedim Maraşlı, Dârü'l-Fıkr, tsz., Ba's mad., s. 50

¹¹⁵Buhari, İman, 37

¹¹⁶Ayrıca bkz. Mearic, 43; Yasin, 51; Nahl, 38-39; Rûm, 56; Kâf, 42; Abese, 34-36; Mü'minun, 101; Âl-i İmran, 106; Bakara, 72-73, 259-260

¹¹⁷Paçacı, Age., s. 100-102

demişti. ‘Ben de diriltir öldürürüm’ dedi. İbrahim, ‘Şüphesiz Allah, güneşi doğudan getiriyor, sen de batıdan getirsene’ dedi. İnkâr eden şaşırıp kaldı...” (Bakara, 258) ¹¹⁸

Ba’s ile ilgili ayetler dirilişin cismani olacağını göstermektedir. “Kendi yaratılışını unutmuş da bize örnek veriyor. Bir de şöyle diyor: Şu çürümüş kemiklere kim hayat verecek? De ki: Onlara hayat verecek olan, onları ilk kez yaratandır...” (Yasin, 78-79) Yine Kur’an’da tasvir edilen cennet nimetleri ve cehennem azabı da Ahiret hayatının cismani olacağını göstermektedir. Bu kadar açık nass varken dirilişin sadece ruhani olacağını söyleyerek nassları te’vil etmek makul değildir. Hatta Gazali bu tür te’villeri inkarla eş tutmuş ve buna taraftar olan filozofları tekfir etmiştir. Ancak Gazzali’ye göre yeniden dirilme dünya hayatındakinden farklı bir bedenle de olabilir.

Ehl-i Sünnet, Mu’tezile ve Şia cismani dirilişi kabul eder. Bunu imkansız görenlere karşı Kur’an-ı Kerim, spermanın uygun ortamda gelişmesini tamamlayarak güçlü, güzel, akıllı ve mükemmel bir varlık haline gelinceye kadar geçirdiği gelişme sürecini, aynı şekilde kupkuru ve ölü toprağın yağmur suyuyla canlanışını ve çeşit çeşit bitkilerle bezenişini (Hac, 5) yeniden dirilmenin mümkün olduğunu gösteren deliller olarak zikreder ve aksini iddia edenlerin hiçbir delile sahip olmadığını ve iddialarının ilmi bir değer taşımadığını ifade eder. (Casiye, 24)

Esasen, ölülerin diriltilmesinde önemli olan husus bunu gerçekleştirecek bir gücün bulunmasıdır. Sonsuz kudret sahibi yaratıcının varlığına inanıldığı takdirde ba’sın imkansızlığı görüşü de söz konusu olmayacaktır.

Ehl-i Sünnet kelimcileri toprağa karışan bedenın tamamen yok olması halinde bile ölümden önceki varlık ve keyfiyetleriyle yeniden diriltilebileceği görüşündedirler. Kalânisi ve Mutezileden Ka’bi bedene ait herhangi bir niteliğin (araz), el-Allâf, Ebu Ali el-Cubbâi ve oğlu Ebu Haşim ise bazı niteliklerin iade edilmesini imkansız görürler. Kerramiye’ye göre ise ister maddi ister manevi olsun tamamen yok olan bir şeyin aynen iade edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle onlar ölülerin bedenlerinin yok olmayacağını, sadece parçalanıp dağılacığını, ba’s sırasında ise bu parçaların bir araya getirilerek bir beden olarak birleştirileceğini söylerler.

İslam meşşâî filozoflarının (İbn-i Sina gibi) cismani diriliş konusundaki olumsuz tavırları ma’dumun aynıyla iadesini imkansız görmelerindendir. Ruh aynı, beden farklı olaksa bu, bir tenasühü gerektirir. O halde diriliş ruhanidir derler. İslam filozoflarının

¹¹⁸ Bakara, 259; Hacc, 5-7; İnsan, 2-3

bu görüşünü kelimacılar ‘ecza-i asliye’ formülüyle cevaplandırmışlardır. Buna göre her canlının bedeni doğumundan ölümüne kadar değişime uğrasa da (ki dünya hayatında beden sürekli değişir) hiç değişime uğramayan bazı asli parçalar mevcuttur. İşte kıyamet günü diriliş, insanın bu asli cüzleri ile gerçekleştirilecektir. Bilmen, bu hususu şöyle izah etmektedir: İnsan vücudu iki kısım eczadan müteşekkildir. Bir kısmı ecza-i asliyedir ki insan ömrünün başlangıcından sonuna kadar devam eder, başkalarının ecza-i asliyesiyle ittihad etmez ve asla değişime uğramaz. Diğer de ecza-i zaidedir ki yeme ve içme ile neşvünemâ bulur ve daima değişir. Ancak bunun değişmesiyle hakikat-ı insaniye değişmez. Bu nedenle mesela bir insan bir hayvan tarafından yense, o insanın ecza-i asliyesi kendisini yiyen hayvanın ecza-i asliyesi ile ittihad etmez. İşte bu ecza-i asliye kıyamet gününde toplanacak ve buna bir takım zaid eczanın da ilave edilmesiyle ve tabi ruhun iadesiyle insan asli halinde yeni hayatına başlayacaktır.

İnsandaki zaid ecza önemli değildir. İnsan yaşadıkça zaten bedenindeki bu unsurlar değişir. Hücreler yenilenir ve bir on senelik süreçte beden de büyük oranda değişir, ancak insan yine aynı insandır.¹¹⁹

Günümüzdeki genetik bilimi de hazırlanacak uygun fiziki şartlar içinde insanların, bazı hadislerde de bildirilmiş olan, asli cüzlerinden diriltilebileceklerini teyit eder mahiyettedir.¹²⁰

Buhari, Müslim, Ahmed b. Hanbel, Ebu Davud ve Nesai’de geçen bir hadiste Hz.Muhammed (s.a.v) bu konuda şöyle buyurmaktadır: “İnsanda bir kemik hariç her şey çürür. Bu çürümeyen, acbu’z-zeneb denen kuyruk sokumu kemiğidir. Kıyamet günü yeniden yaratılış bundan takip edilecektir.”¹²¹

Bazı rivayetlerde sual üzerine acbu’z-zeneb hakkında bilgi verilmiştir. Bu, hardal tanesi büyüklüğünde son derece küçük bir zerredir. Kıyamet günü insanların yeniden yaratılışı çürümeyen bu kemikten başlayacaktır. Günümüz ilmi, bir DNA hücresine binlerce sayfalık bir ansiklopedideki bilginin depolanabileceğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla her insanın şahsiyeti müstakilesi ile ilgili temel bilgilerin meşiet-i ilahi ile çürümeyecek olan bir hücrede depolanıp ikinci yaratılışın da bu hücreden itibaren başlaması gayet makuldür. Bazı alimler, ‘Burada Allah’tan başka kimsenin bilmediği

¹¹⁹ Bilmen, Age., s. 337

¹²⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Ba’s” mad., TDV İslam Ans., c. 5

¹²¹ İbrahim Canan, (Hadis Külliyyatı) Kütüb-ü Sitte (Tercüme ve Şerhi), I-XVIII C., Akçağ Yay.,Ankara, 1995, c. 14, s.349

bir sır var. Çünkü yoktan var eden Allah ikinci sefer yaratışta, yaratışı bina edeceği bir asla muhtaç değildir.’ demiştir.¹²²

Kıyamet tasvirleriyle ilgili diğer hadislerde kabirden ilk olarak Hz. Muhammed’in kalkacağı ve organları teşekkül etmiş düşük çocuklar dahil bütün insanların diriltileceği bildirilmiştir.¹²³ Ayrıca ba’s sırasındaki kişilerin çıplak, tüysüz, sünnetsiz, sağlıklı ve otuz yaşlarında olacakları belirtilmiştir.¹²⁴ Ebu Davud’dan gelen ‘insanların ölümleri sırasında giyinmiş oldukları elbiselerle diriltileceği’ yolundaki bir rivayet de iman ve amel elbisesi şeklinde te’vil edilmiştir.¹²⁵

Kur’an-ı Kerim öldükten sonra tekrar dirilişi inkar edenlere karşı, yeniden dirilmenin aklen mümkün olduğunu ve mutlaka meydana geleceğini dört yolla ispatlamaktadır:

-Bir şeyi yoktan var edenin onu ikinci defa var etmesi evveliyetle mümkündür. “O kimse kendi yaratılışını unutarak bize bir misal getirdi, ‘Bu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş?’ dedi. De ki, onları ilk defa yaratan diriltecek. O, her yaratmayı hakkıyla bilendir.” (Yâsîn, 78-79)

-Zor bir şeyi yaratan kolay bir şeyi elbette yaratabilir. Göklerin ve yerin yaratılması, insanın yaratılmasından daha zordur (Elbette ki bu zorluk insanın bakış açısına göredir, yoksa Allah için hiçbir şeyi yaratmak zor değildir.) Buna göre, gökleri ve yeri yaratıp, onları dayanaksız olarak uzayda tutan Allah, insanı öldükten sonra diriltmeye de elbette kadirdir. “Gökleri ve yeri yaratan Allah’ın , onların benzerlerini yaratmaya gücü yetmez mi? Elbette buna gücü yeter. O, her şeyi yaratandır, her şeyi bilendir.” (Yâsîn, 81)

Ayrıca insanın ilk yaratılışı ikinci yaratılışına göre daha zordur. Çünkü insan ilkinde bir örneği yokken yaratılmıştır. Buna gücü yeten Allah’ın ikinci yaratışa gücünün yeteceği şüphesizdir. “O, ilkin mahluku yaratıp (onu öldürdükten) sonra tekrar diriltecek olandır ki, bu O’na göre çok daha kolaydır...” (Rûm, 27)

-Ölü bir durumda olan yeri canlandıran Allah, insanı da öldükten sonra diriltebilir. “...Sen yeryüzünü kupkuru ve ölü görürsün. Fakat biz onun üzerine suyu indirdiğimiz zaman o harekete gelir, kabarır, her güzel çiftten nice bitki bitirir. Çünkü

¹²² Canan, Age., c. 14, s. 349-350

¹²³ Buhari, Tefsir, 3

¹²⁴ Buhari, Rikak, 45

¹²⁵ İbn Kesir, Age., c. I, s. 269

Allah hakkın ta kendisidir. Hakikat, ölüleri O diriltiyor. O, şüphesiz ki her şeye hakkıyla kadirdir. O saat elbette gelecektir. Onda hiçbir şüphe yoktur. Muhakkak ki Allah kabirlerde olan kimseleri de diriltip kaldıracaktır.” (Hacc, 5-7)

-Bir şeyi zıddına çeviren onu benzerine de çevirebilir. Mesela suyun bol miktarda bulunduğu yeşil ağaçtan ateşin çıkması adeta imkansız iken, ateşi yeşil ağaçtan çıkaran Allah insanı da tekrar yaratabilir. “O Allah ki size yeşil ağaçtan bir ateş yaptı da şimdi siz ondan yakıp duruyorsunuz. Gökleri ve yeri yaratan Allah’ın onların benzerlerini yaratmaya gücü yetmez mi?..” (Yâsîn, 80-81)¹²⁶

Kısaca denilebilir ki, hesaba çekme olgusunun gerçekleşmesi sürecinde ba’s, büyük bir dönemeç ve gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Ba’sı gerçekleştirecek kudrette bir ilahın varlığına inanmak ve bunu kabul etmek, ölümün ve dirilişin amaçsız olarak gerçekleşmeyeceğine de inanmayı gerektirmektedir. Tüm bunların amacı ise elbette ki mutlak adaletin sağlanabilmesi için dünya hayatında yapılanların ve yaşananların karşılığının verilmesidir.

2.1.5.Haşr- Mahşer

Haşr, kıyamet gününde diriltilecek olan mükelleflerin hesaba çekilmek üzere bir araya toplanması anlamında bir terimdir.

Sözlükte ‘bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydana toplamak’ anlamına gelen haşr kelimesi, kıyamet gününde yeniden diriltilecek bütün varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip bir araya toplanmasını ifade eder. Toplanılacak yere mahşer, mevkıf veya arasât denir. Buna göre haşr, Ahiret halleri arasında ba’sdan sonra ikinci merhaleyi oluşturur ve ‘hesap görüldükten sonra cennet veya cehenneme sevk edip dağıtmak’ anlamındaki neşrin karşıtıdır.

İnsanların dirilip, haşir meydanında toplanmaya başlamasına ‘ba’sü ba’del-mevt’, ‘neş’e-i uhra (ikinci diriliş)’ veya ‘haşr-i ecsad (cesetlerin birleşmesi)’ denir.¹²⁷

Kur’an’da haşr, biri ‘dünya daki sürgün’ manasında olmak üzere iki yerde geçer. Aynı kökten türeyen isim ve fiil şeklindeki müştakları da kırk bir ayette yer almaktadır. Bunların büyük kısmında Ahiretteki haşrin tasviri yapılır. Bu ayetlere göre başta

¹²⁶ Kılavuz, “Ba’s” mad., İslam’da İnanç İbadet... Ans., c. I

¹²⁷ Mahmut Özakkaş, İslami Bilgiler ve Terimler Ansiklopedisi (Birinci Kitap, Akaid-İman) Sağlam Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 15

insanlar ve cinler olmak üzere şeytanlar, melekler, hayvanlar ve hatta tapınılan putlar bile haşredilecektir.¹²⁸

“Yeryüzünde debelenen hiçbir canlı, iki kanadıyla uçan hiçbir kuş istisna olmamak üzere hepsi sizin gibi ümmetlerdir. Biz, bu Kitap’ta herhangi bir şeyi ne eksik bıraktık ne de fazla yaptık. Onlar sonunda Rabb’leri önünde haşredilirler.” (En’am, 38) İbn Abbas ve birçok alime göre hayvanların haşri onların ölümünden ibarettir. Çünkü onlar sorumlu değildir ve hesaba sığmayacak kadar çok hayvanın haşredilmesi hikmetten uzaktır.¹²⁹

Hayvanların da insanlar gibi birer ümmet olduğunun ifade edildiği bu ayet ve hadislerden kastedilen şey hakkında ihtilaf edilmiştir. İnsanlara hangi yönden benzeyip ümmet olmuştur hayvanlar? Ebu’d-Derda’nın da içinde olduğu bazı alimlere göre hayvanlar da insanlar gibi Allah’ı bilme, tanıma ve O’na hamd etme özelliklerine sahiptir. Allah-u Teala bu ifadesi ile hayvanların da kıyamet günü haşrolunmaları ve haklarının kendilerine verilmesi hususunda insanlar gibi olduğunu ifade etmiştir.

Diğer bir görüşe göre ise Allah-u Teala bu ifadeler ile yardımının insanlara ulaşması gibi bütün canlılara da ulaşp yetiştigini beyan etmiştir. Hayvanlara dahi ulaşan fazl-u keremi insanlara haydi haydi ulaşacaktır. Hayvanların mahşer meydanında haşredilmeleri meselesine gelince Kâdi bu hususta şunları söylemektedir: Hayvanların haşri nakli deliller bakımından kesindir: “Vahşi hayvanlar bir araya toplandığında.” (Tekvir, 5)¹³⁰ Çünkü her canlının kendisine isabet eden elem ve acıdan ötürü Allah’tan bir karşılık almaya hakkı vardır. Bu karşılık ona dünya da verilmemiştir. Bu nedenle alacaklarının kendilerine tastamam ödenmesi için bu hayvanların Ahirette haşredilmesi aklen vaciptir.

Yine bu hayvanlar, bir hastalığın verdiği acı, yenmek üzere kesilmek, üzerlerine ağır yük yüklenmesine izin verilmiş olması ve saldırgan yırtıcılar gibi sebeplerden ötürü acı çekebilmektedirler. Bunun bedeli ise onlara Allah tarafından verilecek denmiştir.

Haşrin gerçekleştiği gün yeryüzü yanılacak, insanlar süratle kabirlerinden çıkarak çekirgeler gibi kendilerini çağırana koşacaklardır. “Kabirlerinden gözleri kaymış olarak çıkarlar. Sanki çekirgelerdir, çıvgın mı çıvgın” (Kamer, 7) Bu ayet ve delalet ettiği mana incelendiği zaman bu ifadelerin kem Kur’an’ın mucizevi yönüne

¹²⁸ Al-i İmran, 158; En’am, 38, 51, 72, 128; Sebe’, 40; Ahkaf, 6

¹²⁹ Toprak, “Haşir” mad., TDV İslam Ans., c. II

¹³⁰ Hayvanların da ümmet olduğunu ifade eden diğer ayetler için bkz. Nur, 41; İsra, 44

hem de haşır olayının gerçekliğine işaret ettiği görülür. Çünkü çekirgelerin yumurtaları tabut halinde olup yerin altında gömülü haldedirler. Yumurtaların toprağa bırakılma günleri farklı farklı olmasına rağmen çekirgelerin yumurtadan çıkışları aynı güne denk gelmektedir. Bu, tıpkı farklı tarihlerde ölüp kabre gömülen insanların kıyamet gününde aynı anda dirilmeleri ve kabirlerinden çıkmalarına benzemektedir ve Kur'an'ın insanların dirilişini buna benzetmesi manidardır.¹³¹

Dirilişin ardından insanlar haşır meydanına giderken herkesin yanında biri ameline şahitlik etmek, diğeri de onu mahşere götürmekle görevli iki melek bulunacaktır. (Kâf, 21) Müttakiler Rahmân'ın huzurunda yüzleri parlak ve sevinçli bir halde haşredilirken zalimler, kafirler ve mücrimler gözleri korkudan göğermiş, zincire vurulmuş ve katrandan gömlek giydirilmiş, kederli,...kara yüzlerini ateş bürümüş bir halde, kör, sağır ve yüzükoyun bir şekilde cehennem yoluna sevkedilecekler, hesap vermeleri için cehennemin etrafında diz çökmüş bir halde bekletileceklerdir.¹³² Dünyaya da hakikate karşı kör olanlar ahirette de kör ve yolca da daha şaşkın olacaklardır. (İsra, 72)

Hız. Muhammed'den rivayet edilen bir hadise göre de Müslüman topluluğundan bir grup maymun ve domuz suretinde haşredilecektir. Bunun sebebi ise, güçleri yettiği halde yasaklardan kaçınmamaları, günahlara ve günahkarlara arka çıkmalarıdır.¹³³

Mahşerdeki bu bekleyiş, Hız. Muhammed'in şefaati neticesinde hesabın başlamasıyla son bulacaktır.¹³⁴

Yasin suresinin 51. ayetinde (Sûra üflendi. İşte onlar kabirlerinden kalkıp Rablerine koşuyorlar...) sûra üflenince insanların kabirlerinden kalkıp Rablerinin divanına koşacakları; Adiyat suresinin 9. ayetinde (Bilmez mi ki O, kabirlerin içindekiler dışarı fırlatıldığında) de kabirdekilerin dışarı atılacağı belirtilmektedir. Kabirler dünya üzerindedir. Ateş'e göre kıyamette insanlar kabirlerinden kalkıp mahkemeye gideceklerine göre, demek ki o zaman dünya yine var olacaktır. "Sizi arzdan yarattık. Yine oraya döndürürüz ve sizi bir kez daha ondan çıkarırız." (Tâha, 55) ayeti de yeniden dirilme ve haşrin bu dünya üzerinde olacağının bir delilidir. Zümer suresinin ilgili ayetlerinde de (68-70) ilk boru sesini duyup bayılan, ikinci sesi duyunca kendine gelenlerin mahkemeyi bekledikleri, Allah gelince O'nun nurunun yani

¹³¹ Ahmet Maranki-Elmas Maranki, Yaşam Enerjisi, Mozaik Yay., 36. Baskı, İstanbul, 2006, s.216

¹³² İbrahim, 49-50; İsrâ, 97-98; Meryem, 68, 85-86; Tâhâ, 102, 124-126; Furkan, 34; Abese, 38-42

¹³³ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi, Râmuz el-Ehadis (Hadisler Deryası), Çev. Abdülaziz Bekkine, I-II C., Gonca Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 456, 8. hadis

¹³⁴ Toprak, "Haşır" mad., İslam'da İnanç İbadet... Ans., c. II

güzelliğinin şavkı ile arzın (yerin) aydınlandığı ifade edilmektedir. O gün arz Allah'ın güzelliğinin şavkı ile aydınlanıyorsa demek ki ilahi mahkeme bu dünya üzerinde kurulacaktır. Ancak aslında önemli olan ilahi mahkemenin nerede olacağı değil, orada ne yapılacağıdır. Hem bu konudaki bilgiler kesin delillere değil yorumlara dayandığına göre üzerinde durulmasının da çok fazla anlamı olmasa gerek.

İlahi mahkemeye sevk edilen herkese dünya da işlediği işlerin tutanağı verilir. “Kitabı sağından verilen işte kitabım okuyun der. Kendi hesabıma kavuşacağımı sanmıştım zaten...Kitabı sol tarafından verilene gelince o şöyleder. Ah ne olurdu kitabım bana verilmeseydi. Hesabımın ne olduğunu hiç bilmemiş olsaydım.” (Hakka, 19-26) Bu aynı zamanda ilahi mahkemenin karar defteridir.¹³⁵

Mahşer yerinde herkesin, Allah indindeki yerine ve derecesine göre, uzun yahut kısa kısa süren bekleyişine vakfe denir. Hz. Muhammed'den gelen rivayetlere göre, insanlar vakfe halindeyken güneş kendilerine yaklaştırılır. İnsanlar da amelleri doğrultusunda, kimi topuklarına, kimi diz kapağına, kimi göğsüne, kimi de ağzına kadar terler, yani herkes dünyadaki amelleri nispetinde, mahşerin boğucu ve bunaltıcı ortamını hisseder.¹³⁶

2.1.6. Sırat

Sırat, cehennem üzerine uzatılmış bir köprüdür. Bütün mükellef canlılar üzerinde yürüyecek, cennet ehli onu geçecek, cehennemlikler ise ayakları sürçerek ateşe düşeceklerdir. Sırat haktır.¹³⁷ Ahirette insanoğlu, dünya daki imtihanının durumunu çeşitli şekillerde görecektir. İşte sırat da bunlardan biridir. Sırat köprüsünün varlığını bizlere gösterdiği söylenen ayet-i kerimeler şunlardır: “ (Allah meleklerle emreder) Zalimleri, onların arkadaşlarını ve Allah'tan başka tapmış olduklarını toplayın. Onlara cehennemin yolunu gösterin. فاهدوهم إلى صراط جحيم (Saffat, 22-23) “Öyle ise Rabbine andolsun ki muhakkak surette onları şeytanlarla birlikte mahşerde toplayacağız, sonra onları diz üstü çökmüş vaziyette cehennemin çevresinde hazır bulunduracağız.” (Meryem, 68)

¹³⁵ Süleyman Ateş, Yüce Kuran'ın Çağdaş Tefsiri, I-XII C., Yeni Ufuklar Neşriyat, c. X, s. 40-44

¹³⁶ Özakkaş, Age., s. 16

¹³⁷ es- Sâbûni, Nureddin, Maturidiyye Akaidi, Çev. Bekir Topaloğlu, 6. Baskı, D.İ.B. Yay., Ankara, 1998, s. 178

Bunlar dışında bir de dolaylı olarak sıratın varlığına işaret eden ayetler vardır ki, bu ayetlerde her insanın cehenneme uğrayacağı bildirilir. Bundan kasıt ise insanların cehennem üzerine kurulu olan sırat köprüsünden geçmesidir. Böylelikle salih kullar, oradan cehennemi görmelerine rağmen üzerinden geçerek cennetteki makamlarına varırlar. Cehennemlikler ise geçemeyerek düşerler¹³⁸: “İçinizden oraya uğramayacak hiç kimse yoktur. Bu, Rabbin üzerine kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra biz, korunup sakınanları kurtaracağız. Zalimleri ise orada dizleri üstüne çökmüş bir halde bırakacağız.” (Meryem, 71-72) Başka bir rivayete göre ise herkes cehenneme girecek, fakat ateşin Hz. İbrahim’e serin olduğu gibi cehennem de mü’minlere serin olacaktır.¹³⁹

Ayetlerde çok geniş olarak anlatılmayan sırat köprüsü hakkında, hadislerde oldukça ayrıntılı sayılacak bilgiler vardır:

Hiz. Aişe’den rivayet edilen bir hadise göre, O, şöyle demiştir: “Bir keresinde, cehennemi hatırladım da ağladım. Rasulullah (s.a.v), neden ağladığımı sordu. Ben, ‘Cehennemi hatırladım da ağladım, kıyamet günü ailenizi hatırlar mısınız?’ dedim. Hiz. Peygamber ise, ‘Üç yerde hiç kimse kimseyi hatırlayamaz’ buyurdu; mizanda, (iyilik) terazisinin hafif mi yoksa ağır mı geleceğini öğreninceye kadar; amel sayfalarının uçuşup dağıldığı zaman, kitabının sağına mı yoksa soluna mı düşeceğini öğreninceye kadar ve cehennemin ortasına sırat köprüsü kurulduğu zaman.”¹⁴⁰

Yine, Hiz. Muhammed (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Cehennemin üzerine sırat köprüsü kurulacak. Ben de peygamberlerden ümmetiyle üzerinden geçenlerin ilki olacağım. O gün peygamberlerden başka hiç kimse konuşamaz. Peygamberlerin konuşması da ‘Ey Allahım! Sen kurtar, Sen kurtar!’ sözünden ibarettir. Cehennemde Sa’dan dikenleri gibi kancalar vardır. ‘Sa’dan dikenlerini gördünüz mü?’ buyurdu. Aşhab ‘Evet’ dedi. Buyurdu ki: Onlar Sa’dan dikenleri gibidir. Ancak, onların büyüklüğünü Allah’dan başkası bilemez. Amellerine göre insanları yakalarlar. Onlardan ameli yüzünden düşüp helak olacaklar vardır. İçlerinden kimisi de tırmıklanıp sonra kurtulacaktır.”¹⁴¹

¹³⁸Burhan Bozgeyik, Ölüm Sonrası Hayat, Cihan Yay., İstanbul, Şubat 2006, s. 275

¹³⁹Bozgeyik, Age., s. 320

¹⁴⁰Canan, Age., c. 14, s. 400

¹⁴¹İmam Gazali, İhya-u Ulûmi’-d-Din, Çev. Ahmed Serdaroğlu, I-IV C., Bedir Yay., İstanbul, 1975, c. 4, s. 942

Başka bir hadiste de Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: “Allah’ın kıyamet günü topladığı insanlar bana gelecekler ve bana, onlara şefaet etmem için izin verilecek. Emanet ile akrabalık hakkı gönderilecek ve bu ikisi kalkıp birer şahıs suretinde, sıratın sağ ve sol tarafında ayakta duracaklardır. İlkiniz şimşek gibi sıratı geçecektir. Şimşek ise göz açıp kapayacak kadar kısa bir zamanda geçer. Sonra geçen, rüzgar gibi geçer. Sonra, kuş gibi ve insanların koştuğu gibi koşup geleceklerdir. Onları amelleri koşturacaktır. (Yani geçişleri amellerine göre hız kazanacaktır). Peygamberiniz de Sırat üstünde ayakta "Rabbim kurtar! Rabbim kurtar" diyecektir. Nihayet kulların ameli aciz kalacak da hatta öyle adam gelecek ki sürünmekten başka türlü geçmeye gücü yetmeyecektir.”¹⁴²

Mü'minlere gelince onlar, ateşten uzaklaştırılıp kurtulacaklardır. “Allah’ın, Peygamberini ve onunla beraber olan mü'minleri utandırmayacağı o gün (sırat üzerinde) nurları önlerinde ve sağlarında koşup parlayacak ve şöyle diyeceklerdir: “Rabbimiz! Nurumuzu tamamla. Bizi bağışla. Şüphesiz ki sen her şeye kadirsin. (Tahrim, 8) Dillerin konuşmaktan men edildiği o anda inananlara bu duanın ilham edilmesi onun kabul edileceğinin alametidir. Nitekim Cenab-ı Allah onlara bu duayı ilham eder etmez, Onun yüce kudreti derhal ona icabet etme şeklinde tecelli edecektir.¹⁴³

Sırat köprüsünden kolayca geçebilmek için hadislerde de bildirildiği üzere akraba ziyaretine önem vermeli, cami ve cemaate devam etmeli, salih amel işlemeli ve Hz. Muhammed’e çokça salavat getirmeli, sünnete riayet etmeli ve gıybet etmemelidir. Bir hadiste şöyle buyrulur: “Mü'min kardeşinin ırz ve namusu hakkında söz söyleyen herkes sırat köprüsünde hapsedilir ve ona kardeşin hakkında söylediğini ispat et denilir. Eğer ispat edemezse ayakları kayar ve cehenneme düşer.”¹⁴⁴

Sırat köprüsünden ilk geçecek olan Hz. Muhammed’dir. Ondan sonra diğer peygamberler geçecektir. Daha sonra Hz. Muhammed’in ümmeti ve sonra da diğer ümmetler geçecektir. Sırat köprüsünün yanına vardıklarında herkes dünya da kendisine inanıp tabi olduğu imamlarına uyacaktır.¹⁴⁵

¹⁴² Benzer manada rivayetler için bkz. İmam Şa’rani, Ölüm Kıyamet Ahiret ve Ahir Zaman Alametleri, Bedir Yay., İstanbul, tsz., s. 216-217

¹⁴³ Faiz, Age., 290-295

¹⁴⁴ Bozgeyik, Age., s. 324

¹⁴⁵ Hüseyin S. Erdoğan, Ölüm ve Ötesi (Kabir Kıyamet Ahiret), 17. Baskı, Çile Yay., İstanbul, tsz., s. 300

İmam-ı Şa'rani ahirette iki sırat olduğunu söylemiştir: Birincisi, bütün mahşer ahalisinin geçeceği sırat köprüsüdür. Bu büyük sırattan ancak, müminlerden aralarındaki hesaplaşma sonunda hasenatları tükenmeyenler kurtulacaklardır. İkincisi, diğer bir sıratıdır ki, hesaplaşma sonucunda günahı ağır gelenler cehenneme düştükten sonra, orada geçmek zorunda oldukları bir köprüdür bu. Bu köprüyü geçmeye muvaffak olanlar, artık bir daha cehenneme döndürülmezler.¹⁴⁶

Bazı alimlere göre sıratın kıldan ince, kılıçtan keskin olduğunu ifade eden rivayetler¹⁴⁷, bu köprüden geçmenin son derece zor olduğunu anlatan bir kinayeyi dile getirmektedirler.¹⁴⁸ Çünkü sırat köprüsünden geçiş hızı, insanın günah yükünün hafifliği ölçüsünde olacaktır.¹⁴⁹

2.1.7.A'raf

Cennetle cehennemi birbirinden ayıran bölgedeki sûrun yüksek kısmının adıdır. A'raf, sur, dağ ve tepenin en yüksek yeri anlamındaki 'urf' un çoğuludur. İrfan kökünden türediğini kabul edenler de vardır. Kur'an'ın yedinci suresinin ismidir. Bu surede el-âraf ve ashabü'l-âraf (arafatta bulunanlar, 7/46-48) şeklinde geçen kelimelerle kastedilen yer ve burada bulunacakların kimler olacağı hususunda müfessirler farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Bazı tefsirlerde Araf, sırat üzerinde bulunan yüksek bir yer olarak geçer.

Kur'an'da A'rafa dair ayetlerde, A'raf ehlinin diğer insanlarla ve bu arada cennetliklerin ve cehennemliklerin de birbirleriyle konuşmalarına işaret edilmektedir: "İki taraf arasında bir perde, A'raf üzerinde de herkesi yüzlerinden tanıyan adamlar vardır. Cennet halkı özleyip durdukları halde henüz oraya girmemiş olanlara 'Selam size' diye seslenirler....A'raf halkı, yüzlerinden tanıdıkları bazı erkeklere şöyle seslenirler: Bir araya gelmeniz de büyüklük taslamanız da size bir yarar sağlamadı....Ey cennetlikler! Siz de girin cennete, ne bir korku var size, ne de kederleneceksiniz." (A'raf, 46-49) Mevdûdî'ye göre, Kur'an'da geçen bu tür rivayetler Ahirette insanın yeteneklerinin bu dünya dakilerden farklı olduğunu göstermektedir. Görme yeteneği

¹⁴⁶ İmam Şa'rani, Age., s. 223

¹⁴⁷ İhya, c. IV, s. 944

¹⁴⁸ Bilmen, Age., s. 322

¹⁴⁹ Haris el-Muhasibi, Ahiret Perdesini Aralarken (Kitabü't-Tevehhüm), Çev. Abdülaziz Hatip, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 1995, s. 91

cennet, cehennem ve A'raftakilerin birbirlerini görebileceği kadar kuvvetli olacaktır. Yine konuşma ve duyma kabiliyeti o derece artacak ki bu farklı üç dünyanın insanları birbirleriyle hiçbir engel olmaksızın (dil, mesafe...) konuşabileceklerdir. Kur'an'ın bu ve benzeri gelecek dünya tanımlamaları, kişilik yapımızda bir değişiklik olmadan, Ahiretteki hayat kanunlarının dünyamızdaki kanunlardan farklı olacağını gösterir. Bu nedenle de her şeyi dünya ölçüleri ile değerlendirmemek gerekmektedir.¹⁵⁰

Ashabü'l-A'raf hakkında rivayet tefsirlerinde geçen on iki ayrı görüş vardır. İmam Kurtubi, bunları şöyle sıralamaktadır:

1. Abdullah İbn Mesud, Abdullah İbn Abbas ve Ka'bu'l-Ahbar'a göre, araf ahalisi günahları ve sevapları eşit olanlardır.
2. Mücahid'e göre, salih ve fakih ilim adamlarıdır.
3. Mehdüvî'ye göre şehitlerdir.
4. el- Kuşeyrî'ye göre, onlar, insanların ıslahı için çalışan faziletli müminlerdir.
5. Şürahbil b. Sa'd'a göre, ana- babalarına asi oldukları halde, savaşta Allah yolunda şehit olanlardır.
6. Sa'lebi'nin Abdullah İbn Abbas'tan zikrettiğine göre onlar, Abbas, Hamza, Ali b. Ebi Talip ve Cafer'dir.
7. Zehravi ve Nahhas'a göre, onlar, kıyamet gününün en adil kimseleridir ki, insanlar hakkında şahitlik ederler.
8. Zeccac'a göre peygamberlerdir.
9. İbn Atiyye'ye göre küçük günahları olan bir topluluktur.
10. İbn Vehb'in, Abdullah İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre bu kişiler, büyük günah işleyen müminlerdir ki bunlar cennete en son girecek olan kişilerdir.
11. İbn Abbas'ın bir rivayetine göre nikahsız doğan çocuklardır.
12. Bir görüşe göre de, bunlar, cennetlikleri ve cehennemlikleri ayıran meleklerdir.

Ancak İbn Humeyd, A'raf ehlinin meleklerden olamayacağı, çünkü ayette 'rical' ifadesi geçtiğini söyleyenlere karşı meleklerle de rical lafzının verilmesinin mümkün olduğunu ifade eder. Nitekim Cin suresi altıncı ayette de bu ifade cinler için

¹⁵⁰ Mevdudi, Tefhimü'l- Kuran; Kuran'ın Anlamı ve Tefsiri, Çev. Heyet, VII C., Tashih Nurettin Midilli, İstanbul, 1987, c. II, s. 37

kullanılmıştır. “Şu da var ki insanlardan bazıları cinlerden bazılarına sığınarlardı ama bu sadece onların şaşkınlığını artırırdı... ¹⁵¹” وانه كان رجال من الإنس يعوذون برجال من الجن

Tüm bu görüşler dört başlık altında toplanabilir:

-İyi ve kötü amelleri eşit olan müminler. Bunlar bir süre burada bekletilip daha sonra Allah’ın lütfu ile cennete giren insanlardır. Kelam ve tefsir alimlerinin çoğu bu görüştedir;

-Ahirette kafirlerle müminleri yüzlerinden tanıyacak olan melekler.

-Cennet ve cehennem ehlini birbirinden ayırarak, haklarında şehadette bulunacak olan peygamberler, şehitler ve alimler. Hasan Basri ve er-Razi bu görüştedir.

-Cennete veya cehenneme girmeyi gerektirecek durumda olmayan bazı kişiler. Fetret ehli (bir peygamberin tebliğini duymadan ölenler), müşriklerin bülüğ çağından önce ölen çocukları...

Tüm bu görüşler hakkında rivayetler olmakla birlikte ilk görüş daha isabetlidir. Çünkü Kur’an’da tartıları ağır veya hafif gelenlerden söz edilmiş, ancak eşit gelenlerden bahsedilmemiştir. Ayrıca ayetlerde (7/46-47) belirtildiği üzere A’raftakiler cennete girmeyi şiddetle arzu etmelerine rağmen oraya henüz girmemişlerdir. ‘Ve cennetlikleri selamlarlar, gözleri cehennem ehline çevrilince de, ‘Rabbimiz bizi bu zalimler zümresiyle beraber bulundurma.’ diye dua etmeleri bu görüşü doğrular mahiyettedir. Bu ayete dayanarak Araf ehlinin melekler, peygamberler, şehitler...vb. olduğunu söylemek isabetli bir yaklaşım olmaz.

A’raf hususu ile ilgili bir başka görüşe göre de A’raf, günahkar müminlerin, kötülüklerinin karşılığını görmek için gönderildiği cehennemde bir bölgedir.¹⁵² Ancak elbetteki bu müminler günahları miktarınca cezalandırıldıktan sonra kurtarılacaklar cennete gönderileceklerdir.

Kıyamet sahnelerinden biri olarak Kur’an’da tasvir edilen A’rafı, hayırla şer arasında mütereddit davranan insanlara, tercihlerini hayır yönünde kullanmaları için yapılmış ilahi bir uyarı kabul etmek mümkündür.¹⁵³

¹⁵¹ İmam Şa’rani, Age., s. 212,213

¹⁵² Montgomery Watt, Kuran’a Giriş, Çev. Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1998, s. 182

¹⁵³ Yavuz, “Araf” mad., TDV İslam Ans., c. III

2.1.8.Havz

Mahşer yerinde her peygamberin bir havuzu olacaktır. Peygamberler kendi ümmetleri içinden imanlı olan kimselere o havuzun suyundan içireceklerdir. Bu havuzlar içinde en büyük olanı ise, İslami anlayışa göre Hz. Muhammed'e ait olan havuzdur. Buna Kevser havuzu denir.¹⁵⁴ Kur'an-ı Kerim'de Kevser sûresinde işaret edilen bu havuzun nitelikleri ise hadislerde yer almaktadır.

Enes ibn Malik (r.a.)'den rivayet edilmiştir ki: “Rasulullah (s.a.v.) mescidde aramızda iken kendisini hafif bir uyku bastı. Sonra gülümseyerek başını kaldırdı. Biz , ‘Ya Rasulallah, niye gülüyorsun?’ dedik. O , besmele çekip “(Ey Muhammed), biz sana Kevser'i verdik. Öyleyse Rabbin için namaz kıl ve kurban kes. Asıl sonu kesik olan, sana buğzeden kimsedir.” (Kevser, 1-3) suresini okudu, sonra da, ‘Kevserin ne olduğunu biliyor musunuz?’ diye sordu. Biz, ‘Allah ve Rasûlü daha daha iyi bilir’ dedik. Daha sonra Hz. Muhammed buyurdu ki, ‘O, Allah’ın bana vaad ettiği cennette olan bir nehirdir. Onda çok hayır vardır. O, ümmetimin kıyamet gününde yanına varacağı ve susuzluğunu gidereceği bir havuzdur. Kapları gökteki yıldızların sayısı (kadar çok)tur. İçlerinden bir kul engellenir ve ben ‘Ya Rabbi, o benim ümmetimdendir’ derim. Allah-u Teala ise, ‘Sen onun senden sonra neler yaptığını bilmiyorsun ‘ diye buyurur.’”¹⁵⁵

Bu hadisten de anlaşılacağı gibi havz ile Kevser aynı şeydir. Onun aslı cennettir, içinde Kevser akar. Ondan dışarı akan, kıyamet gününde müminlerin faydalanacağı havuzun suyudur.¹⁵⁶

Onun nitelikleri hakkında Peygamber (s.a.v.) pek çok açıklamada bulunmuştur : Bu rivayetlere göre; Havz, kapları gökteki yıldızlardan daha çok olan, kendisinden içen insanın bir daha susamayacağı, suyu süttten beyaz, baldan tatlı olan cennetteki bir nehirdir. Onun genişliği uzunluğuna denktir. Bu da Amman'dan Eyle'ye kadar olan mesafedir.¹⁵⁷

İmam Kurtubi, Hz. Muhammed'in iki havuzu olduğunu söylemiştir.İkisine de ‘kevser’ yani, çok hayır ve bereket ismi verilmiştir. Bazıları, ‘havz’ın izahı hakkında, havzın biri, insanlar kabirlerinden çıkıp ayağa kalktıkları zaman kurulur; ikinci havz

¹⁵⁴ Bozgeyik, Age., s. 330

¹⁵⁵ Müslim, Taharet, 37

¹⁵⁶ Faiz, Age., s. 309

¹⁵⁷ Müslim, Fezail, 36

ise, sırat köprüsünde yürüyene karşı cehennem harareti şiddetlenip, geçmekte olan insanların susuzluğunu artırdığı bir zamanda, sıratı geçtikten sonra olur, demişlerdir.¹⁵⁸

Peygamber (s.a.v.)'in havzına varmaktan, isyan eden, irtidad eden ve Allah'ın dinini değiştirenlerden başkası mahrum edilmez .Hz. Muhammed'in havzına yaklaşmak isteyen kafirler görevli melekler tarafından uzaklaştırılır. İbn Abbas'ın rivayetinde, Hz. Muhammed'e Allah'ın huzurunda beklerken su olup olmadığı sorulunca O, 'Evet, nefsim kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, orada su vardır. Oradan Allah'ın velileri su içecektir' buyurur.

Bir başka hadis-i şerifte Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Ben havzın başına sizden önce geleceğim. Bana sizden bazı kimseler yükseltip (gösterilecek) o kadar ki, eğilsem onları tutarım. Ama hemen geri çekilecekler. 'Ey Rabbim, bunlar benim ashabım.' derim. Ama bana: 'Senden sonra bunların ne bidatlar yaptıklarını sen bilmezsin!' denilir. Ben de: 'Dini benden sonra değiştirenler rahmetten uzak olsunlar 'derim.¹⁵⁹

Bidat, 'sonradan icad edilen şey' demektir. Dinin aslını bozmak, şair-i İslamiyeyi tebdil ve tağyir etmek için yeni esaslar, yeni uygulamalar koymak ve daha türlü bidatlar insanı Kevser havuzundan su içmekten mahrum kıldığı gibi cehenneme de sürükler. Hz. Muhammed buyurmuştur ki, "Sözlerin en güzeli Allah'ın kelamı , yolların en doğrusu Muhammed'in yoludur. Dinde ihdas edilen şeylerden sakınınız. Muhakkak ki işlerin en fenası sonradan ortaya atılanlardır..."¹⁶⁰

Havz ile ilgili olarak yapılan tüm bu açıklamaların dışında 'Kevser'i bilinen manasından farklı olarak bolluk, çokluk, bereket anlamı ile kabul edenlerde vardır. Buna göre 'Kevser' Hz. Muhammed'e verilen vahy, bilgi, hikmet ve hem bu dünya da hem de sonraki dünya da şerefli ve onurlu olmak gibi soyut ve manevi anlamda iyi ve güzel olan her şeyden bolca ihsan edilmesini anlatmaktadır. Genel olarak müminler açısından ise bilgi elde etme, iyi fiiller işleme , bütün canlı varlıklara karşı şefkatli davranma ve böylece iç huzuruna ve tatmine kavuşma imkanını ifade eder.¹⁶¹

¹⁵⁸ İmam Şa'rani, Age., s. 198

¹⁵⁹ Buhari, Rikak, 53

¹⁶⁰ Müslim, Cuma, 43

¹⁶¹ Esed, Age., s. 1314

Bunlar dışında, Kevser ifadesi için; Hz. Muhammed açısından şefaath makamı, İslam, Kevser sûresi, ilim, güzel ahlak, taraftarı ve adamı çok olan kişi ve Hz. Muhammed'in şanının yüksekliği gibi manalar da muhtemel görülmüştür.¹⁶²

2.1.9.Cennet-Cehennem

Sözlükte; bahçe, bitki ve sık ağaçlarla örtülü yer anlamına gelen cennet, terim olarak, çeşitli nimetlerle bezenmiş olan ve müminlerin içinde ebedi olarak kalacakları ahiret yurduna denir. Cennete bu ismin verilmesinin nedeni ya ağaçları ve otları ile toprağı örtmesi ve içindeki nimetleri saklaması dolayısıyladır; ya da yeryüzündeki bahçelere benzemesi sebebiyledir.¹⁶³ Cennet ve cennetteki hayat sonsuzdur. Kur'an-ı Kerim'de cennet için çeşitli isimler kullanılmıştır: Cennetü'l- Me'va (şehitlerin ve mü'minlerin konağı olan cennet; Necm, 15), cennet'ü Adn (İkamet ve ebedilik cenneti; Tevbe, 72)), dârü'l-hulûd (ebedilik yurdu; Furkan, 15), el-Firdevs (her şeyi ihtiva eden cennet bahçesi; Kehf, 107), dârü's-selâm (selamet ve esenlik yurdu; En'am, 127), dârü'l- mukame (ebedi durulacak yer; Fâtır, 135), cennâtü'n-naim (nimetlerle dolu cennetler; Şuara, 85), dârü'l-karar (Ğâfir, 39), el-makamu'l-emîn 'güvenilir makam' (Duhan, 51).¹⁶⁴

Kur'an-ı Kerim'de cennet ve cennetliklerin durumu şöyle tasvir edilmektedir: Cennet, genişliği göklerle yer kadar olan (Âl-i İmran, 133), yakıcı sıcaklığın veya dondurucu soğğun görülmeyeceğı bir yerdir (İnsan, 13). Temiz su ırmakları, tadı bozulmayan süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmaklarının yer aldığı (Muhammed, 15) cennette, suyu zencefille kokulandırılmış selsebil / tatlı su pınarı (İnsan, 18) ve sonunda misk kokusu bırakan bir içecek de vardır (Mutaffifin, 25-26). Cennet şarabı baş ağrıtmayan, sarhoş etmeyen, içenlere zevk veren ve bembeyaz bir kaynaktan çıkan (Saffat, 45-47) bir içecektir. İçildiğı zaman sarhoş etmediğı gibi ne baş dönmesi yapar (Vâkıa, 19), ne günah işlemeye iter, ne de saçmalatır (Tûr, 23), cennette türlü meyveler, hurmalıklar ve nar ağaçları (Rahman, 68), bağlar (Nebe', 32), dikensiz sedir ağaçları, salkımları sarkmış muz ağaçları (Vâkıa, 28-29), çeşit çeşit kuş etleri bulunur (Vâkıa, 21).

¹⁶² Razi, Age., c. 23, s. 466-469

¹⁶³ İsfehânî, Age., "Cennet" mad., s. 96-97

¹⁶⁴ Kılavuz, "Cennet" mad., İslam'da İnanç İbadet...Ans., c. I

Cennetliklerin elbiseleri ince ve kalın halis ipektendir (Kehf, 31), süsleri altındandır (Fâtır, 33), meskenleri güzeldir (Tevbe, 72). Cennettekiler hizmet etmek için ölümsüz gençler –vildan- dolaşır, onlar güzelliklerinden ötürü saçılmış birer inci gibidirler (İnsan, 19). Bunlar altın kadeh ve tepsi dolaştırırlar. Cennetliklerin canlarının istediği her şey orada hazır bulunacaktır (Zühurf, 71). Cennettekiler altlarından ırmaklar akan üst üste bina edilmiş köşkler vardır (Zümer, 20). Yine cennetliklere pek çok güzelliklerle nitelenmiş tertemiz eşler vardır (Bakara, 25; Nebe', 33; Saffat, 48-49; Vâkıa, 35-38). Cennetliklerin hem kendileri hem de eşleri, cennetin gölgelerinde tahtları üzerine kurulup yaslanırlar (Yâsîn, 56). Allah tarafından kalplerinden kin sökülüp atılmış olan cennetlikler, kardeşler halinde, karşı karşıya tahtları üzerinde otururlar. Orada bulunanlara hiçbir yorgunluk ve zahmet yoktur (Hicr, 47-48). Cennette boş ve yalan söz işitilmez (Nebe', 35).

Cennet nimetlerinin en büyüğü ise şüphesiz ki Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak ve O'nu görmektir. “Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak ise daha büyüktür. İşte bu en büyük kazançtır.” (Tevbe, 72) “Yüzler vardır o gün parıltılı, Rabbine doğru bakan.” (Kıyamet, 22-23)

Kur'an'da mazi kalıbıyla geçen, cennetin Allah'a karşı gelmekten korkan, Allah'a ve peygamberlerine karşı gelmekten sakınanlar için hazırlandığını bildiren ayetlerden (Âl-i İmran, 33; Hadîd, 21) anlaşıldığına göre cennet şu anda vardır, yaratılmıştır. Yine “İman edip Salih amel işleyenlere gelince onları, altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağız. Orada sonsuza dek kalacaklardır.” (Nisa, 57) ayetine dayanarak¹⁶⁵ cennet hayatının ebedi olacağı söylenebilir. Haris el-Muhasibi gece ibadetine devam edenlerin, dünyanın ticaret ve alış verişinin, kendisini Allah'ı anmaktan alıkoymadığı kişilerin, hesapsız bir şekilde cennete gireceği görüşündedir.¹⁶⁶

Ahiret hayatının ebediliği hemen hemen tüm İslam alimlerince kabul edilir. Bu, cennet için de geçerlidir. Ancak cehennem hayatının sona erebileceğini ya da buradaki insanların azaba başışıklık kazanabileceğini düşünenler de olmuştur. Hz. Ömer, İbn Mes'ûd, Ebu Hureyre, Ebu Said el-Hudri'nin benimsediği bu fikre taraftar olanlar arasında İbnü'l –Arâbi, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye de bulunmaktadır.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Ayrıca bkz. Nisa, 122

¹⁶⁶ el-Muhasibi, Age., s. 61

¹⁶⁷ Topaloğlu, “Ahiret” mad., TDV İslam Ans., c. I

Cennet, bizim üç boyutlu dünyamızın şartları ve imkanlarıyla ancak benzetmeler yoluyla anlatılabilir. Kur'an buna benzetmeler yaparak konuşmak (teşabüh) demektir. İşte, Cennet bizim için bir anlatım ve tanıtım konusu değil bir teşabüh konusu olabilir.

Cennetin mahiyeti bağlamında Öztürk, cennetin, bir tür yiyilip-içilip yatılan turistik bir otel olarak algılanmaması gerektiğini söylemektedir. O'na göre, cennetteki zevciyetin cinsellik anlamında olduğu kesin değildir. Ayrıca cennetin kapalı bir mekan olduğu iddiası da Kur'an dışıdır. Kur'an'da cennetin eninin yerlerle gökler kadar olduğunun ifade edilmesinin anlamı, mecazen cennetin sınırsızlığı, yani mekandan çok bir tür ruhsal algılama olduğu merkezindedir. Nitekim İslam düşüncesinin 20. yüzyıldaki en büyük temsilcisi sayılan Muhammed İkbal (ölm. 1938) 'Cennet mekanlar değil, hallerdir.' diyerek bu Kur'ansal gerçeğin altını çizmektedir.¹⁶⁸

"Gözler görmedik, kulaklar işitmedik, insanın kalbinden geçmedik nimetler"ın cennette bulunduğunu ifade eden hadis-i kutsinin de¹⁶⁹ işaret ettiği üzere cennet nimetlerinin ve ahiret alemine ait diğer hususiyetlerin hakikatlerinin bizim dünya da sahip olduğumuz bilgi edinme ve kavrama vasıtalarımızla bilinip anlaşılması düşünülemez. Bu sebeple onların dünya ve eşyası cinsinden olmadıkları, dünya alet ve vasıtaları ile gerçek anlamda bilinip anlaşılmaktan çok yüce oldukları ortaya çıkar.¹⁷⁰

Cennet ve cehennem hayatını tasvir eden birçok ayet ve hadisin ve ayrıca ahiret hayatıyla ilgili diğer nassların üslup ve muhtevasına bakıldığı zaman bu ikinci hayatın sadece ruhani olacağını, cismani bir hayat olamayacağını söylemek aşırı bir te'vil olur. Bu sebeple Gazali cismani haşri inkar eden filozofların bu kanaatini İslam dışı telakki etmiştir. Ahiretle ilgili nasların ihtiva ettiği maddi unsur ve tasvirler, insan tarafından idrak edilebilmesi için dünya dakilere benzetilirse de bunların, temel özellikleri itibariyle tamamen ayrı şeyler olduğu şüphesizdir. Ebedi alemin kanunlarını, fani alemin kanunlarıyla mukayese etmek ve birinin şartlandığı mantıkla diğeri hakkında hüküm vermek elbette ki yanlıştır.¹⁷¹

Cehennem kelimesi sözlükte derin kuyu anlamına gelmektedir. Terim olarak ise ahirette kafirlerin sürekli olarak, günahkar müminlerin ise günahları miktarınca cezalandırılmak üzere kalacakları azap yeri demektir. 'Yani cehennem, Allah

¹⁶⁸ Öztürk, Age., s. 128, 132

¹⁶⁹ Buhari, Bed'ül-Halk, 8

¹⁷⁰ Oğuz, Age., s. 48

¹⁷¹ Topaloğlu, "Ahiret" mad., TDV İslam Ans., c. I

tarafından, yakılmış ateşin adıdır. Aslının Farsça olup, sonradan Arapçalaştırıldığı söylenmiştir.¹⁷² Kur'an-ı Kerim'de cehennem için yedi isim kullanılmıştır: Cehennem (derin kuyu), nâr (ateş), cahîm (son derece büyük, alevleri kat kat yükselen ateş), hâviye (düşenlerin çoğunun geri dönemediği uçurum), saîr (çılgın ateş ve alev), lezâ (dumansız ve katıksız alev), sakar (ateş) ve hutâme (obur ve kızgın ateş). Bunlardan Kur'an'da en çok geçeni cehennem ismidir.¹⁷³ Cehennem yerine kullanılan en yaygın kelime ise ¹⁷⁴en-nâr'dır.

Cehennem ve cehennem hayatı Kur'an'da şöyle tasvir edilmektedir: Cehennemlikler cehenneme vardıklarında cehennem onlara konak gibi büyük kıvılcımlar saçar (Mürselat, 32-33), uzaktan görüldüğünde onun kaynaması ve uğultusu işitilir (Furkan, 12), cehenneme girenler orada uzun sütunlar arasında her yönden o ateşle kapatılmışlardır (Hümeze, 8-9). Cehennem inkarcılar için bir zindandır (İsra, 8). O, ateşten örtü ve yatakları ile (Araf, 41) cehennemlikleri her taraftan kuşatan (Kehf, 29), yüzleri dağlayan ve yakan (İbrahim, 50), deriyi soyup kavuran (Mearic, 16), yüreklere çöken (Hümeze, 7), kızgın ateş dolu bir çukurdur (Kâria, 9-11). Cehennemin yakıtı insanlar ve taşlardır (Tahrim, 6). O, kendisine atılanlardan bıkmayacak, hatta hiç boş yer kalmamacasına 'Daha var mı?' diyecektir (Kâf, 30). Cehennemlikler elleri boyunlarına bağlı olarak dar bir yerden atılırlar (Furkan, 13), boyunlarında halkalar ve zincirler olduğu halde kaynar suya sürülürler, sonra ateşte yakılırlar (Mü'min, 71-72), ateşten elbiseler giyerler (Hacc, 19-22), insanın içine işleyen bir sıcaklık ve kaynar su içinde, serin ve hoş olmayan kara bir dumanın gölgesinde bulunurlar (Vâkıa, 42-44). Derileri her yanı sıra, azabı tatmaları için başka deri ile değiştirilir (Nisa, 56). Cehennemliklerin yiyeceği cehennemin dibinde çıkan ve tomurcukları şeytan başı gibi olan (Saffat, 64-66) zakkum ağacıdır. İnkarcılar, bu ağaçtan yiyip karınlarını doyurduktan sonra, susamış develerin suya saldırışları gibi kaynar su içeceklerdir (Vâkıa, 53-55). Orada ne bir serinlik ne de içecek güzel bir şey bulabileceklerdir (Nebe', 24). Başlarına dökülen kaynar su ile karınlarındakiler ve derileri eritilecek, bu azaptan ne zaman çıkmak isteseler, her defasında geri çevrileceklerdir (Hacc, 21-22). Susuzluktan yanan cehennemlikler, cennetliklere, 'Suyunuzdan veya Allah'ın size verdiği rızıktan bize gönderin.' diye seslenecekler de cennetlikler onlara 'Allah

¹⁷² İsfahânî, Age., "Cehennem mad.", s. 100

¹⁷³ Kılavuz, "Cehennem" mad., İslam'da İnanç İbadet...Ans., c.I

¹⁷⁴ Watt, Age., s. 183

istediğiniz her iki şeyi de kafirlere haram kıldı.’ diyeceklerdir (Araf, 50-51). Allah cehenneme giren inkarcılara ebediyen rahmet etmeyecek (Nisa; 137,168) ve onlar Allah’ı görmekten mahrum kalacaklardır (Mutaffifin, 15).

Cehennem azabı kafirler için ebedidir. Bu hususta Kur’an’daki ayetleri açıklamak üzere zikredilen hadislerde kafirlerin günde (yüz yirmi veya yüz yetmiş gibi çokluk ifade eden sayılarla) pek çok kere ateşte yanacağı, derileri ateşte pişince yenileri ile değiştirileceği ifade edilmiştir.¹⁷⁵ Günahkar müminler ise cehennemde ebedi kalmayacaklar, cezalarını çektikten sonra cennete gireceklerdir.¹⁷⁶ Cehennem hayatının ebediliğine, Kur’an’da da işaret edilmiştir: “Ayetlerimizi inkar edenleri yakında bir ateşe yaslayacağız. Derileri piştikçe azabı tatsınlar diye başka derilerle değiştireceğiz...” (Nisa, 56) Yani insanların bedenlerinin yanıp kül olması ile azaplarının sona ermesi söz konusu olmayacaktır. Her defasında derileri yenilenerek, azabı tekrar tekrar yaşamaları sağlanacaktır.

Ehl-i sünnet alimleri, Bakara 24. ve Âli-İmran 131. ayetlerde geçen ‘cehennem kafirler için hazırlandı’ ifadesine dayanarak cehennemin şu an mevcut olduğunu söylemişlerdir.¹⁷⁷

Kur’an’da kıyamet ve ahiret kapsamına giren her konu bir odak nokta bağlamında ele alınır. Bu nokta ise elbetteki hesap ve hesap günüdür. Hesabı kolay geçecek olan iyi amel sahibi olan kul, kıyametin kopması esnasındaki dehşetli sahnelerden etkilenmez, mahşer alanındaki bekleyişi kısa ve sıkıntısız geçer, sırat köprüsünü kolaylıkla geçer, Hz. Muhammed’in havzından içer, sevabı günahına baskın geldiği için arafta kalıp, sonu belirsiz bir bekleyişe ve özleme mahkum olmaz; ameli kötü olan ve dolayısıyla hesabı zor geçecek olanlar ise tüm bu noktalarda sıkıntı ve zorluk yaşar. Görüldüğü gibi, ahiret hayatına dair bahsedilen tüm bu hususlar, gerçekte insanların aöellerinin ve hesaplarının farklı şekillerde yansımalarıdır. Hüküm verilmesinden sonraki nihai aşama olan cennet ve cehennemi ele alan anlatımlar bile bu odak noktanın etkisindedir. Çünkü henüz dünya hayatında olan muhatap için cennet veya cehenneme giden yol bu noktadan yani hesap gününden geçmektedir.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Âlûsi, Mahmud b. Abdullah el-Huseyni Şihabuddîn, Rûhu’l Meâni fi Tefsiri’l- Kurani’l-Azim ve Seb’il-Mesani, I-XXX C., Beyrut, Dâru İhyâi’t- Turâsi’l-Arabi, 1985, c. V, s. 59

¹⁷⁶ Buhari, Rikak, 51

¹⁷⁷ Özsoy, Güler, Age., s. 299-324; Kılavuz, “Cehennem” mad., İslam’da İnanç İbadet...Ans., c. I; M. Said Şimşek, Kur’an’ın Ana Konuları, 2. Bas., Beyan Yay., İstanbul, 2001, s. 149

¹⁷⁸ Paçacı, Age., s. 97

2.2.Kur'an'da Ahiret Hesabı İle İlişkili Olarak Kullanılan Kelimeler

Kur'an-ı Kerim'de, gerek hesaba çekme olgusunu, gerekse ondan sonra yaşanacakları anlatmak üzere pek çok farklı ifade kullanılmıştır. Bu sözcükler, kastedilen manayı ifade etmek hususunda farklı delalet derecelerine sahip olmakla birlikte, insanların hesaba çekilmesi ve hesabın sonunda verilecek karar, ödül veya ceza ile ilişkili olarak zikredilmişlerdir.

2.2.1.Sorgulamayı ifade eden kelimeler

2.2.1.1.Hisâb - حساب

H-S-B fiilinin mastarı olan 'Hisâb' kelimesi, Arapça'da addetmek, öyle saymak manasına gelmektedir. Bunu Leys ve İbnü's-Sikkât demiştir. Yine Arapça'da heseb (حسب الرجل) öyle kabul edilen demektir. Heseb'ür-racül (حسب الرجل) tabiri bu kökten olup 'bir insanın sayılan şan ve şöhretleri' manasına gelir. İhtisâb (الإحتساب) önem verip saydı, hesaba kattı, dikkate aldı demektir. Zeccac'a göre Arapça'da hisâb, Arapların 'bu sana yeter' manasında söyledikleri كذا حسبك ifadesinden alınmıştır. Buna benzer bir kullanım olan 'hesîbukellah' (حسبك الله) ifadesi, Allah senden intikam aldı manasına gelmektedir¹⁷⁹. İnsanlar arasında olan muamelelerdeki (alış verişteki) hesap da böyle isimlendirilmiştir. Çünkü bu hesap ile, yeterli miktar ve bu hususta o miktardan fazlalık ve noksanlığın olmadığı anlaşılır. Ehsebe (أحسب) fiili, 'razı edecek kadar ve yeteri kadar çok miktarda vermek' anlamına gelmektedir.¹⁸⁰

'Şey'ün hisâb' ifadesinde hisâb kelimesi, 'kâfi' manasına gelmektedir. Bu, tıpkı 'atâen hisâba' (أعطاه حساباً) ayetinde¹⁸¹ geçen 'hisâb' ifadgesinin, 'çok' manasını ifade etmesi gibidir.¹⁸²

¹⁷⁹ el-Cevherî, İsmail b. Hammâd el- Cevherî el- Fârâbî Ebu'n- Nasr, es- Sihâh Tâcu'l- Lugâti ve Sihâhi'l- Arabiyyeti, Thk. Ahmed Abdulğaffun, Nşr. Hasan Şerbetli, I-VI C., Metâbiu Dâri'l- Kütüb i'l Arabi, Mısır, tsz., c. I, s. 110; İbn Manzûr, Celalüddin Muhammed İbn. Mükerrümü'l- Ensâri, Lisanü'l- Arab, I-XX C., Kosta Tomas ve Şurekâh, Kahire, 1890, c. I, s. 315

¹⁸⁰ İbn Manzûr, A.g.e., c. I, s. 312

¹⁸¹ Bkz. Nebe', 36

¹⁸² el- Cevherî, A.g.e., c. I, s. 110; İbn Manzûr, A.g.e., c. I, s. 313

Bu kullanımlar dışında, aynı kökten gelen ‘tehessebe’ fiili, ‘tehessebe’-l- haber’ (تحسب الخبر) şeklindeki kullanımı ile¹⁸³, yine ‘ihtesebe’ fiili de bu formu ile¹⁸⁴, ‘haber almak’ anlamına gelmektedir.

Kehf suresi 40. ayette geçen ‘hüsban’ ifadesi ise; afet, azap ve bela manasında kullanılmıştır¹⁸⁵: “Olabilir ki Rabbim senin bağından daha değerlisini verir bana. Seninkinin üzerine de gökten bir afet (حسبان) gönderir de bağlığın, yalçın bir toprak kesilir.”

Hisab, kelimesi değişik formlarda tüm bu manaları ifade etmekle birlikte Kur’an’da en çok sorgulama anlamı ile kullanılmıştır.

“Göklerdekiler de yerdekiler de yalnız Allah’ındır. İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah, ondan sizi hesaba çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder.” (Bakara, 284)

“Küfre sapanlara gelince, onların amelleri çöldeki serap gibidir ki, susuzluktan bunalan onu su sanır. Ama ona yaklaşıncı hiçbirşey bulamaz; yanında Allah’ı bulur. O da onun hesabını eksiksiz bir şekilde görür. Allah, hesabı çok çabuk görendir.”(Nur, 39)

Alimler, Allah’ın mahlukatı hesaba çekmesinin ne manaya geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir: Bir görüşe göre ‘hisâb’ın manası, Allah’ın o insanlara, lehlerine ve aleyhlerine olan şeyleri bildirmesidir. Yani Allah, insanların kalbinde, amellerinin niteliğini ve niceliğini ve karşılığında görecekları ceza ve mükafatı bilebilecekleri zaruri bir ilim yaratır. Bu görüşte olanlara göre hisâb, insanın lehine ve aleyhine olan hususları bilmesine vesile olan şeydir. Buna göre Allah’ın bu bildirmesine ‘hisab’ demek, sebebin isminin müsebbebe (neticeye) verilmesi olur ki bu, çokça kullanılan bir mecaz çeşididir. İbn Abbas’ın şöyle dediği nakledilmiştir: Mahlukat için herhangi bir hesap yoktur. Aksine onlar Allah’ın huzurunda dururlar ve içinde yazılı olan kitapları (amel defterleri) sağ taraflarından verilir ve onlara : “Bunlar sizin günahlarınız, fakat ben bunları affettim.” denilir. Sonra iyiliklerinin yazılı olduğu kitapları verilir ve “Bunlar sizin iyilikleriniz, ben bunların sevabını size kat kat verdim” denilir. Bu hususutaki başka bir görüşe göre ahiretteki muhasebe (hesaplaşma) cezalandırmadan ibarettir. Nitekim Allah-u Teala ‘Nice şehirler, Rablerinin ve Allah’ın peygamberlerinin emrinden çıktılar da biz onları şiddetli bir hesapla hesaba çektik’

¹⁸³ el- Cevherî, A.g.e., c. I, s. 111

¹⁸⁴ İbn Manzûr, A.g.e., c. I, s. 317

¹⁸⁵ el-Cevherî, A.g.e., c. I, s. 111

(Talak, 8) buyurmuştur. Buradaki mecazın izahı şöyledir: Hesap, alıp verme sebebidir. Sebebin ismini müsebbebe vermek caizdir. Bundan dolayı mücazat (cezalandırma) yerine hesap lafzı kullanılabilir. Ayrıca, ‘hesap’ ifadesinin anlamı hakkındaki diğer bir görüşe göre, Allah kullarıyla, amellerinin durumu ve kendilerine nasıl bir sevap veya ceza verileceği hususunda konuşabilir. Buna göre Allah’ın kelamının harf ve seslerden mürekkep olmadığını düşünenler şöyle der: Allah tıpkı, mükellefin gözünde Allah’ın kadim zatını görebileceği bir görme gücü yaratacağı gibi, kulağında da Allah’ın kadim kelamını dinleyebileceği bir duyma gücü yaratır. O’nun kelamının bir ses şeklinde olduğunu düşünenler ise şöyle der: Allah, ilahi kelamının sesinin kuvvetini başka bir mükellefi etkilemeyecek şekilde ilgili mükellefin kulağında yaratır. İşte Allah’ın hesaba çekmesinden murad budur.¹⁸⁶ Görüldüğü üzere, Kur’an’da geçen ‘hesap’ sözcüğü ile, insanların hesaba çekilmesinin mahiyeti hakkında farklı bakış açıları söz konusudur.

Hisâb, kelimesi hesaplama, işlem, tahmin, paha biçme, hesap görme, dikkat, uyanıklılık gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸⁷ Kur’an-ı Kerim’de çoğunlukla sorgulama, hesaba çekme manasında kullanılmasının yanı sıra işlemsel anlamda kullanıldığı yerler de vardır:

Bu bağlamda, H-S-B maddesinin bir formu olan “حسبان” ifadesinin geçtiği bir ayet-i kerimede şöyle buyurulmaktadır: “Güneş ve ay. Hesaba bağlıdır her birinin her şeyi الشمس و القمر بحسبان” (Rahman,5)¹⁸⁸ Bu ayette geçen ‘hüsban’ ifadesi Zeccac’a göre ayların, senelerin v etüm vakitlerin sayısına işaret eder. Ahfeş ve Ebu’l-Heysem’e göre ise ‘hüsban’ kelimesi ‘hisab’ın çoğuludur.¹⁸⁹ Yani güneş, ay ve yıldızların doğuş ve batışı değişmeyen muazzam bir kanuna tabidir. Bu kanun sayesinde insanlar mevsimlerin vaktini, günlerin sayısını, ürünlerin olgunlaşma zamanını tespit edebilmektedirler. Bunca varlığın yeryüzünde yaşayabilmesinin nedeni, güneşin yeryüzünden belli bir mesafede tutulmuş olmasıdır. Şayet güneş ölçüsüz hareket etmiş olsaydı ve yeryüzüne yaklaşır veya uzaklaşsaydı bunca varlık yok olurdu. Kullandığımız takvimler bile güneş ve ayın düzenli hareketlerine bağlıdır.¹⁹⁰ Şer’an senelerin müddeti on iki kameri aydan ibarettir. Allah-u Teala Kur’an’da, “Allah

¹⁸⁶ Razi, Age., c. IV, s.541,42

¹⁸⁷ Mutçalı, Age., “Hisâb”- حساب mad.

¹⁸⁸ Bu ifadenin geçtiği diğer ayetler için bkz. En’m, 92; Kehf, 40 (afet manasında)

¹⁸⁹ İbn Manzur, A.g.e., c. I, s. 314

¹⁹⁰ Mevdudi, Age., c. VI, s. 63

katında ayların sayısı on ikidir...” (Tevbe, 36) buyurmuştur. Artık insan Güneş ve ayın hareketlerini dikkatle inceleyerek ve hesap ederek amellerini düzenleyebilir. Nitekim oruç gibi ibadetlerde ve bayram gibi dini günlerde hilalin görülmesine itibar edilmektedir.¹⁹¹ Yine hac ibadeti, talak iddeti ve bunun dışındaki pek çok İslami uygulama ay hesabına göre insanlara bildirilmiştir. Çünkü öğrenim görmemiş de olsa insan sadece ayın hareketlerini ve evrelerini gözlemleyerek ihtiyaç duyduğu süreyi belirleyebilir. Her insanın hesapla ilgili gerekli eğitimi alması mümkün olmadığından bu hususların kameri aylara göre tespit edilmesi insanlar için kolaylık olmuştur.¹⁹² Ancak bu durum ilim ehli olan insanların güneş hesabını kullanması için bir engel değildir. Allah-u Teala Kur’an’da sadece aya değil güneşe de işarette bulunmuştur (Rahman, 5). Ve insanlar astronomi ve coğrafya bilimlerine teşvik edilmişlerdir. Bu nedenle de Müslüman bilim adamları geçmişte bu alanlarda son derece ilerlemişlerdir.¹⁹³ Nitekim ayet-i kerimede şöyle buyurulmuştur: “Güneşi ısı ve ışık kaynağı, ayı ise hesabı ve yılların sayısını bilesiniz diye bir nur yapıp ona evreler takdir eden O’dur. Allah bütün bunları rasgele değil şaşmaz ölçülere bağlı olarak yaratmıştır...” (Yûnus, 5) Bu ayette, Allah-u Teala insanların yılları ve hesapları bilmeleri; tarım ve çiftçilik gibi yollarla geçimlerini sağlayabilmeleri, kışın ve yazın ihtiyaçlarını hazırlayabilmeleri için güneşi ışık, ayı nur olarak yarattığını ve bunları yörüngelerde yürüttüğünü zikretmektedir. Allah sanki şöyle buyurmaktadır: İyinin kötünden, itaat edenin karşı gelenden ayrılması, hikmet noktasından sene ve ayların durumlarını öğretmekten daha gereklidir. Hikmet ve rahmet sadece dünyayı ilgilendiren bir faydadan dolayı ay ve güneşi yaratmayı iktiza ediyorsa, ebedi ve sermedi mutluluk ve faydayı gerektiren, öldükten sonra iyi ile kötünün ayrılmasını -hesabı- daha çok gerektirir. Ay ve güneş bu ayette geçen şekliyle, bir açıdan Allah’ın birliğine ve ahiretin varlığına delalet eder.¹⁹⁴

Kur’an’da hesap sözcüğünün geçtiği başka bir ayet de şöyledir: “İnkâr edenlere dünya hayatı süslü gösterildi. Onlar inananlarla alay ederler. Oysa korunanlar kıyamet gününde onlardan üstündür. Allah dilediğine hesapsız rızık verir. ”وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَّشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (Bakara, 212) Bu ayet fakir Müslümanlarla alay eden ‘eğer

¹⁹¹ Bilmen, Kuran-ı Kerim’in Meali Âlisi ve Tefsiri, c. III, s.1362

¹⁹² Meraği, Age., c. XI, s. 67-68

¹⁹³ Abduh, Age., c. XI, s. 303

¹⁹⁴ İbn Kesir, Age., c. VIII, s. 3766

bunlar Allah'ın adamı olsalardı Allah bunlara bol rızık verirdi' diyen Kureyş'in veya Yahudilerin ileri gelenleri yahut münafıklar hakkında inmiştir. Geçici dünya malına güvenerek üstünlük taslayanlar her zamanda var olmuştur. Ancak insanın değeri dünya malıyla ölçülmez. Bir insanın dünya da refah içinde yaşaması, onun mutlaka Allah katında makbul bir insan olduğunu göstermeyeceği gibi, fakirlik ve sıkıntı içinde yaşaması da onun kötü bir insan olduğuna delalet etmez. İyilik takvaya bağlıdır. Takva sahibi olmayan kimseler için zenginlik bir lütuf değil bir azaptır. Çünkü sahip olunan her nimetin hesabı sorulacaktır. Oysaki sabreden fakirler için sabırlarının karşılığı ahirette cennet nimetleriyle verilecektir. Demek ki zenginlik veya fakirlik geçici ve izafi durumlardır. Rızık veren Allah'tır ve O, bir hikmete binaen rızık dağıtır.¹⁹⁵

Yine aynı ifadenin geçtiği “....Allah dilediğini hesapsız (بغير حساب) rızıklandırır.” (Âl-i İmran, 27) ayetin manası hakkında da, farklı birkaç mana söz konusudur: Allah, dilediğine, hak ettiğinden fazla rızık verir; Allah, dilediğine rızık verir ve ondan almaz ya da Allah, kuluna, beşerin saymasının mümkün olmadığı derecede rızık, hediye verir.¹⁹⁶ Allah, kuluna cimrilik etmeksizin, ummadığı yerden rızık verir.¹⁹⁷ Bu ayetin nazil olduğu dönemde (h. 3) Hz.Muhammed ve ashabı her taraftan baskı altındaydılar ve bu nedenle insanların zihninde bir soru oluşuyordu: Allah neden inanan kullarına yardım etmiyor ve onların bu şartlarda yaşamalarına müsaade ediyor? Sorunun cevabını bu ayet ihtiva etmektedir; tüm otorite, güç, zenginlik ve servetin sahibi olan Allah, bunlardan bir kısmını istediği kişilere verir. Onlar bu görünüşte dengesizlikten tedirgin olmazlar çünkü Allah Hakîmdir (hikmet sahibidir, yaptıkları belli bir bilgiye, amaca, sebebe bağlıdır) ve Alîmdir. Bundan başka Allah serveti dilediğine verir. Dolayısıyla zenginlik ve servet bir şeref ve dostluk kriteri değildir.

Allah'ın hesapsız rızık vermesi, birkaç farklı manaya gelebilir: Allah'ın sayısız, bol rızık vermesi; Allah'ın tabii şartlara bağlı olmadan da¹⁹⁸ rızık vermesi ve Allah'ın kulları için takdir ettiği rızıkın hesabını vermemesi, bu manalardandır.Yani hiçbir muhasip ve onun kontrolü olmaksızın Allah kullarına rızık verir.¹⁹⁹ Ancak Âl-i İmran

¹⁹⁵ Ateş, Age., c. I, s. 355

¹⁹⁶ İsfehani, Age., “Hisâb” mad., s. 115

¹⁹⁷ İbn Manzur, A.g.e., c. I, s. 314

¹⁹⁸ Abduh, Age., c. II, s. 274

¹⁹⁹ A.y.

suuresinin otuz yedinci ayetine bakılarak denebilir ki, Allah'ın hesapsızca rızık vermesi çokça rızık vermesi anlamında değildir. Çünkü bu ayete göre Hz. Zekeriya, mihrapta Hz. Meryem'in yanına her gidişinde O'nun yanında 'bir' rızık (رزقا) bulurdu. Bu durumda ikinci ya da üçüncü mananın kabul edilmesi daha isabetli olur.²⁰⁰ Bilmen'e göre Allah'ın hesapsız rızık vermesi, bir meşakkat ve zahmet vermeksizin, çok geniş bir şekilde rızıklandırmasıdır.²⁰¹

M. Abduh'a göre de Allah'ın hesapsız rızık vermesi bolluktan kinayedir. Cimrilik etmeksizin sınırsızca rızık vermesi anlamına gelmektedir. Nitekim Arapların kullandığı ' ينفق فلان بغير حساب ' sözü 'çokça verdi' anlamına gelir. Bu durumda ayetin manası şöyle olmaktadır: Allah, dünya da herkes için rızıklar yaratarak ve onların geçimlerini temin ederek çokça ihsanda bulunur. Allah-u Teala Kur'an'da "Peşin isteyene dünya da peşin veririz. Dilediğimize dilediğimiz kadar...Kim de ahireti ister ve inanmış olarak ona yaraşır bir gayretle çalışırsa, böylelerinin gayretleri teşekkürle karşılanır. Rabbinin lütfundan nimetlerle hepsine uzanırız...Rabbinin lütfu kimse tarafından kısıtlanamaz." (İsra, 18-21) buyurmuştur.

Konu ile ilgili bir başka ayet de şöyledir: "Sabah akşam Rablerine, sırf O'nun vechini dileyerek dua edenleri kovma. Onların hesabından hiçbir şey sana ait olmadığı gibi senin hesabından da hiçbir şey onlara ait değildir ki onları kovup da zalimlerden olasın. ما عليك من حسابهم من شيء و ما من حسابك عليهم من شيء " (En'am, 52) Bahsi geçen insanlar geçmişte yanlış bir şey yapmış olsalar da, bundan Hz. Muhammed (s.a.v) sorumlu tutulmayacaktır.²⁰²

Abdullah ibn Mesud'un bir rivayetine göre; Kureyş'ten varlıklı bir topluluk, Rasulullah'ın yanına geldiğinde, orada Bilal ve Ammâr gibi Müslümanların zayıf ve fakir insanlarını görünce Hz. Muhammed'le görüşmek için, o fakirlerin uzaklaştırılmasını isterler. Bu varlıklı topluluk, fakir Müslümanların sadece maddi durumlarıyla değil, inançlarıyla da alay ediyorlardı. Çünkü onlara göre bu insanların Hz. Muhammed'e iman etmelerinin sebebi, O'nun yanında yiyecek ve giyecek bulmaları, yani, maddi menfaat temin etmeleri idi.²⁰³ Hz. Muhammed (s.a.v), bunların Müslüman olmasını umutarak istediklerini yerine getirince, müşrikler bu durumun yazılı hale

²⁰⁰ Mevdudi, Age., c. I, s. 217

²⁰¹ Bilmen, Kuran-ı Kerim'in Meali Âlisi ve Tefsiri, c. I, s. 358

²⁰² Mevdudi, Age., c. I, s. 483

²⁰³ Bursevî, Age., c. I, s. 475

getirilmesini ister. Hz. Muhammed (s.a.v) tam Hz. Ali'nin bir kağıt ile yanına gelmesini isteyecekken bu ayet nazil olur.²⁰⁴

Bu ayet için verilen manalardan biri şöyledir: Onların rızkının hesabı konusunda hiçbir şey sana ait değil ki, onlardan bıkasın ve onları kendinden uzaklaştırasın. Onların zengin ya da fakir oluşu belirlenen bir takdir gereğidir. Bu, onların Allah katındaki hesaplarıdır. Senin bununla bir ilgini yoktur.²⁰⁵

Ayetin bu manası kabul edilirse, burada geçen hesap ifadesi sorgulamak, yargılamak anlamında değil, geçimi sağlamak, yaşamak için gerekli şartları hazırlamak anlamında olur.

Ebu'l- Abbas ise der ki, 'hesâb' lafzı Kur'an'da üç şekilde gelmiştir: Birincisi yorulmak anlamındadır ki 'Allah dilediğine hesapsız rızık verir' ayeti (Âl-i İmran, 27) bu anlamdadır; ikincisi sayı anlamındadır. 'Sabredenlere ecirleri hesapsız verilecektir.' (Zümer, 10) ayetinde bu mana kastedilmiştir; üçüncüsü ise isteme anlamındadır. Ayette 'Hesapsız olarak tut' (Sâd, 39) buyrulurken bu mana kastedilmiştir.²⁰⁶

2.2.1.2.Sual — سأل

(سأل) ve عن ile sorular sormak ve soruşturmak gibi manalara gelmektedir.²⁰⁷ Kur'an'da değişik formlarıyla pek çok ayette geçmektedir.²⁰⁸

'Biz onların hepsine muhakkak ki bu yaptıklarını soracağız. لنسألنهم اجمعين (Hicr, 92) Yani gerek Kur'an'ı parçalamak isteyen bu insanları, gerekse kafir topluluklarının tümünü yaptıkları her şeyden ötürü sorumlu tutacağız. Burada 'inkar ettiklerinden sorgulayacağız' denmeyerek kalple, bedenle, dille yapılan ve terk edilip yapılmayan bütün amelleri kapsayacak biçimde 'yaptıkları' buyurulması, bunun büyük ve müthiş bir korkutma olduğunu düşündürmelidir. Kur'an'ın tümüne inandığını iddia edip de amele gelince işine gelen kısımları seçip ayıklamaya kalkışanlar da bu korkutucu tehdidin kapsamına girerler.²⁰⁹

²⁰⁴ Yazır, Age., c. III, s. 369

²⁰⁵ Kutub, Age., c. IV, s. 29-30

²⁰⁶ İbn Kesir, Age., c. III, s. 1208

²⁰⁷ Serdar Mutçalı, Arapça Türkçe Sözlük, Dağarcık Yay., İstanbul, Aralık 1995, سأل mad., s. 371

²⁰⁸ bkz. Muhammed Fuad Abdülbaki, Mu'cemü'l- Müfrehes li Elfazi'l- Kurani'l-Kerim, mad لَأَسْأَلُ, s. 413-415

²⁰⁹ Yazır, Age. c. V, s. 59

Ebu Cafer'in Rebi'den, onun Ebu'l- Aliye'den rivayet ettiğine göre kullara mahşerde iki şeyden sorulacaktır: İbadetlerden ve peygamberlerin davetlerine ne cevap verdiklerinden. İbn Cerîr de der ki, Abdullah İbn Mes'ud şöyle demiştir: "Allah, kıyamet günü kuluna, "Bana karşı seni ne aldattı, bildiklerinle ne amel yaptın, peygamberlere ne cevap verdin?" diye soracaktır. İbn Ebi Hatim ise şöyle demiştir: "Babam, Muaz bin Cebel'den rivayet etti ki, Allah Rasulü şöyle buyurmuştu: "Ey Muaz, muhakkak ki mümin, kıyamet gününde iki gözündeki sürmeye, parmağındaki basit bir yüzüğe varıncaya kadar bütün amelinden sorulacaktır."²¹⁰

Ama Allah'ın insanı sorguya çekmesinin ne şekilde olacağı, bizim bilgi sınırimız dışındadır. Kur'an bize neyi, ne kadar haber vermiş ise onu, ancak o kadar biliriz ve onlara inanırız. Zayıf rivayetlerle gelen ayrıntılar, Kur'an'ın ruhuna aykırıdır. Ayetlerin söz akışından anlaşılan, dünya tutkusuna kapılıp ahireti hatırlamayan nankör insanlara, kendilerine verilen nimetlerin hesabının sorulacağıdır. Burada kastedilen, nimetin şükürünü yerine getirmeyen nankör, gafil insanlardır. Nimetin hesabının sorulması için kişinin mutlaka kafir olması gerekmez. Ahiretten, güzel amellerden yüz çeviren, ömrünü dünya sevgisiyle geçiren, ahireti düşünmeyen her insan, aslında nankördür ve yaptıklarının hesabını verecektir.

"Sonra o gün nimetten sorulacaksınız *ثم لتسألن يومئذ عن النعيم* ". (Tekasür,8) Na'im, lezzet alınan her türlü nimeti kapsar. Hayat, sağlık, afiyet, hatta içilen bir yudum tatlı su dahi nimettir. Zübeyr ibn el-Avvam şöyle demiştir: 'O gün nimetten sorulacaksınız' ayeti indiği zaman dedim ki ,

— Ey Allah'm elçisi, biz hangi nimetten sorulacağız? Elimizde olan şu iki siyah hurma ile sudur (başka bir nimet yoktur). Buyurdu ki:

— İşte onlardan sorulacaksınız.²¹¹

Ebu Hureyre de Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Kıyamet günü kula sorulacak ilk nimet sorusu şöyledir: 'Biz senin bedenine sağlık vermedik mi, sana soğuk su içirmedik mi?'

Bir gün Hz. Peygamber (s.a.v.) ashabı ile birlikte hurma yiyip üstüne su içmiş, sonra: "İşte bu, sorulacağınız nimettendir" buyurmuştur.²¹²

²¹⁰ İbn Kesir, Age., c.IX, s. 4414

²¹¹ Benzer ifadeler için bkz. İbn Kesir, Age., c. XVI, s. 8586-8587

²¹² Ateş, Age., c. XI, s. 73,75

Evet, Allah-u Teala insanı verdiği nimetlerden sorgulayacaktır: Elindeki nimeti hangi vasıta ile elde etti, sahip olduğu nimetin kimden geldiğini bildi mi, nimete şükür mü etti, nankörlük mü²¹³ ve o nimeti doğru yerlerde kullandı mı?

Kur'an'da insanların ahirette sorgulanacağını gösteren 'sual' kelimesinin kullanıldığı bir başka yer de Araf suresi altıncı ayettir: "Biz, kendilerine elçi gönderilenleri de elçileri de sorgulayacağız / hesaba çekeceğiz. " فلنسنلن النین ارسل الیهم و لنسنلن المرسلین (A'raf, 6)

Bu noktada, iki tür soru vardır denilebilir: Birisi azarlama kastıyla sorguya çekme sorusudur. Nitekim bu mana ile dilimizde 'İyi belle bunu sana sorarım' denilir. Diğeri de anlayıp öğrenmek için sorulan sorudur ki bu anlamda da 'Bilmiyorum, sorayım' denilir. Bu ayette ise elbetteki Allah-u Teala bilmediği için değil, ancak inkarcıları ve günahkarları kınamak maksadıyla elçilerinin önünde, yaptıkları hususunda sorgulayacağını bildirmektedir. İbn Abbas'tan gelen bir rivayette de yapılacak olan bu sorgulamanın kafirleri kınama ve azarlama niyeti ile yapılacağı bildirilmiştir. Bu ayette geçen icmali beyan başka ayetlerde daha açık olarak yer almaktadır.²¹⁴

"O gün Allah elçilerini toplayarak 'ne ile karşılandınız?' der." (Maide, 109)²¹⁵ Bu ayet ahirette peygamberliğin yargılama için temel ölçü olacağını gösterir. Bir taraftan peygamberlere, daveti insanlara ulaştırırken neler yaptıkları, nelerle karşılaştıkları sorulurken diğer taraftan kendilerine davet gelenlere, ona karşı nasıl davrandıkları, onu nasıl karşıladıkları hakkında sorular sorulacaktır.²¹⁶

Bu ayetle ilgili, üzerine durulması gereken diğer hususlar şunlardır:

-Allah her şeyi bildiği halde kulları niçin sorguya çekmektedir? Üstelik inkarcılar kendilerine azap gelip çatdığı zaman 'Biz hakikaten zalimlerden olduk.' diye itirafta bulunmuşlardı zaten (A'raf, 5). Hem Allah-u Teala bu ayetten sonra 'Kendilerine olup biteni mutlak bir ilim ile anlatacağız...' buyurmuştur.' Artık bundan sonra soru sormanın manası nedir?' diye sorulabilecek bir soruya şöyle bir cevap verilebilir: Onlar, kendilerinin zalim ve kusurlu olduklarını kabullenince, onlara bundan sonra o zulümlerinin ve kusurlarının sebebi sorulur. Allah'ın bundan maksadı ise onları azarlayıp susturmaktır.

²¹³ Bursevî, İsmail Hakkı, Tenvîrî'l- Ezhân min Tefsîri Ruhü'-Beyan, İhtisar ve tahkik Muhammed es-Sâbûnî, I-IV C., Birinci bsk., Dârü'l- Kalem, 1988, c. IV, s. 592

²¹⁴ Merağî, Ahmed Mustafa, Tefsirü'l-Merâğî, XV. C., 4. Baskı, Mısır, 1969, c.VIII, s.104

²¹⁵ Ayrıca bkz. En'am, 130; Kasas, 62; Hicr, 92

²¹⁶ Mevdudi, Age., c. II, s. 15

-Diğer bir soru ise kendilerinden herhangi bir kusurun sadır olmadığı bilinen peygamberlerin neden sorguya çekileceğidir. Cevap olarak denilmiştir ki: O peygamberler, kendilerinden herhangi bir kusurun sadır olmadığını bizzat ispat ettiklerinde, o zaman bu kusur tamamıyla ümmetlerin üzerine yıkılıp kalacaktır. Böylece de onların her türlü kusurdan uzak oldukları apaçık ortaya çıktığı için peygamberleri hakkında Allah'ın ikramı; her türlü kusurun kendilerinden sadır olduğu ve sabit olduğu için de kafirler hakkında Allah'ın hor ve hakir kılma sebepleri kat kat fazlalaşacaktır.²¹⁷

Bazı rivayetlerde, bu ayette zikredilen 'gönderilenler'in vahyi getiren melekler olduğu ifade edilmiştir. Kimi rivayetlerde de özellikle Cibril'in adı zikredilmiştir. Ancak ayette kastedilenin peygamberler olması daha muhtemeldir. Çünkü Kur'an'da bu görüşü destekleyen, peygamberlere kavimlerinin kendilerine ne cevap verdiğinin sorulduğu başka ifadeler mevcuttur.²¹⁸

Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetlerde insanların sorgulanacağı anlatılırken, bazı ayetlerde de özellikle günahkarların sorgulanmayacağı, onların, günahlarından sorulmayacakları ifade edilmiştir: "O gün cin ve insanlardan günah sorulmaz. فيومئذ لا يسئَل عن ذنبه انس و لا جان Günahkarlar yüzlerinden tanınır ve perçemleriyle ayaklarından tutulur." (Rahman, 39, 41) Bu ikinci tür ayetler, o gün hesabın sorulmayacağı anlamına gelmez. Fakat günahkarlar ve günahsızlar tesbit edilmiştir. Bunun ikrarı için ve günahkarların şahsen tanınması için sorulara gerek yoktur. Çünkü bu kadarı insanların yüzlerinden de anlaşılır.²¹⁹ Hem Allah-u Teala insanların yaptıklarını zaten kendilerinden çok daha iyi bilmektedir. Zamanı gelince de önceden tutulmuş kayıtlar ile insana, dünya da neler yaptığını bildirecektir. Bunun dışında insanın uzuvları da yaptıklarına şahadet edecektir. Bu durumda bu sorularla kastedilen, fiillerin ne olduğu değil, neden yapıldığıdır ki bunun da amacı kınamadır.²²⁰

Bu sorunun başka bir açıklaması ise şöyle olabilir: "Rabbine andolsun ki, onların hepsine yapmakta oldukları şeyleri elbette soracağız." (Hicr, 92) ayeti ile "İşte o gün ne insana ne de cine günahı sorulmayacaktır." (Rahman, 39) ayetinin açıklaması kıyamet ve hesap gününün çok uzun bir zaman olacağı şeklindedir. Çünkü ahiretteki zaman

²¹⁷ Razi, Age., c. X, s. 286-287

²¹⁸ Muhammed Abduh, Reşid Rıda, Tefsirü'l-Menar, I-XII C., Mektebetü'l-Kahire, tsz., c. VIII, s. 316

²¹⁹ Yazır, Age., c. VII, s. 106

²²⁰ Abduh, Age., c. VIII, s. 316

dünya daki zamandan farklı olacaktır. İşte hesap sorma o günün bazı zamanlarına, hesap sormama ise başka zamanlarına hasredilmiştir.²²¹

“Bilmediğin şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi o (yaptığı)ndan sorumludur. كل اولئك كان عنه مسؤولا (İsra, 36) “Bu ayetler akıl ve kalp için mükemmel bir yol göstermektedir. Bu yol insanlığın yeni ulaşabildiği bilimsel metodu da kapsamaktadır. Kalbin dürüstlüğü ve Allah’ın kontrolünü buna ilave etmektedir. İşte bu da İslamı kuru akılcılık metodlarından ayıran en belirgin özelliğdir.

Bir haber, bir olay ve hareket hakkında kesin bir hüküm vermeden önce ciddi bir araştırma yapılması Kur’an’ın ve İslamın hassas çağrısı gereğidir. Kalp ve akıl bu yol üzere hareket ettiğinde artık inanç dünyasında kuruntulara yer verilmez. Hüküm, yargı ve sosyal ilişkiler dünyasında tahmine ve şüphelere yer kalmaz. Araştırma, deneyim ve bilim dünyasında yüzeysel hükümlere ve kuruntuya dayalı teorilere meydan verilmez.

Modern çağda insanların bilime kazandırmış olduğu saygınlık ve güven, Kur’an’ın, kendisine bağlanılmasını istediği aklî ve kalbî saygınlık ve güvenin bir parçasından başka bir şey değildir. Kur’an, bu akıl ve kalbe verdiği güven ile insanı kulağından, gözünden ve kalbinden; bunları ona veren Allah’a karşı sorumlu tutar. İnsanlar bu emanetten sorumludurlar. Bu öyle bir emanettir ki insan ne zaman bir söz söylese, bir olayı anlatsa, bir kişi, olay veya iş hakkında hüküm verse vicdanı onun büyüklüğü karşısında titrer: ‘Bilmediğin şeyin ardına düşme.’ Bu manada ki bir hadiste de buyrulmaktadır ki: “Zan ile hüküm vermekten sakınınız. Zira zanda bulunmak sözlerin en yalanıdır.”²²² Bahse konu olan şey her ne olursa olsun mutlaka bu Kur’anî metod uygulanmalı ve bu uyarı dikkate alınmalıdır.

Bu cümleler hurafe ve batıl inançları kökten kesip atmakta ve eğitim, sanat, bilim, siyaset, hukuk...vb. hayatın her alanında tahmin ve zan yerine bilimsel-aklî temellere dayanılması gerektiğini göstermektedir.”²²³ Eğitimde bilimsel temeli olmayan yanlış düşüncelerin öğretilmesi yahut hukukta yeterli bir araştırma yapılmadan karara varılması-ki bu adaletin gerçekleşmesini zorlaştırır- elbette ki hesabı verilmesi gereken yanlış davranışlar arasında yer almaktadır.

Ayette geçen ‘bilmediğin şeyin ardına düşme’ ifadesi için farklı manalar söz konusudur: Gerçek olduğunu bilmediğin inançların ardına düşme, hurafelere bağlanma;

²²¹ Ay. ; Razi, Age., c. XIV, s. 144

²²² Kutub, Age., c. VII, s. 40

²²³ Mevdudi, Age., c. III, s. 101

görmediğin, işitmediğin şeylere tanıklık etme; görmediğin şeye gördüm, işitmediğin şeye işittim, bilmediğin şeye bildim deme ve başkasını arkasından çekiştirip gıybet etme.

Ayet bu anlamların hepsinin içine alır. Özellikle iyice bilmeden ve görmeden başkaları hakkında hüküm vermekten, zan ve tahmine göre konuşmaktan men etmektedir.²²⁴ Dolayısıyla Allah'ın huzurunda hesabı verilemeyecek olan bu tür zanna dayalı davranışlardan yahut bilgisizliğe dayanan yanlışlıklardan uzak durulmalıdır.

Ayetlerden de anlaşılacağı gibi, 'sual' sözcüğü Kur'an'da, insanların, dünya hayatında yaptıklarının hesabının sorulması; insanların, amelleri hakkında sorgulanması anlamında, pek çok ayette geçmektedir.

2.2.1.3. Muâheze — مؤاخذه

Azar, cezalandırma, itiraz ve yergi gibi anlamlara gelen bu ifade²²⁵, Kur'an'da hesaba çekme anlamı ile de kullanılmıştır. “ O affedici, o rahmet sahibi Rabbin, onları, kazandıkları yüzünden hesaba çekseydi , kendileri için azabı mutlaka çabuklaştırırdı. (و ربك ... لو يؤاخذهم بما كسبوا لعجل لهم العذاب) Böyle olmamıştır, ama onlar için, hiçbir kaçıp kurtulma imkanı bulamayacakları bir hesap sorma zamanı öngörülmüştür.”(Kehf, 58)

Bir başka ayette de şöyle buyurulmaktadır: “Allah sizi, yeminlerinizdeki boş lakırdıdan ötürü hesaba çekmez, ama bilinçli olarak gerçekleştirdiğiniz yeminlerden sizi sorumlu tutar. (لا يؤاخذكم الله باللغو فى ايمانكم ولكن يؤاخذكم بما عقدتم الايمان) (Maide, 89)

Ayetlerde de görüldüğü gibi, muâheze ifadesi, diğer manalarının yanı sıra , Kur'an'da, hesaba çekmek anlamında da kullanılmaktadır.

2.2.1.4. Nebe' - نبأ - انبأ

Bu kelime, gerçekte hesaba çekmek, sorgulamak ya da yargılamak anlamında olmayıp, haber vermek, bildirmek²²⁶, iletmek, göstermek, ispatı olmak gibi anlamlara gelmektedir.²²⁷

²²⁴ Ateş, Age, c. V, s. 216

²²⁵ Kur'an'da geçen, bu manalardaki kullanımlar ilerde, ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.

²²⁶ el-Cevherî, A.g.e., c. I, s. 74

“Varılıp durulacak yer, Rabbinin huzurudur o gün. Haber verilir o gün insana önden gönderdiği de arkaya bıraktığı da. ” يَنْبُوا الْإِنْسَانَ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَ آخَرَ (Kıyamet, 12-13)

“Şunu da söyle: O, kaçamakta olduğunuz ölüm, işte o size mutlaka ulaşacaktır. Sonra görülmeyeni de görüleni de bilene döndürüleceksiniz. O, size yapıp ettiklerinizi haber verecektir. ” فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (Cumua, 8)²²⁸

Ancak, daha önce de zikredildiği gibi, bazı alimlere göre, Allah’ın ahiret gününde kullarını hesaba çekmesinden maksat, onların yaptıkları amelleri kendilerine haber vermesidir.

Yani, kimilerine göre nebe’ sözcüğü Kur’an’da, hesaba çekme anlamında geçen ‘hasebe’ fiili ile aynı anlamda kullanılmaktadır.²²⁹

2.2.2. Hesaba çekmenin ardından verilecek kararı ifade eden kelimeler

2.2.2.1. Hüküm—حكم

Sözlükte; yargı, görüş belirtmek, ifade etmek, hükmetmek, karar vermek²³⁰, ب ile mahkum etmek, cezaya çarptırmak, emretmek, yasaklamak; عَلَى ile hakim olmak, yönetmek gibi anlamlara gelen ²³¹ ‘hüküm’ ifadesi Kur’an’da, değişik formlarıyla gerçekten de oldukça fazla kullanılan bir kelimedir.²³²

Kur’an-ı Kerim’de gerek dünya gerekse ahiret ile ilgili konular bağlamında hükmün sadece Allah’ın rızası doğrultusunda ve adaletle verilmesi gerektiği (Maide, 42), ahirette ise hükmün sadece Allah’ın elinde olduğu (En’am, 62; Kasas,88) bildirilmektedir. Yani Rububiyet, akide ve dini ibadetler hakkındaki hak olan hüküm sadece Allah’a aittir. Onu, seçtiği elçisine vahyeder. Hiçbir insanın o konuda kendi görüşüyle, hevasıyla, aklıyla, istidlal, ictihad ve istihsanıyla hüküm vermesi mümkün değildir. Bu, Allah-u Teala’nın bütün elçilerinin diliyle zikrettiği, dinin esasıdır.

²²⁷ Mutçalı, Age., N-B-E mad.

²²⁸ Ayrıca bkz. Mücadile, 7; Tevbe, 94, 105; En’am, 60, 164; Maide, 48,105; Zümer, 7; Sebe’, 7

²²⁹ Bkz. s. 58-59

²³⁰ El-Cevherî, A.g.e., c. V, s. 1901

²³¹ Mutçalı, Age., H-K-M mad.

²³² Mu’cemü’l Müfehres, حكم mad., s. 260-264

Zamanın ve mekanın değişmesiyle değişmez.²³³ Yine Kur'an'da Allah'ın kulları üzerinde hüküm sahibi olduğu (En'am, 18), Allah'ın hüküm verenlerin en hayırlısı olduğu (Hûd, 45) zikredilmiştir. Çünkü Allah'ın hükmü; ilmi, adaleti ve hikmetinin kemalinden dolayı ancak hak ve adaletle gerçekleşir. O'nun hükmünde hata, taraf tutma ve zulüm yoktur.²³⁴ Hüküm konusunda ne peygamberlere ne de bir başkasına bir şey düşmediği (Âl-i İmran, 128), Allah'ın hükmüne hiç kimseyi ortak etmediği (Kehf,26) ve O'nun hükmünü denetleyecek hiç kimsenin de olmadığı (Ra'd,41) ...bildirilmektedir.

Kur'an'da Allah'ın hükmetme gücü ve yetkisini ifade eden köklerin başında geleni M-L-K'dir. Allah mutlak olarak melik ve maliktir.²³⁵

“... Kıyamet günü Allah aralarında hükmü verecektir. *فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ*” (Bakara, 113) Bu ayette geçen Allah'ın hüküm vermesi ifadesi hakkında dört görüş vardır: Hasan Basri, Allah onların hepsini yalanlar ve onları cehenneme sokar; Zeccac, Allah onlara cennet ve cehenneme girenleri açıkça gösterir demiştir. Üçüncü görüşe göre Allah zalim ve yalancı kimseden mazlum ve yalanlanmış olan kimsenin hakkını alır ve ona verir. Sonuncu görüşe göre ise, hakkında ihtilaf edilmiş olan şeyler hususunda Allah hakka isabet eden ile etmeyen arasında hükmeder²³⁶, yani gerçeği bildirir denilebilir.

Kur'an için, ahiret günü verilecek son hüküm çok yönlü ve temel sebeplerden dolayı önemlidir:

-Birincisi; Kur'an için ahlak ve adaletin temini, insan davranışlarının keyfiyetinin son mahkeme huzurunda değerlendirilmesiyle olur. Çünkü gerçek adalet ve eşitlik sadece bu dünya da olup bitenlerle gerçekleştirilemez.

-İkincisi; hayatın gayeleri hiç şüphe götürmez bir şekilde açıklığa kavuşturulmalıdır ki, böylece insan ne için çalıştığını açıkça görebilsin ve hayatın gerçek gayelerinin neler olduğunu anlayabilsin.

-Üçüncüsü; İnsanlar arasındaki tartışmaların, ayrılıkların ve anlaşmazlıkların kesin bir şekilde çözüme kavuşacağı bir günün gerekliliğidir.²³⁷

²³³ Abduh, Age., c. XII, s. 309

²³⁴ Abduh, Age., c. XII, s. 83-84

²³⁵ Melik ve Malik ifadeleri ile ilgili geniş bilgi ileriki bölümlerde yer almaktadır.

²³⁶ Razi, A.g.e., c. III, s. 354

²³⁷ Rahman, A.g.e., s. 179

Görüldüğü üzere, Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette kullanılan 'hükm' sözcüğü, insanların, öldükten sonra, yaptıklarından hesaba çekilmeleri sonucu, haklarında verilecek kararı ifade etmektedir.

2.2.2.2. Kadâ—قضى

Kadâ, sözlükte tamamlamak, uygulamak, önceden takdir etmek, cevap vermek manalarına geldiği gibi; karar vermek, hüküm vermek, yargıda bulunmak gibi manalara da gelmektedir²³⁸. Bu son manada Kur'an-ı Kerim'de bir çok yerde kullanılmıştır: “Melekleri de arşın çevresini kuşatarak, Rablerinin hamdiyle tesbih ederken görürsün. Aralarında hakla hüküm verilmiştir... وقضى بينهم بالحق (Zümer, 75)²³⁹

‘Kadâ’ sözcüğünün geçtiği ayetlerden biri de şöyledir: “Her ümmet için bir elçi vardır. Onlara ancak bir elçi geldiğinde haklarında adaletle bir yargıda bulunulur بالقسط وقضى بينهم بالقيسط. Ve onlara asla haksızlık yapılmaz.” (Yunus, 47) Bu ayetin dünya halini de, ahiret halini de tasvir etmesi mümkündür. Dünya daki durumu tasvir ettiğinin kabul edilmesi halinde mana şöyle olur: Bir millete peygamberleri geldiğinde, onun duyurularına uyup uymamalarına göre aralarında adaletle hüküm verilir. Herkes ona karşı iyi ya da kötü davranışlarının karşılığını görür. Ona inananlar Allah tarafından mükafatlandırılır. Kötü davrananlar ise cezalandırılır.

Yani, ya Allah-u Teala daha dünya da iken bahsi geçen kavimlerin içindeki müminleri kurtuluşa ulaştırır ve zalimleri helak eder. Ya da o kavimler hakkındaki ilahi hüküm daha ziya da ahirette tecelli eder ve Allah o vakit herkese hak ettiği karşılığı verir.²⁴⁰ Ayetin, ahiretteki durumu tasvir ettiği kabul edilirse, o zaman anlam şöyle olur: Allah ahirette her milletin peygamberini kendi yanına getirir ve her millet kendi elçisinin huzurunda hesaba çekilir.²⁴¹ Bu mana da başka ayetler de mevcuttur.²⁴²

Örneklerden de anlaşılacağı gibi, ‘kadâ’ kelimesi de tıpkı ‘hükm’ kelimesi gibi, Kur'an'da, insanların hesaba çekilmelerinin ardından, haklarında verilen kararı anlatmak üzere kullanılmıştır.

²³⁸ Mutçalı, A.g.e., Kadâ mad.

²³⁹ Kelimenin, Kuran'da kullanıldığı diğer ayetler için bkz. Mu'cemü' Müfehres, Kadâ mad.

²⁴⁰ Ö. Nasuhi Bilmen, Kuran-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Âlisi ve Tefsiri, I-VIII C., Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1972, c. III, s. 1398

²⁴¹ Ateş, Age., c. IV, s. 232

²⁴² Nisa, 41-42; Zümer, 68-69

2.2.2.3.Fasl— فصل

Fasl, anlam alanı oldukça geniş olan bir kelimedir. Fasl kelimesi sözlükte iki şeyin arasını ayırma²⁴³, kesme, koparma, ayrılma, bölünme; عن ve من ile işten çıkarılma; bölüm, kısım, ölçü, makale, mevsim ve konumuzla özellikle ilgili olmak üzere karar ve hüküm manalarına gelmektedir. Çoğulu ‘fusûl’dür.²⁴⁴ Tafsîl (تفصيل), tebyin; faysal ise (فيصل) hâkim anlamına gelir²⁴⁵. Yine bu ifadenin manası için, ‘hak ile batıl arasında hüküm vermektir’ de denilmiştir²⁴⁶. Kur’an-ı Kerim’de Allah-u Teala’nın hesap gününde doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü, isyankar ile itaatkarı ayırması anlamında kullanılmaktadır. Yani sadece amellerin değil, inançların ve hayat tarzlarının doğruluğu veya yanlışlığı hakkında verilecek olan son karar günü.

“De ki, ben Rabbimden gelen bir beyyine (apaçık hüccet, delil) üzerindeyim. Ama siz onu yalanladınız. Acele istediğiniz şey benim yanımda değil. Hüküm yalnız ve yalnız Allah’ındır. Hakkı O anlatır. Ayırt edip çözüm getirenlerin en hayırlısıdır O. *هو خير الفاصلين*” (En’am, 57). Nafi’, İbn Kesir, Âsım, Ebu Cafer kıraatlerinde burayı *يقض الحق* şeklinde okumuşlardır. Hükm sözcüğünün asıl anlamı, yasaklamak, men etmektir. Batılı yasaklaması açısından hüküm denilmiştir. Kasas ve kıssadan ‘kuss’ bir haberi tebliğ etmek, anlatmak, ayırmak, ayırıp bitirmektir ki kesip atmak ifadesi kullanılır. Kaza sözle, fiille veya her ikisiyle olur. Kass’ ise sözle olur. Kısacası hüküm ve hakimiyette, kaza ve kadılıkta biri ilmi, diğeri ameli iki özellik vardır. ‘Kass’ daha çok bunun ilmi yönüne, kaza ise ameli yönüne bakmaktadır. Hakkı ve batılı ayırmak (fasl) bunların neticesidir. Bu sebeple burada hem kanuni ve ilmi, hem de tatbiki ve ameli hüküm ve hakimiyetin ancak Allah’a ait ve ilahi hükmün hem doğru hem de hayır olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁷

²⁴³ İsfehani, Age., F-S-L mad.

²⁴⁴ Mutçalı, Age., F-S-L (Fasl) mad.

²⁴⁵ el-Cevheî, A.g.e., c. V, s. 1791

²⁴⁶ el-Cevherî A.g.e., c. V, s. 1791

²⁴⁷ Yazır, Age., c. III, s. 373

2.2.2.4.Feth—فتح

Kur'an-ı Kerim'de, kulların hesaba çekilmesinin ardından, kendileri için uygulanacak muameleyi belirlemek, haklarında verilen kararı ifade etmek üzere kullanılan sözcüklerden birisi de 'feth' kelimesidir.

Sözlük anlamı itibariyle açmak anlamına gelen 'feth' kelimesi aynı zamanda hükmetmek anlamını da ifade etmektedir. 'Fettah' ise hâkim demektir.²⁴⁸

"De ki, Rabbimiz! Kıyamet günü hepimizi bir araya toplayacak, sonra aramızda hak ile hükmedecektir. ثم يفتح بيننا بالحق O, Fettah ve Alimdir." (Sebe', 26) Ayetteki 'yefтахu' kelimesinin hükmeder manasında olduğu söylenmiştir. Şöyle de denebilir: Bu fiil mecazi manadadır. Çünkü kapalı bir kapı ve tıkanmış bir kanal için hakiki manada, 'O, onu fethetti (açtı)' ifadesi kullanılır. Sonra durumda, meselede bir kapalılık, ona ulaşamama, anlayamama gibi bir hal bulunup, birisi ona bunu anlattığında, o birisi meseleyi ona açmış 'fethetmiş' olur. O halde ayetteki 'O Fettah ve Alimdir' ifadesi O'nun hükmünün tesadüfi olarak sırf heva ve hevesten kaynaklanan şeylere dayanarak hükmeden kimsenin hükmü gibi değil, ilme dayanan bir hüküm olduğuna bir işarettir.²⁴⁹

2.2.3.Kararın Sonucunu İfade Eden Kelimeler

2.2.3.1. Ceza, mücâzât — مجازات, جزى

Mücâzât kelimesi, sözlükte karşılık verme ve cezalandırma manalarına gelmektedir. Cezâ (جزى) kökünden türemiş olan bir kelimedir. Ceza, sözlükte terbiye, ukubet, 'bir şeyin bedeli ve karşılığı' isim olarak da iyi veya kötü olan bir davranışın tam ve yeterli karşılığını vermek anlamına gelir. Ancak Türkçede sadece azap, ukûbet anlamında kullanılmaktadır.²⁵⁰ Bununla birlikte, Kur'an'da sadece azap anlamında kullanılmamıştır. Aynı zamanda, mükafat anlamı ile kullanıldığı ayetler de vardır: "...Allah, şükredenleri ödüllendirecektir. الله الشاكرين (Âl-i İmran, 144), "Sabredenlere ödülleri biz, işleyip ürettiklerinin en güzeliyle mutlaka vereceğiz.

²⁴⁸ el-Cevherî, A.g.e., c. I, s. 389

²⁴⁹ Razi, Age., c. XVIII, s.343-344

²⁵⁰ Bilmen, Dini ve Felsefi Ahlak Lugatçesi, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 32

” و لنجزين الذين صبروا اجرهم باحسن ما كانوا يعملون (Nahl, 96)²⁵¹ Bunun dışında ceza sözcüğünün, olumsuz anlamda, yani azap manasında kullanıldığı ayetler de oldukça fazladır: “ ...Biz günahkarları, işte böyle cezalandırırız . و كذلك نجزي المجرمين . (A’raf, 40), “...Böylece, işledikleri zulümler yüzünden onları (yani Yahudi kavmini) cezalandırdık. ذالك جزينا هم ببغيهم (En’am, 146)²⁵²

İslam literatüründe cezanın biri genel diğeri özel olmak üzere iki manada kullanıldığı görülmektedir: Sözlük anlamıyla bağlantılı olan genel anlamdaki ceza, dünyevi veya uhrevi mahiyette özendirici veya caydırıcı müeyyideden ibarettir. Özel anlamda ise dünya da hukuk düzeni tarafından suçluya uygulanacak maddi ve manevi müeyyideyi ifade eder.

Ceza kelimesi türevleriyle birlikte Kur’an’da yüzü aşkın yerde geçer. Cezada esas olan işlenen fiil ile verilecek karşılık arasında makul bir dengenin bulunmasıdır. Nasslarda masiyet ve suçların ancak misliyle cezalandırılacağı bildirilmiştir.”Kim bir güzellikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır. Kötülükle gelene ise yaptığı kadarından fazla ceza verilmez (و من جاء با لسيئة فلا يجزي الا مثلها) Onlar haksızlığa uğratılmayacaklardır.” (En’am, 160)²⁵³ Kendilerine kat kat cezanın verileceğinin bildirildiği kimseler ise inkara ve günaha ön ayak olan ve bu nedenle de diğer günahkarların sorumluluğuna ortak olan kimselerdir. “O zalimler ki Allah’ın yolundan alıkoyar, o yolu yamultmak isterler. Onlar Ahireti de inkar ederler. Bunlar yeryüzünde kimseyi aciz bırakamazlar. Allah’tan başka hiçbir dostları da yoktur. Onlara azap kat kat verilecektir...” (Hûd, 19-20)²⁵⁴

Salih amellerin mükafatı imansızlık, riya, iyilikleri başa kakma ve karşılık isteme ile ortadan kalktığı gibi kötü amellerin cezası da tevbe, taat ve ibadet, büyük günahlardan kaçınma, şefaathet, zaruret veya ilahi lütuf halleriyle ortadan kalkabilir.²⁵⁵

“Allah gökleri ve yeri hak ile yarattı. Hem de her nefsi, hakları hiç yenmeksizin kazandığı ile cezalandırmak (karşılığını vermek) için yarattı.” (Casiye, 22) Allah-u Teala gökleri ve yeri hak ve hakkaniyetle, adalet ve hikmeti gözeterek yaratmıştır. Adalet bu dünya da tam olarak gerçekleşmiyorsa Ahirette gerçekleşmesi gerekir.

²⁵¹ Ayrıca bkz. Mü’minûn, 111; En’am, 84; Yusuf, 22; Sâffât, 80...

²⁵² Yine bkz. En’am, 157; Yunus, 13; Yusuf, 75; Tâhâ, 127; Enbiya, 29...

²⁵³ Şura, 40; Bakara, 194

²⁵⁴ Araf, 38; Ahzap, 30

²⁵⁵ Adil Bebek, “Ceza” mad., TDV İslam Ans., c.VII

Dolayısıyla iyilerle kötülerin geleceği eşit olmaz. Birisi ceza görürken diğeri mükafatını alacaktır.²⁵⁶

Özetle denilebilir ki, ceza sözcüğü ahiret hesabının nihai neticesini göstermek üzere Kur'an'da kullanılan kelimelerden biridir.

2.2.3.2. Veffâ — وفى

Veffâ sözcüğü, sözlükte tam olarak, eksiksiz bir şekilde vermek, yerine getirmek manalarına gelmektedir.²⁵⁷ Allah-u Teala Kur'an'da, kullarının yaptığı iyi ya da kötü her işin karşılığının zamanı geldiğinde tam bir şekilde ödeneceğini bildirmek üzere bu ifadeyi kullanmıştır. 'Veffâ' sözcüğü tıpkı 'ceza' kelimesi gibi hem olumlu, hemde olumsuz karşılığı, yani hem azabı, hem de mükafatı ifade etmektedir: "Her benlik ölümü tadacaktır. Hak ettiğiniz karşılıklar size eksiksiz bir biçimde mutlaka verilecektir... و انما توفون اجوركم يوم القيامة" (Âl-i İmran, 185)²⁵⁸ Burada mükellefe tam ecir ve sevabın ancak kıyamet günü ulaşacağı beyan edilmiştir. Çünkü mükellefe dünya da iken ulaşan her menfaat gamlarla, kederlerle, sona erme ve elden çıkma korkuları ile bulanmıştır. Tam ecir ve mükemmel sevap insana ancak kıyamet günü ulaşır. Çünkü orada gamsız sevinçler, elemsiz lezzetler, sona erme endişesi bulunmayan mutluluklar vardır. Azap için de bu durum aynıdır. Çünkü dünya da hiç lezzet tarafı olmayan bir keder yoktur. Aksine azaplar ve kederler, rahatlık ve hafiflemelerle iç içedir. Katıksız ve devamlı elem ve azap ancak kıyamette olacaktır.²⁵⁹

و وفيت كل نفس جزاء ماكسبت "O gün her benlik kazandığının karşılığını tam almıştır Onlar hiçbir zulme uğratılmazlar." (Âl-i İmran, 25)

"Şüphesiz ki Rabbin, onların her birine, yaptıkları her şeyin karşılığını tam olarak ödeyecektir. و ان كلا لما ليوفينهم ربك اعمالهم Çünkü O, onların yaptığı her şeyin mutlaka farkındadır." (Hûd, 111)²⁶⁰

Bu ayette geçen 'mâ kesebet' ifadesi kulun iş ve ameline hamledilirse sözde bir hazif bulunmuş olur ki bunun takdiri من سواب او عقاب şeklinde olur. Yani

²⁵⁶Yazır, Age., c.VI, s. 419

²⁵⁷el- Cevherî, A.g.e., c. VI, s. 2526; Mutçalı, Age , وفى mad.

²⁵⁸Bu ifadenin mükafat manasında kullanıldığı bazı ayetler için bkz. Âl-i İmran, 57; Fâtır, 30; Nisa, 173

²⁵⁹Razi, Age., c.VII, s.253

²⁶⁰Yine bkz. Nûr, 39; Hûd, 15

‘herkese kazandığı sevap ve ikabın tam karşılığı verilecektir’ manasında anlaşılır. ‘mâ kesebet’ ifadesi sevap ve ikab manasında alınırsa böyle bir takdire gerek kalmaz.

Bu ayette geçen ‘herkese kazandığı tastamam ödendiği zaman’ buyruğu hakkında bazı görüşler vardır: Birinci görüşe göre, büyük günah sahibi işlediği günah sebebiyle cezayı hak etmiştir. Diğer bir görüşe göre mü’min imanının sevabını hak etmiştir. Bu nedenle Allah’ın affı hariç, günahlarının bedelini cehennemde ödedikten sonra içinde ebedi kalmak üzere cennete girecektir. İman ile elde edilen sevabın günahlar ile boşa gittiği görüşüne gelince (ihbat), bu görüş imkansızdır. Yahya b.Muaz bu hususta şöyle demiştir: Bir anlık imanının sevabı yetmiş yıllık küfrü düşürür. O halde yetmiş yıllık imanının sevabının bir anlık günahın cezası ile düşeceği nasıl düşünülebilir?²⁶¹

Görüldüğü gibi, ‘veffâ’ sözcüğü de kulların hesaba çekilmesinin ardından, haklarında uygulanacak hükmü ifade etmek üzere Kur’an’da kullanılmış olan bir kelimedir.

2.2.3.3.Azap - عذاب

Azap şiddetli acı vermektir. Azaplandırmak (Ta’zib) ise azapta uzun süre tutmaktır.²⁶² Bunun dışında ceza ve cezalandırmak anlamını da ifade etmektedir.²⁶³ Azap kelimesi hem Allah tarafından hem de güç ve iktidar sahibi olan başka herhangi birinin verdiği eziyet ve ceza için kullanılır. ‘İkâb’ kelimesi de aynı anlamda kullanılır. Ancak azap ifadesi ile daha çok ahirette çekilecek olan eziyetler kastedilir. Dünyevi azap için ise daha çok ceza kelimesi kullanılır. Kur’an’da dünyevi ve uhrevi olmak üzere iki tür azaptan söz edilmektedir. Dünyevi azap ile inkarcı kavimlerin helakı kastedilmektedir.

Uhrevi azap ise günahkar mü’minlerin günahları oranınca, kafirlerin ise ebedi olarak kalacağı cehennem azabıdır. Kabir azabı ahiret azabı için bir başlangıç noktası sayılabilir. İnsanlar kabir ve haşır gibi ahiret hayatının aşamalarının birinde veya hepsinde çektiği acılar ve sıkıntılar ile günahlarından arınırsa, yaptığı kötülüklerin bedelini ödediği için cehenneme girmeden, Allah’ın lütfu ile cennete girer.²⁶⁴

²⁶¹ Razi, Age., c.VI, s.232-233

²⁶² İbn Kesir, Age., c. I, s. 489

²⁶³ el-Cevherî, A.g.e., c. I, s. 178

²⁶⁴ Toprak, “Azap” mad., İslam’da İnanç İbadet...Ans., c. I

Kur'an-ı Kerim'de her iki anlamı da (dünyevi ve uhrevi cezayı) ifade etmek üzere 'azap' sözcüğü gerek isim halinde, gerekse çeşitli formları ile fiil halinde pek çok yerde geçmektedir: “ ...Allah, ‘Hakikati inkar etmeniz karşılığı olarak tadı azabı!’ diyecektir. ” قال فنوقوا العذاب بما كنتم تكفرون (Ahkaf, 34), “...Eğer tevbe ederlerse bu, onların kendi iyiliklerine olacaktır. Ama yüz çevirirlerse, Allah onları, hem bu dünya da hem de öte dünya da pek çetin bir azaba uğratacak (و ان يتولوا يعذبهم الله عذابا الیما) ve onlar da bu dünya da kendilerine ne bir koruyucu, ne de bir yardımcı bulabileceklerdir.” (Tevbe, 74)²⁶⁵

Bunlar dışında, 'azap' kelimesinin dünyevi azap bağlamında kullanıldığı ayetler de vardır: “Eğer (Allah yolunda) savaşa çıkmazsanız, sizi çok çetin bir azapla cezalandırıp(يعذبكم عذابا الیما), yerinize başka bir topluluk getirir.” (Tevbe, 39)

Görüldüğü gibi 'azap' sözcüğü, dünya daki ceza için de kullanılmış olmakla birlikte, Kur'an'da genellikle, uhrevi hesabın neticesini gösteren bir kavram olarak yer almaktadır.

2.2.3.4. İkâb — عاقب

Aslı, cezalandırmak manasındaki ‘âkebe - عاقب ’ fiili olan ‘ikab’ kavramı, sözlükte günahın karşılığı olarak cezalandırma²⁶⁶, ceza, eziyet, cefa, eza²⁶⁷ anlamlarına gelmektedir. Kur'an'da da, günahkarların ve inkarcıların, yaptıklarına karşılık gördükleri cezayı ifade etmek için kullanılmıştır.

“Yemin olsun, senden önceki resullerle de alay edildi. İnkâr edenere biraz süre verildi ama sonunda hepsini yakaladım. Gördüler nasılmış azap . فكيف كان عاقب . (Ra'd, 32)

“... Her ümmet, kendilerine gelen elçiyi yakalamak için uğraştı. Ve hakkı geçersiz kılmak için yuyarsızlığı esas alarak mücadele ettiler. Nihayet onları yakaladım. Nasıl olmuştu ikabım?” (Mümin, 5) Bu ayetlerde ‘ikab’ sözcüğü, kendilerine gönderilen elçileri yalanlayan inkarcı kavimlere, henüz dünya hayatındayken, Allah-u Teala tarafından gönderilen azabı ifade etmektedir.

²⁶⁵ Yine bkz. Bakara, 284; Maide, 18; Kehf, 87; Âl-i İmran, 128; Nisa, 173; Enfal, 34; Tevbe, 55; Ankebut, 21...

²⁶⁶ el- Cevherî, A.g.e., c. I, s. 186

²⁶⁷ Mutçalı, Age., ‘İkab’ (عاقب) mad.

Ancak bu kelime, Kur'an'da, ahiret azabını anlatmak için de kullanılmıştır. Bu bağlamda özellikle tamlama halinde çokça zikredilmiştir: “شديد العقاب” -Şedîdü'l-ikâb / azabı şiddetli olan (Maide, 2; Ra'd, 6; Ğafir, 3; Haşr, 7...), “سريع العقاب” Serîü'l- ikâb / azabı çabuk olan (En'am, 165; A'raf, 167), “ذو عقاب” zû ikâb / azap sahibi, azabı olan (Fussilet, 43).

Kısaca, bu sözcüğün geçtiği ayetler incelendiğinde, 'ikâb' ifadesinin, hem inkarcıların dünya da iken karşılaştığı cezayı, hem de bu günahkarların hesaba çekilmesinin ardından ahirette yaşayacakları azabı ifade ettiği görülmektedir.

2.2.3.5.Muâheze — مؤاخذه

Muaheze; itiraz, azar yergi anlamlarına gelmektedir. Cezalandırmak, azarlamak, kızmak gibi anlamlara gelen 'âheze - آخذ ' sözcüğünden²⁶⁸ türemiş olan bu kelime, Kur'an'da, insanların hesaba çekilmesinin ardından verilecek kararın sonucunu ifade etmek için kullanılan sözcüklerden biridir.

“Tıpkı Firavun hanedanı ve onlardan öncekilerin durumu gibi. Ayetlerimizi yalanlamışlardı da Allah onları günahları yüzünden yakalamıştı (فَاخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ). Allah cezayı çok şiddetli vermektedir.” (Âl-i İmran-11) Allah-u Teala burada çarptı, yakaladı ifadesini kullanmıştır. Çünkü başına bir ceza gelen kimse kurtulamayan bir esir ve yakalanmış bir insan gibi olur.²⁶⁹

“Allah insanları, kazandıkları günahlar yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı yeryüzünde hiçbir canlı kalmazdı (وَلَوْ يُوَازِدُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظَهَرِهَا مِنْ دَابَّةٍ) Fakat O, bunları belli bir müddete kadar erteler. Nihayet vakitleri gelince şüphesiz ki Allah kullarını hakkıyla görür.” (Fâtır, 45)²⁷⁰ İnkarcılar Hz. Muhammed'e ‘azabımızı hemen şimdi getir’ deyince Allah-u Teala da bu cevabı vermiştir. O, insanları zulümleri sebebiyle hemen muaheze etmez, cezalandırmaz. Allah'ın cezayı ertelemesi onu unuttuğu ya da ihmal ettiği anlamına gelmez. Ancak O, zulümde ısrar etmeleri ve iman etmelerine dair herhangi bir ümit kalmadığı zaman cezalandırır. Bu nedenle onların içinde iman edecek hiç kimse kalmayınca, Allah yalanlayan bu kimseleri toptan imha

²⁶⁸ Mutçalı, Age., Muaheze mad.

²⁶⁹ Maide, 89

²⁷⁰ Yine bkz. Nahl, 61; Kehf, 73

eder. Eğer Allah insanları hiç beklemeden, zulümleri sebebiyle hemen helak edecek olsaydı her gün bir helak olurdu.

Ayette geçen ‘Fakat O, bunları belli bir müddete kadar erteler’ ifadesi hakkında şu izahlar yapılmıştır: Allah insanların, günahları sebebiyle hak ettikleri cezalarını kıyamete kadar erteler; yahut bu erteleme, insanlar içinde iman edecek hiç kimse kalmayıncaya kadar sürer.

Farklı bir görüşe göre ise her ümmetin bir eceli, her ecelin bir kitabı (yazgısı) vardır. Ümmet-i Muhammed’in eceli ise Bedir ve benzeri günlerde olduğu gibi öldürme ve esir alma günleridir. Yani Allah-u Teala, Hz. Muhammed’i yalanlayanların cezasını böyle savaş günlerine erteler ve hak ettikleri azabı bu zamanlarda verir.

Yine ayette geçen ‘nihayet vakitleri gelince, şüphesiz Allah kullarını hakkıyla görür’ ifadesi mü’minleri teselli etmektedir. Çünkü Allah-u Teala sadece günahkarların değil, itaatkar, mü’min kullarının da her durumunu görerek onları gereken şekilde karşılayacaktır.²⁷¹

Kur’an’da bu sözcüğün geçtiği bazı ayetlere, cezalandırma anlamı dışında, hesaba çekme ve sorgulama anlamı da verilebilmektedir: “Ey Rabbimiz! Unutur ya da bilmeden hata yaparsak bizi sorgulama! (ربنا لا تؤاخذنا إن نسينا أو اخطأنا)” (Bakara, 286)

Sonuç olarak denilebilir ki, Kur’an’da, hesabın ardından günahkarların cezalandırılmasını ifade etmek için kullanılan sözcüklerden birisi de muâhezedir.

2.2.3.6. İntikam - انتقام

انتقام kökünden (intikam) hıncını çıkarmak, intikam almak manalarına gelir.²⁷² Bunun dışında cezalandırmak manası da vardır.²⁷³ Kur’an-ı Kerim’de (منتقمون - من انتقام) değişik türevleriyle on yedi yerde geçmektedir: “Sakın Allah’ı resullerine verdiği söze ters düşer sanma. Allah, azizdir, intikam da alır. (تو انتقام) (İbrahim, 47). Allah’ın öc alması kendisine karşı küstahlık eden zalimlerden, zulme uğrayan peygamberlerinin ve mü’minlerin öcünü alması anlamındadır. Yoksa kendisinin uğradığı bir zarardan ötürü öc alma anlamında değildir.

²⁷¹ Razi, Age., c. XVIII, s. 433

²⁷² Bilmen, Age., s. 15; Mutçalı, Age., “İntikam” mad.

²⁷³ El-Cevherî, A.g.e., c. V, s. 2040

Bu ‘öc alma’ hem dünya da hem de ahirette olabilir. Nitekim, Kur’an-ı Kerim’de de hem dünya da yapılan kötülüklerin karşılığı olarak verilen azaplar, hem de günahkar inkarcıların ahirette cezalandırılması bağlamında kullanılmıştır.

“Bunun üzerine biz de onlardan öc aldık. Ayetlerimizi yalanladıkları, onlara aldırmaçlık ettikleri için hepsini suda boğduk. ” فَاَنْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَاغْرَقْنَاهُمْ (Âraf, 136) Bu ayette Allah-u Teala Hz.Musa’nın tebliğine aldırış etmeyen Firavun ve ehlinde, suda boğmak suretiyle dünya da iken alınan bir intikamdan bahsetmektedir.

“O gün en büyük vuruşla vururuz biz. Şu bir gerçek ki, intikam da alırız biz. ” اَنَا مُنْتَقِمُونَ (Duhan, 16) ²⁷⁴ Bu ayette ise kıyamette günahkarlardan alınacak intikam zikredilmiştir.

Özetle, intikam sözcüğü de Kur’an’da hesaba çekilmenin ardından verilen kararın sonucunu gösteren ifadelerden birisidir.

2.2.3.7.Zevk— ذوق

‘Zevk’ kelimesi gerçekte tat, lezzet, algılama, hissetme anlamlarına gelmektedir.²⁷⁵ Yine, Allah’ın kuluna işinin vebalini, kötü sonucunu göstermesi, bir şeyi yaşamak ve başından geçirmek anlamları da vardır.²⁷⁶ Ancak Kur’an’da günahkarlara verilecek / tattırılacak azabı ifade etmek için, farklı formlarıyla pek çok yerde kullanılmaktadır.²⁷⁷

“Gün gelir, bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara şöyle denir: İmanınızdan sonra küfre mi düştünüz? Hadi, saptığınız küfür yüzünden tadın azabı. ” فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ (Âl-i İmran, 106), “Gün olur, azap onları tepelerinden, ayaklarının altından sarıverir ve der ki: Tadın bakalım yapıp ettiklerinizi. ” مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (Ankebut, 55)²⁷⁸

‘Zevk’ sözcüğünün kelime anlamı ile, bu sözcüğün geçtiği ayetler değerlendirilince denilebilir ki, sözlük anlamı itibarıyla farklı bir anlama gelen bu

²⁷⁴ Diğer ayetler için bkz.Tevbe, 74; Buruc, 8; Araf, 126; Maide., 59, 90; Hicr, 79; Rum, 47; Zühuf, 25, 41, 55; İbrahim, 47; Zümer, 37; Secde, 22

²⁷⁵ Mutçalı, Age., ‘zevk’ (ذوق) mad.

²⁷⁶ el-Cevherî, a.g.e., c. IV, s. 1480

²⁷⁷ Bkz. Mucemül Müfehres , ‘zevk’ (ذوق) mad.

²⁷⁸ Yine bkz. Fussilet / 16, 50

kelime, Kur'an'da mecazi bir kullanım ile günahkarlara verilecek cezayı anlatmakta ve onlara tattırılacak azabı etkili bir şekilde ifade etmektedir.²⁷⁹

2.3.Ahret Hesabının Kur'an'da Anlatımı

Ahirette hesabın başlaması, sûra ikinci üfleyişten sonra kabirdekilerin tekrar diriltilmesi ve mahşerde toplanmasıyla olacaktır. Kur'an'da hesap meydanına hareketin bir davetçinin çağrısıyla olacağı , kişilerin çağrıya karşı koymadan çekirgeler gibi belli bir hedefe doğru ilerleyeceği ifade edilir. (Kamer, 6-8; Meariç, 43-44) İslam inancına göre kıyamet gününde insanların hesaba çekilmesi, onlarla ilgili belli kayıtlara bağlı olarak yapılacaktır. Bunlara Kur'an'da 'kitâb', yani yazılı belge adı verilmekte (İsra, 13-14), Türkçede ise amel defteri olarak bilinmektedir. Amel defteri, yazıcı melekler (kirâmen kâtibin) tarafından tutulmakta ve kişinin dünya daki bütün söz, fiil ve bazen de niyetleri hayır ve şer olarak değerlendirilerek bu deftere geçirilmektedir.(Kehf, 49; İnfitar,10-12)

Söz konusu yazılı belgelerin mahiyeti hakkında (kağıt üzerinde bir yazı mı, bir mikroart veya film mi, hücreyi oluşturan gende saklı bir sır mı...?) herhangi bir şey söylemek mümkün değildir. Allah-u Teala hiçbir vasıta ve malzeme kullanmadan, her şeyi kuşatan sınırsız bir ilme, muhakemeye ve muhasebeye ihtiyaç hissettirmeyecek mutlak bir adalete sahip olduğu halde , O'nun hesap günündeki icraatını bu tarzda yürütmesi, bütün sırların ortaya çıkarılacağı o gündeki aleniyeti sağlama ve gerçeklerden herkesi haberdar etme hikmetine bağlı olması muhtemeldir.

Kıyameti tasvir eden ve kula ait sorumluluk sınırlarını çizen çeşitli ayet ve hadislerden anlaşılacağı üzere bütün mükellefler (insanlar ve cinler) her şeyden önce imandan sorguya çekileceklerdir. Bundan sonra kul haklarının, daha sonra da Allah ile kul arasındaki hakların hesabı görülecektir. Müslüman alimlerin çoğunluğunun kanaatine göre ilahi vahye samimiyetle inananlar, kul hakkı veya diğer günahları sebebiyle bir süre cezalandırılırsalar da sonunda kurtuluşa ereceklerdir. Fakat kendilerine bildirildiği halde ilahi tebliğe inanmayanlar ebedi cezaya uğrayacaklardır.

²⁷⁹ Kur'an'da azap ifade eden ifadeler hakkında geniş bilgi için bkz. Faiz Kalın, 'Kur'an'da Azap Kavramı' (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995

Ahiret gününde kulun tabi tutulacağı hesabın sonucu, Kur'an'da terazilerin (tartıların) ağır veya hafif gelmesi şeklinde ifade edilmiştir. Nasıl olacağını Allah'tan başka kimsenin bilmediği bu terazide tartıları ağır gelenler kurtuluşa erecek ve mutlu bir hayat süreceklerdir. Tartıları hafif gelenler ise hüsrana uğrayacaklardır.²⁸⁰

2.3.1. Tebliğin peygambere, hesabın Allah'a ait olması

Allah-u Teala, peygamberlerini her zaman desteklemiş, ayetleri ve elçilerine verdiği mucizeleri ile, onların iddialarının doğruluğunu insanlara göstermiştir. Ancak hiçbir zaman onlara, vazifelerinin üstünde bir yük yüklememiş ve onlara, görevlerinin dışında sorumluluk vermemiştir. Peygamberlere dahî verilmeyen bu yetki diğer insanlarda söz konusu bile edilemez. Bu nedenle insan, sadece uygulama ve tebliğ görevini yerine getirmeli, yetkilerini aşmamalıdır. Bu bağlamda, peygamberler ancak Allah'ın emir ve yasaklarını tebliğ etmek ile mükellef tutulmuş, bunun ötesinde, ne insanları hesaba çekmeleri, ne de insanların yaptığı kötülükler nedeniyle hesaba çekilmeleri söz konusu edilmemiştir.

Bu konuda Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: “Kafirlere yönelttiğimiz tehditleri sana göstersek de ya da daha önce canını alsak da senin görevin mesajımızı duyurmaktır. İnsanları hesaba çekmek bize düşer. فانما عليك البلاغ وعلينا الحساب (Ra'd, 40)²⁸¹ Bu kesin direktif, bir açıdan davanın ve davetçilerin özelliklerini de ortaya koymaktadır. Kuşkusuz Allah'ın dinine davet edenlerin görevi her aşamada davetin sorumluluklarını yerine getirmektir. Daveti, Allah'ın dilediğinden başka bir tarzda sunmak görevleri değildir. Yine, hareketin gidişini ve adımlarını hızlandırmak da onlara düşmez. Yüce Allah'ın görünüşte onlara yenilgi ve bir süre yeryüzünde zayıflık takdir ettiğini gördüklerinde gevşememeli ve karamsarlığa kapılmamalıdır.²⁸² Emeklerinin sonucunu göremeseler de bu onları vazgeçmeye, pes etmeye yöneltmemelidir.

²⁸⁰ A'raf, 8-9; Mü'minun, 102-103; Kâria, 6-8

²⁸¹ Yine bkz. Ğâşiye, 25-26; Şuara, 113

²⁸² Kutub, Age., c. VI, s. 370,371

2.3.2.Hesabın yaklaşmış olması

Allah-u Teala Kur'an-ı Kerim'de insanların, yaptıklarının hesabını verecekleri zamanın yaklaşmış olduğunu bildirmektedir: “İnsanların hesap verme günü yaklaştığı halde - اقترَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ - onlar hala gaflet içinde yüz çeviriyorlar.” (Enbiya, 1) Allah-u Teala gafilleri kuvvetle sarsan bir giriş yapmıştır. Hesaplaşma zamanı yaklaştığı halde onlar gaflet içinde yüzüyorlar. Ayetler gözlerinin önüne serildiği halde doğru yola sırt çeviriyorlar. Kalpler düşünme, ölçüp biçme ve etraflıca ele alma görevini yerine getirmeliyken onların kalbi oyundadır.

Bu, ciddiyetten habersiz boş ruhların tablosudur. Bunlar en tehlikeli anlarda bile işi eğlenceye verirler. Ciddi olunması gereken yerde şaka yaparlar. Kutsal yerlerde laubali hareketler yaparlar. Kendilerine uyarıcı kitap geldiği halde şaka ile oyun ile karşılarlar. Ciddiyetten, önem verme duygusundan, kutsallıktan yoksun bir ruh, çorak, tutarsız ve dejenere olmuş bir ruhtur. Bir sorumluluk alamaz, bir görevi yerine getiremez, bir yükümlülük üstlenemez. İçindeki hayat, basit, önemsiz ve uyuşuk bir hayattır. Bunlara benzer kimseler her çağda bulunur. Çünkü insan ruhu, ciddilik, önemseme ve kutsallık duygularından yoksun oldu mu Kur'an'ın çizdiği bu hastalıklı duruma düşer. Hayatı boş bir oyalanmaya dönüşür. Ne bir hedefi ne de bir dayanağı olur.

Öte taraftan mü'minler, gönülleri dünya ve içindeki zevklerden uzaklaştıran, onlara bu geçici nimetleri unutturan bu sureyi büyük bir ilgiyle karşılamışlardır. Canlı, algılayabilen ve etkilenen kalplerle; ölü, kilitli ve uyuşuk kalpler arasındaki fark budur. Bu kalpler, ölmüşlüğüne eğlenceyle örter, uyuşukluğunu laubalilikle gizler. Uyarıdan etkilenmezler, çünkü hayat unsurlarından yoksundurlar.²⁸³

Evet insanların hesapları yaklaşmıştır. Ancak bu ayetin nazil oluşunun üstünden yüzlerce yıl geçmiş olmasına rağmen hala kıyametin vuku bulmamış olmasının nedeni nedir? Bu soruya şu şekillerde cevap verilebilir:

Ayetin manası, hesabın Allah katında yakın olmasıdır. Bunun delili şu ayet-i kerimedir: ‘Senden azabın çabucak gelmesini istiyorlar. Allah va’dinden asla caymaz. Doğrusu Rabbinin indinde bir gün sizin sayacaklarınızdan bin yıl gibidir.’ (Hac, 47)

²⁸³ Kutub, Age., c.VII, s. 258,59

Hesabın görüleceği zaman her ne kadar uzak olsa dahi her gelecek yakındır. Uzak olan olmuş bitmiş, sona ermiş şeylerdir.

Bir muamelenin süresi bir sene sonra dolacaksa, henüz bir ay geçtiğinde vade yaklaştı denilemez. Fakat geçen müddet kalandan çok olursa vade yaklaştı denilebilir. İşte bu izaha göre ulema ‘bunda kıyametin yaklaştığına bir delalet vardır’ demiştir. Bu sebepten dolayı da Hz. Muhammed (s.a.v) iki parmağını göstererek ‘Ben ve kıyamet şu iki şey gibi (birbirimize yakın) gönderildik’ buyurmuştur. Hz. Muhammed’in peygamberlerin sonuncusu olması da geriye kalan mükellefiyet süresinin, dünyanın geçen ömründen daha az olmasından dolayıdır.

Allah-u Teala bunda, mükellefler için bir fayda bulunduğundan dolayı bu yaklaşımdan bahsetmiştir. Böylece bu, mükellefi, günahlarını telafi etmeye daha fazla yaklaştırmıştır.

Kıyamet gününe hesap günü denilmesinin faydası ise şudur: Hesap kişinin durumunu ortaya koyar. Binaenaleyh hesap kelimesinin sağlayacağı korku daha büyük olur. Halbuki insanlar hala gaflettedir. Yani hesap vereceklerinden gafilirdirler, habersizdirler. Akılları, iyilik ve kötülük yapanların karşılığını mutlaka göreceğini bilmesine rağmen, akıbetlerinin nereye gideceğini tefekkür edemezler.²⁸⁴

İnsanların hesabının yaklaştığını bildiren bir başka ayet de Kamer suresinin birinci ayetidir. “O saat yaklaştı, ay yarıldı- اقتربت الساعة وانتشق القمر” (Kamer, 1) Burada kıyametin, dolayısıyla da insanların hesap verme zamanının çok yaklaşmış olduğu bildirilmektedir. Kıyametin çok yaklaşmış olduğunu, vukuunda asla bir şüphe olmadığını vurgulamak için, kıyamet sırasında meydana gelecek olaylardan ayın yarılması geçmiş zaman kipiyle bildirilmiştir. Bazı müfessirler ayın Hz. Peygamber zamanında yarıldığını söylemişlerse de, gerçekte Kur’an müşriklerin mucize taleplerine olumlu yaklaşmadığından “Bizi, mucizeler göndermekten alıkoyan şey, evvelkilerin onları yalanlamış olmasıdır...” (İsra, 59) ²⁸⁵ buyurulmuştur. Ayın yarılması hadisesinin Hz. Peygamber döneminde gerçekleştiğini kabul edenlere karşın, Ateş’e göre böyle bir olayın o dönemde gerçekleştiğini düşünmek zordur. Çünkü bir mucize gösterilmesine rağmen inanmayan insanlar helak edilirler. Halbuki rivayetlere göre, ayın yarılması mucizesine büyü diyerek onu inkar etmiş olanlar helak edilmemiştir. Demek ki böyle bir olay gerçekleşmemiştir. Hem o dönemde gerçekleştiği söylenen bu olayın İbn

²⁸⁴ Razi, Age., c. XVI, s. 90,91

²⁸⁵ Ra’d, 31; İsra, 90-93

Mes'ud'dan başka şahidi yoktur. Kaldı ki O'nun böyle bir rivayette bulunduğu da kesin değildir. O halde ayette işaret edilen yarılma olayı, kıyamete yakın vuku bulacak olan kalıcı bir olaydır.²⁸⁶

İlerde vuku bulacak bir olay geçmiş zaman kipiyle anlatılırsa bundan te'kîd yani o işin mutlaka olacağı anlaşılır. Nitekim Nahl suresinde de bu husus aynı Kamer suresinde olduğu şekilde dile getirilmiştir: "Allah'ın (azap) buyruğu geldi, onu acele istemeyin." (Nahl, 1)

2.3.3. Hesabın kolay ya da zor olması

Kur'an-ı Kerim'in, hesaba çekilme olayını betimlemelerine bakıldığında, insanların hesaplarının, dünya daki durumlarına göre, kolay ya da zor olacağı görülmektedir.

2.3.3.1. Kolay hesap - حسابا يسيرا

Allah-u Teala, Kur'an-ı Kerim'de ihlaslı kullarının, ahirette karşılaşacağı hesabın kolay olacağını bildirmiştir: "O vakit kitabı sağ eline verilen kolay bir hesapla muhasebe olunur. فسوف يحاسب حسابا يسيرا" (İnşikak, 7-8) Hisâb-ı yesîr, hiç tartışılmayan kolay bir hesaptır. Hz. Muhammed (s.a.v) bunu 'huzura sunulmak ve yalnızca kitaba bakılıp geçirtilmek' olarak açıklamıştır. Buhari, Müslim, Tirmizi, Ebu Davut Hz.Aişe'den rivayet etmişlerdir ki: Hz. Peygamber (s.a.v) 'Hesaba çekilen bir kimse derhal helak olmaktan başka bir şey görmez' buyurdu. 'Ey Allah'ın Rasulü, Yüce Allah, kitabı sağından verilen kolayca hesaba çekilir buyurmuyor mu?' dedim. Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurdu: 'O, sunuştur, sunulurlar. Her kim hesapta tartışılırsa o helak olur.'

Yine İmam Ahmed, İbn Humeyd, İbn Merduye ve Hakim sahih hadis olarak Hz.Aişe'den rivayet etmişlerdir ki: 'Rasulullah'ı dinledim. Namazlarının bazısında 'Allah'ım beni hisab-ı yesir ile muhasabe et' diyordu. Namazı bitirince 'Ey Allah'ın Rasulü! Hisab-ı yesir nedir?' diye sordum. Şöyle buyurdu: 'Kulun amel defterine bakılıp da geçirtilivermesidir.'²⁸⁷

²⁸⁶ Ateş, Age., c. IX, s. 153

²⁸⁷ Yazır, Age., c. VIII, s. 332,33

Mevdûdi'ye göre ise isyankarlar ahirette sıkı bir azaba maruz kalacaktır. Buna karşılık Rabbine itaat edenlerin sadakatleri dikkate alınarak davaları yumuşak bir edayla yürütülecek ve genelde yaptığı iyilikler hesaba katılarak kusurlarının çoğu affedilecektir. Bu durum, Kur'an'ın ilk müfessiri olan Hz. Muhammed'in bir hadisi ile daha da açıklığa kavuşmaktadır. Hz. Aişe'den şöyle rivayet edilmiştir: “Ben Rasulullah'a dedim ki ‘Ey Allah'ın Rasulü! Kur'an'da korkutucu bir ayet var: Kim bir kötülük yaparsa cezasını görür. (Maide, 123)’ Bunun üzerine O buyurdu ki: “Ey Aişe! Allah'ın mümin ve itaatkar kullarının hesabını nasıl kolay göreceğini bilmiyor musun? Bu dünya da başına gelen musibet bir diken batması bile olsa, Allah tarafından günahlarının bir kısmına kefarete kabul edilecektir. Ahirette, herhangi bir günahın hesabını vermeye çağrılan herkes onun karşılığını görecektir. Bundan sonra ben sordum ki: “Şu halde ‘amel defteri sağından verilenler kolay bir hesap verecekler’ ayetindeki kolay hesaptan kasıt bu olmalı.” Hz. Peygamber cevap verdi: “Bu ayet yalnızca onların tüm amellerinin yani iyi ve kötü tüm davranışlarının Allah'ın huzuruna takdim edileceğine işaret etmektedir. Yoksa tüm amellerinin hesabını vermek üzere çağrılan bir kimse, tamamen helak edilecektir.”²⁸⁸

Şu halde kolay hesap, iman ve ihlas ile muttasıf olmanın sağlayacağı bir sonuç olarak görülmektedir.

2.3.3.2. Kötü hesap - سوء الحساب

Kur'an'da zikredilen kolay hesabın karşısı, günahkarların maruz kalacağı zor, üstesinden gelinmesi mümkün olmayan hesaptır. Zor hesap, Kur'an'da kötü hesap olarak nitelendirilmektedir: “Rablerine icabet edenlere en güzeli vardır. O'na icabet etmeyenler, yeryüzünde bulunan şeylerin tamamı, bir misli de beraber kendisinin olsa, onu muhakkak feda ederdi. İşte onlar içindir hesabın kötüsü (أولئك لهم سوء الحساب). Barınakları da cehennemdir, o ne fena bir yataktır.” (Ra'd, 18) Ayetin manası ‘onlar,onu kendi canlarına karşılık fidye olarak verirdi’ şeklindedir. Bu mana isabetlidir. Çünkü her insanın sevdiği esasında kendisidir. Kendisi dışındakileri ancak kendisinin faydasına vesile oldukları için sever. Binaenaleyh insanın kendisi bir zarar, acı ve bıkkınlık içine düşünce kendisini o acı ve zarardan kurtarmak için sahip olduğu her şeyi fidye olarak

²⁸⁸ Mevdudi, Age., c. II, s. 487

vermeye razı olurdu. Çünkü arızî olarak sevilenlerin asıl olarak sevilen şeye feda edilmesi gerekir.

Ayetin devamında geçen sîu'l-hisab ifadesi hususunda Zeccac şöyle demektedir: Bu, böyledir.Çünkü onların inkarları, amellerini yok etmiştir. Burada iki hal vardır: Seni, Allah ile, Allah'a kulluk ile ve Allah'ı sevme ile meşgul eden her şey saîd (kutlu), kıymetli, kutsî ve yüce bir haldir. Seni Allah'ın dışındaki şeylerle meşgul eden her şey ise zararlı, değersiz ve eziyet verici bir haldir. Bu iki halin daha kuvvetli veya daha zayıf, daha çok veya daha az olabileceğinde kuşku yoktur. Bu hallere uygun olan işlere devam etmenin, bu hallerin kuvvetlenip, insanda kök salmalarına sebep olacağı şüphesizdir. Çünkü bir şeyi sık ve çok yapmanın köklü bir melekeyi doğuracağı aklen sabittir. Yine şüphe yok ki bu işler ne kadar sık tekrarlanırsa kök salan melekeleri o nispette gerekli hale getirirler. Binaenaleyh o fiillerden her biri, hatta onların bir anı, bir lahzası, akla gelenleri, en tutarsız istekleri bile o hallerin insanda gerçekleşmesi hususunda bir tesir icra ederler. İşte ayette bahsedilen 'hesab' budur. Kötü hesaptan maksat onların dünyayı sevip Mevlâ'larından yüz çevirmeleridir. Bu nedenle onlar ölünce hem dünya dan hem de Mevlâ'dan mahrum olurlar.²⁸⁹

2.3.4. Müşriklerin hesabının Allah nezdinde olması

Allah-u Teala, günahkar insanların ahirette karşılaşacağı hesabın zorluğunu ifade etmek için, onların hesabının kendisi katında olduğunu bildirmiştir. Bununla ilgili bir ayette şöyle buyurulmaktadır: “Kim Allah ile beraber başka bir tanrıya, bunun için hiçbir delil olmamasına rağmen, taparsa onun hesabı ancak Rabbi nezdindedir. عند ربه ” فانما حسابه (Mü'minûn , 117) Yani onun cezası Allah'tan başka hiç kimsenin hesap edemeyeceği bir noktaya varmıştır.²⁹⁰ Ya da o kişi hesap vermekten kesinlikle kaçamaz.²⁹¹

Allah-u Teala, bu ifade ile aslında inkarcı ve günahkar kullarını tehdit etmekte ve onları korklutmayı hedeflemektedir. Halk arasında da bu gibi ifadeler kullanılır. Nitekim bir insan bir başkası hakkında bir tehditte bulunacağı zaman 'onun hesabını ben göreceğim' gibi ifadeler kullanır.

²⁸⁹ Razi, Age., c. XII, s. 432,33

²⁹⁰ Razi, Age., c. XVI, s. 475

²⁹¹ Mevdudi, Age., c. III, s. 397

2.3.5.Allah'ın gizli-açık her şeyden insanı hesaba çekmesi

Kur'an'da uhrevî hesaba ve hesap gününe dair zikredilen hususlardan biri de insanın, gizlediği ve açığa vurduğu her şeyden hesaba çekileceğidir. “Göklerdekilerin ve yerdekilerin hepsi Allah’ındır. İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker; dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah her şeye kadirdir.” (Bakara, 284) Bu ayet, yolculukta yapılan borç alış verişi ile ilgili yapılacak şahitlik konusu içinde geçmekle birlikte, gerçekte manası geneldir.

Allah-u Tealanın bu ifadesi, külliyatı ve cüz’iyyatı kuşatan ilminin kemalinin dile getirilmesidir. Bu ise itaatkarlar için mükemmel bir vaad, günahkarlar için ise bir vaîddir. Ayet hakkında Ebu Müslim şöyle demiştir: Allah, önceki ayetin sonunda ‘Ne yaparsanız hakkıyla bilendir’ buyurunca, bunun peşine akli delil yerine kaim olacak bir ifadeyi getirerek ‘göklerde ve yerde bulunan her şey Allah’ındır’ buyurmuştur. Buradaki mülkiyetin manası ‘bu şeyler meydana gelince şüphesiz ki Allah’ın yaratması ile ortaya çıkmıştır. Bir çok hikmete ve faydalara şamil olan bu fiillerin faili olan, yaratıcısı olan zatın mutlaka bu fiilleri en mükemmel biçimde bilmesi gerekir. Çünkü bir şeyin detayını bilmeyen kimseden, son derece muhkem, güzel, yerliyerinde olan fiillerin sadır olması imkansızdır.

Bu ayetle ilgili olarak İbn Abbas’tan rivayet edilmiştir ki: Bu ayet nazil olunca Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Abdurrahman b. Afv, Muaz ve bazı insanlar Hz. Peygamber’in yanına gelerek, ‘Ya Rasulallah! Biz güç yetiremeyeceğimiz amellerle mükellef tutulduk. Çünkü hiç şüphe yok ki içimizden birisi kalbinde yer almasını istemediği şeyleri hatırından geçirebilir...Üstelik o kimse dünya dadır...’derler. Bunun üzerine Hz. Muhammed (s.a.v) ‘Belki de sizler İsrailoğullarının سمعنا و عصينا işittik ama isyan ettik (Nisa, 46) dedikleri gibi demek istiyorsunuz. Sizler سمعنا و اطعنا işittik, itaat ettik deyin (Bakara, 285)’ buyurdu. Bu cevap onlara ağır geldi. Onlar bu konuda bir yıl beklediler. Bunun üzerine Allah-u Teala, ‘Allah hiç kimseye gücünün yeteceğinden başaksını yüklemesin. (Bakara, 286) ayetini indirmiştir. Hz. Muhammed de ‘Allah, yapmadıkları ya da söylemedikleri müddetçe, ümmetimin nefislerine söylemiş olduğu şeyi bağışlamıştır’ buyurmuştur.²⁹² Ayet-i kerimenin bu ifadesi, insanın kendi kendine bir şeyler fısıldaması ile kalbe gelen ve kalpten çıkarılması mümkün olmayan

²⁹² Merağî, Age., c. III, s. 81

bozuk düşünceleri konu alır. Bu nedenle bu şeylerden sorumlu tutulmak ‘teklif-i mâlâ yutak’ (takat getirilemeyecek teklif) olur.

Hülasa, kalbe gelen olumsuz düşünceler ve bunlardan kurtulmak insanın iradesi ve gücü dahilinde değilse, insanın bunlardan sorumlu tutulması, ‘Allah hiç kimseye gücünün üstünde yük yüklemeyiz’ ayeti gereğince düşünülemez. Bu nedenle insan bu düşünceleri kalbine iyice yerleştirmeye çalışıp, bunları gerçekleştirmeye azmetmediği sürece mes’ul değildir. Yani açığa vurma ve gizleme ihtiyari fiiller olduklarından, muhasebe mutlak açıklık ve gizlilik takdirlerine değil, insanların iradî olarak açığa vurması ve gizlemesi takdirlerine bağlı olduğundan, iradeye bağlı olmayanlar da muhasebe dışında kalır.²⁹³

Zaten Allah-u Teala burada *يَحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ* “Allah onunla sizi hesaba çeker” buyurmuş fakat *يُؤَاخِذُكُمْ بِهِ اللَّهُ* (Allah onunla sizi muaheze eder) denmemiştir.

Bu ifadelerle ilgili başka bir görüş de Dahhâk’ın Hz. Aişe’den rivayet ettiği şu görüştür: Kulun kalbinden geçen kötü şeylerin muhasebesi, Allah’ın o kimseyi dünya da gam, keder ve sıkıntılarla imtihan etmesidir. Ahiret günü geldiğinde Allah insanları bunlardan sorumlu tutmaz ve cezalandırmaz.²⁹⁴

İnsan istemeyerek aklına gelen düşünce ve vesveselerden değil, kesinlikle yapmaya karar verdiği kötü düşüncelerden sorumlu olur. “Yanılarak yaptığınızda size bir günah yoktur fakat kalplerinizin bile bile yaptığında günah vardır” (Ahzab, 5)²⁹⁵ Yine insan, iradesi dışında aklına gelen düşüncelerden değil, fakat bu düşüncelerle birlikte gerçekleştirdiği eylemlerden sorumlu tutulacaktır. Çünkü bahsi geçen düşünceler insan iradesine bağlı değildir. Fakat fiiller insanın seçimi ile gerçekleşir. Ve insan kendi ihtiyarı ile ortaya koyduğu eylemlerden elbette sorumlu tutulacaktır.²⁹⁶

İnsanı sorumluluğa düşüren, kesinlikle yapmaya karar verdiği, geldiği zaman içinden söküp atmaya çalışmadığı kin, hased, başkaları hakkında kötü zanda bulunma gibi kötü düşüncelerdir. Böyle düşünceler kalpte kaldıkça insan ruhunu karartır. İnsan, ruhunu temizlemekle yükümlüdür. İbadetten gaye de ruhu kötü düşüncelerden arındırmaktır. Çünkü ancak temizlenen ruh Allah’a yakındır.

²⁹³ Yazır, Age., c.II, s. 236

²⁹⁴ Razi, Age., c.VI, s. 72-75

²⁹⁵ Bakara, 225

²⁹⁶ Menar, Age., c. III, s. 137; Meraği, Age., c. III, s.80

Müfessirlerden bazılarına göre kalpte kalan düşünceleri fiilen işlemedikçe insan sorumlu olmaz. Yapmadığı sürece, insanın, düşüncelerinden sorumlu olmayacağı hakkında hadisler de vardır. Fakat bu hadislerin amacı insanın içine gelen kötü düşünceleri atmaya teşviktir. Kastedilen ise, henüz yapmaya kesin karar vermediği düşüncelerdir. Yoksa bunlar kalp amellerine sorumluluk gelmeyeceği anlamını taşımaz. Zira Allah, dıştan çok, insanın içine bakar. Hz. Muhammed de, ‘Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz fakat kalplerinize ve amellerinize bakar’ buyurmuştur.²⁹⁷

Razi bu hususta şöyle demektedir: En çok sorumluluk kalp amellerine gelir. Küfür ve iman kalp işidir. İnsan kalbinde taşıdığı küfürden dolayı en büyük cezaya çarptırılır. Yapılan ibadetler eğer niyete, içteki düşüncelere bağlı değilse onlara mükafat veya ceza verilmez. Uyuyan kimse yaptığı hareketlerden sorumlu olmadığı gibi, baskı ile inkar da insanı sorumluluğa düşürmez.²⁹⁸

Diğer bir görüşe göre Allah kalpteki düşüncelerden dolayı insanı sorumlu tutar.

Bu ayetin inişinden sahabilerin rahatsız olduğunu söyleyen rivayetlerin sonradan terhib amacıyla ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Yoksa Kur’an’ın amacını gayet iyi bilen sahabiler bu ayetin inişinden rahatsız olamazlar. Ayetin neshedilmiş olması da ihtimal dışıdır. Çünkü ayet haberdır, emir değil. Allah’ın insanın içinde taşıdığı ve açığa vurduğu bütün düşüncelerini gizli ve açık işlerini bildiğini ve insanın bütün davranışlarının hesabını vereceğini anlatmaktadır. Bunda neshedilecek bir şey yoktur. Ayetin yarısının hükmünün neshedilip yarısının kalmasının da bir anlamı yoktur. Allah önce insanı kötü düşüncelerinden ötürü hesaba çekeceğini söylemişken sonra bundan vaz mı geçmiştir. Oysaki O’nun yapacağını söylediği şeyi değiştirmesi şanına yakışmaz. Burada anlatılan husus Ra’d suresinde de geçen ‘gizliyi ve açığı bilendir, yücedir, uludur. Sizden biri bir sözü gizli de söylese, açık da söylese, gece ile gizlense gündüz ile görünse Allah için birdir’(Ra’d, 9-10) ayetinde de anlatılmaktadır.

Ayetin neshedildiğini söyleyenlerin maksadı kalbe gelen düşüncelerden insanın sorumlu olmayacağını belirtmektir. Halbuki ayetin amacı, kalbe gelen her düşüncü sebebiyle insanın cezalandırılacağını belirtmek değildir. Çünkü insanın kalbine tamamen sahip olması, istediği düşüncüyü bırakması, istediğinin kalbe gelmesini önlemesi elinde olan bir şey değildir. Allah insana gücünün üstünde bir şey yüklemeyiz. Buradaki ayet şunu anlatmaktadır: Allah insanın içinden geçen bütün düşünceleri bilir,

²⁹⁷ Müslim, Birr, 32

²⁹⁸ Razi, Age., c. II, s. 560-562

sonra dilediğini bağışlar dilediğini azad eder. İşte bağışlanacak düşünceler, insanın elinde olmadan kalbine gelen vesveselerdir. Ama azimle insanın içinde taşıdığı fırsat bulduğu zaman uygulamaya kararlı olduğu düşünceler insanı sorumlu kılar.

Bu nedenle insan kalbine gelen düşüncelerle mücadele edip onları atmaya çalışmalıdır. Böyle yaparsa bu çabasından ötürü de ayrıca ilahî bir ödül alır. Buhari’de bulunan bir hadise göre, ‘ bir kimse bir kötülük yapmak ister de onu yapmazsa, ona bir iyilik yapmış gibi sevap yazılır.’²⁹⁹ İnsan kalbine gelen vesveseleri sürmeye çalışmazsa, o düşünceler kalbi istila edip sonunda insanı kötü işlere sürükler. Bundan dolayıdır ki Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: ‘Dikkat edin, kalpte bir et parçası vardır ki o düzeldi mi bütün vücut düzelir, o bozuldu mu bütün vücut bozulur. Dikkat edin o kalptir.’³⁰⁰

2.3.6. Hesap görücü olarak Allah’ın yeterli olması

Kur’an-ı Kerim’de, ahirette kulların hesaba çekilmesi için sadece Allah’ın yeterli olduğu vurgulanmaktadır. Bu manayı ifade eden bir ayette şöyle buyurulmaktadır: “Hesap görücü olarak Allah yeter. وكفى بالله حسيبا” (Nisa, 6)³⁰¹ Allah, kullarının bütün amellerini kaydetmekte ve hesâb etmektedir. Bu nedenle kişinin, insanların (ve ayet bağlamında özellikle yetimlerin) hakkına el uzatmaması; böyle bir şeyin, geçmişte istemeyerek de olsa vukû bulmuş olması halinde ise, dünya hayatı son bulmadan, kendisine hakkı geçen kişi ile helalleşmesi gerekmektedir.³⁰² Hasîb kelimesinin anlamı hakkında İbnü’l- Enbari ve el-Ezheri şöyle demektedir: Ayetteki hasîb lafzının muhasib manasına gelmesi muhtemel olduğu gibi, “kâfi”: yeten, kifayet eden manasında olması da muhtemeldir. Arapların bir insana tehdit için حسيبه الله (hesibehullah)demeleri birinciye misaldir ki bunun manası ‘Allah o kimseyi işlediği zulümden ötürü muhasebe eder’ şeklindedir. Arapların ‘Allah sana yeter- حسيبك الله (hesîbukellah)şeklindeki sözleri ise ikinci ihtimalin (Allah ona yeter) örneğidir.³⁰³ Evet, o gün kulları hesaba çekmek için Allah tek başına yeterli olacaktır. Zaten hiç kimse insanların amellerini, bu

²⁹⁹ Buhari, Rikak, 31

³⁰⁰ Buhari, İman, 39

³⁰¹ Yine bkz. Ahzap, 39

³⁰² Bursevî, Age., c. I, s. 318

³⁰³ Razi, Age., c. VII, s. 362

dünya da kendinden sadır olan iyi ya da kötü bile olsa, Allah'tan daha iyi bilemez.³⁰⁴ Yetimlerin hakları hakkında nazil olan bu ayetin manası şöyledir: “Allah'ın emirlerine uyarmanız başka muhasibin sorumluluğundan korkmaya gerek kalmaz. Fakat Allah'ın emirlerine karşı gelerseniz başka hiçbir muhasib de sizi kurtaramaz.”³⁰⁵ Aynı kelimenin geçmiş olduğu ‘Hesap görücüler olarak biz yeteriz’ (Enbiya, 47) ifadesinden maksat sakındırmadır. Çünkü hesaba çeken, herhangi bir şeyin kendisine hiç karışık gelmeyeceği bir biçimde ilim ve herhangi bir şeyin kendisini acze düşürmeyeceği bir şekilde kudret sahibi olursa böyle bir zattan alabildiğince korku ve endişenin duyulması gerekmektedir.³⁰⁶

Yine şu ayet-i kerime de insanı korkuya ve tedirginliğe sürükleyecek bir manaya sahiptir: “Kıyamet günü doğru tartan, duyarlı teraziler kurarız.Orada hiç kimseye haksızlık edilmez. İşlenen amel bir hardal tanesi kadar bile olsa onu ortaya koyarız. Hesap görücüler olarak biz yeteriz.” (Enbiya, 47) Hardal tanesi gözlerin görebileceği en küçük parçayı, terazide de en hafif olan nesneyi tasvir etmektedir.Hesaplaşma günü bu bile terk edilmez, gözden kaçırılmaz.Son derece hassas olan bu terazi onunla ya hafif gelir ya da ağır basar.

O halde herkes yarın için ne hazırladığına bakmalıdır.Allah'ın ayetlerinden yüz çeviren, onları alayla karşılayan ve onların içerdiği hak mesajdan habersiz olanlar, bu uyarı dünya da ve ahirette gerçekleşmeden kendine gelmelidir. Dünya azabından kurtulsalar da ahiret azabı muhakkak gerçekleşecektir.³⁰⁷ Çünkü şahitlere, karar verme konumunda bulunan kişilere, hakemlere bazı şeyler gizli kalsa da bunlar Allah'a kesinlikle gizli kalmaz.³⁰⁸

2.3.7. Kıyamet günü insanın hesap görücü olarak kendi nefesine yeterli olması

Allah-u Teala, mahşer meydanında kullarını hesaba çekeceğini bildirmiştir. Bunun yanı sıra, insanların, kendi vicdanlarında hakikati, yani amellerini ve bu amellerin neticelerini sezdiklerini de ifade etmektedir. Bu manayı ifade eden bir ayette şöyle buyrulmaktadır: ‘Oku kitabımı. Bugün sana hesap sorucu olarak kendi nefsin

³⁰⁴ Meraği, Age., c.XVII, s. 40

³⁰⁵ Yazır, Age., c.II, s. 473

³⁰⁶ Razi, Age., c. XVI, s. 154

³⁰⁷ Kutub, Age., c. VII, s. 281

³⁰⁸ Menar, Age., c. IV, s. 291

yeter. اقرأ كتابك كفى بنفسك اليوم عليك حسيبا (İsra, 14) Yani sen zulmedilmemiş olduğunu, yapmadığın şeyin aleyhinde yazılmadığını iyi bilirsin. Çünkü olan şeylerin hepsini hatırlamaktasın. Bu nedenle herkes ümmi de olsa kendi kitabını okuyacaktır. Zira herkes zaten yaptığı her şeyi hatırlamaktadır. Nitekim Hasan el-Basrî ‘Allah’ın, insanın kendi nefsinin hesabını kendisine yüklemekle adil davrandığı muhakkaktır.’ demiştir.³⁰⁹

Bu nedenle insan, dünya dayken kendisini sorgulamalı, davranışlarını gözden geçirmelidir. Çünkü dünya hayatından sonra bunu yapmanın insana hiçbir faydası olmayacaktır. Bu nedenle Hz. Muhammed de, ‘Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz.’ buyurmuştur.³¹⁰

2.3.8. Allah’ın Serîü’l-hisâb olması

(سريع) kelimesi sürat mastarından ism-i faildir. İbnü’s- Sikkit, bu kelimenin şu şekilde olduğunu söylemiştir: سرع -سرعا -سرعة -وهو سريع Bir kimseyi hesaba çekmek, Allah’ı başka bir kimse ile ilgilenmekten alıkoyamayacağı için O, herkesi kısa zamanda ve aynı anda hesaba çekebilir.³¹¹ Allah-u Teala’nın Serîü’l- hisâb olduğunun bildirildiği ayetlerde geçen “ سريع الحساب ” ifadesinde şu ayete işaret vardır: ‘O’nun işi bir şeyin olmasını istediğinde ona ol demektir, o da hemen oluverir. (Yâsîn,82)³¹²

Kudret-i İlahiye bütün mümkünata taalluk ettiğine, Allah’ın yaratması ile yoktan var etmesi daha önce geçen bir maddeye, bir müddete ve bir alete dayanmadığına ve O’nu bir iş diğer bir işten alıkoyamayacağına³¹³ göre Allah, göz açıp kapamadan daha kısa bir zamanda bütün mahlukatı yaratmaya hiç şüphesiz kadirdir. Bu sürenin göz açıp kapayınca kadar olduğunun ifade edildiği rivayetler yanında, dünya günlerinden bir günün yarısı kadar bir zaman olduğu³¹⁴ rivayet edilmiştir. Yani Allah’ın Serîü’l-hisâb: Hesabı hızlı gören olması, hiçbir hesap O’nu başka bir hesap ile ilgilenmekten alıkoyamayacağı için (nitekim bir insana rızık vermek de Allah’ı başka bir insana rızık

³⁰⁹ İbn Kesir, Age., c. IX, s. 4702,4703

³¹⁰ Tirmizi, Kıyame, 25

³¹¹ Razi, Age., c. 17, s. 109

³¹² İsfhani, Age., s. 236

³¹³ İbn Manzur, A.g.e., c. I, s. 314

³¹⁴ Meraği, Age., c. II, s. 106

vermekten alıkoyamaz) bütün insanları çok kısa bir sürede hesaba hesaba çekmesi demektir.³¹⁵

Başka bir görüşe göre Allah'ın serfû'l-hisab olmasının manası O'nun, kullarının duasını çabuk kabul edip icabette bulunması manasındadır. Çünkü Allah aynı vakitte kendisinden dünyevi ve uhrevi, farklı farklı bir çok şey istenmesine rağmen bunları birbirine karıştırmadan herkese istediğini verir. Eğer bu iş mahlukattan birinin elinde olsaydı, bunların hesabı uzar ve karışır. Bundan dolayı Allah kendisinin serfû'l-hisab olduğunu, yani isteyenlerin bütün isteklerini bildiğini ifade etmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) 'Ey kendisini hiçbir durum başka bir durumdan alıkoyamayacak olan Allah'ım' şeklindeki duasının manası budur.

Bu husustaki diğer bir görüşe göre de Allah'ın Serfû'l-hisâb olması O'nun muhasebesinin (hesaba çekmesinin) kesin olacağı manasındadır.³¹⁶ Allah'ın hâsib³¹⁷ olması ise iki manaya gelmektedir: Ayetleri inkar eden kimse çarçabuk Allah'a varır, Allah da onu hesaba çeker, yani küfründen dolayı onu cezalandırır veya Allah, amelleri her ne kadar çok olsa da o kimseye amellerini, inkarını ve muhtelif günahlarını süratli ve eksiksiz bir şekilde bildirir.³¹⁸

Bu noktada hesap gününde insanların kim tarafından sorgulanacağı hususunda da farklı görüşler zikredilmiştir. Kimi rivayetlere göre Allah-u Teala bizzat kendisi kullarını hesaba çekecektir. Nasıl ki güneşin insanları aydınlatması aynı anda ve çok süratli bir şekilde oluyorsa Allah'ın kullarını hesaba çekmesi de aynı anda ve çok süratli olabilir. Nitekim günümüzde var olan hareketli şekilleri, filmleri isteyen bütün insanlara aynı anda yansıtan televizyon gibi teknolojik aletlerin varlığı da bunu gösteren bir örnek olabilir.³¹⁹ Kimi rivayetlere göre ise Allah, kullarını bizzat hesaba çekmeyecek, bu iş için meleklerini görevlendirecektir. Ve her bir insanı ayrı bir melek hesaba çekecektir. Başka bir rivayete göre ise Mü'min kulları Allah-u Teala, kafirleri ise melekler hesaba çekecektir. Çünkü Allah, Kur'an-ı Kerim'de çeşitli ayetlerde hesap gününde kafirlerle konuşmayacağını bildirmiştir. "Allah'ın Kitap'tan indirdiği şeyi gizleyip onu basit bir ücret karşılığı satanlar, karınlarında ateşten başka bir şey yemiş olmazlar. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacaktır, onları arındırmayacaktır da...Onlar için korkunç bir

³¹⁵ Meraği, Age., c. XIII, s. 170

³¹⁶ Razi, Age., c. IV, s. 541-543

³¹⁷ En'am, 62; Enbiya, 47

³¹⁸ Razi, Age., c. VI, s. 109

³¹⁹ Meraği, Age., c. IV, s. 171

azap vardır.” (Bakara, 174) Ancak bu görüş pek isabetli değildir. Çünkü Kur’an’da başka yerlerde de Allah’ın günahkar olan kulları ile de konuşacağını ifade eden ayetler yer almaktadır: “ O gün onlara seslenerek şöyle diyecek: O kendilerini bir şey sandığınız ortaklarım nerede?” (Kasas,62), “Allah o gün onlara seslenir de şöyle der: Hak elçilerine ne cevap verdiniz?” (Kasas, 65). Bu durumda Allah’ın günahkarlar ile konuşmayacağı yolundaki ifadeleri, onlarla, faydalanamayacakları bir şekilde konuşmak olarak algılamak daha makul olacaktır.³²⁰ Ya da Allah’ın onlarla konuşmamasını mecaz olarak onlara değer vermemesi veya onları dikkate almaması şeklinde yorumlamak da mümkündür.

2.3.9. Allah’ın her şey üzerinde bir hesaplayıcı olması

Allah-u Teala Kur’an-ı Kerim’de, kullarının bütün amellerini gördüğünü ve her şeyi hesapladığını bildirmektedir. Bu ifadeden maksat tehdittir. Çünkü, insanın küçük görüp önemsemediği günahlar dahi Allah’ın bilgisi dahilindedir ve zamanı gelince Allah, bütün bu amellerin hepsini değerlendirmeye alacaktır. Dolayısıyla bunun manası ‘Allah, amellerinize mukabil sizi hesaba çeker ve amellerinizin karşılığını size vermede kafidir.’ şeklindedir.³²¹

Ancak bu ifade, aynı zamanda ihlaslı kullar için bir müjdedir. Çünkü Allah, günahlar gibi, yapılan iyi amelleri de görmektedir. Kulların önemsiz gördüğü salih amellere gereken mükafatı fazlasıyla verecektir.

Aynı bağlamdaki bir başka ayette şöyle buyurulmaktadır: “Bir selam ile selamlandığınızda, onun daha güzeli yahut aynısı ile karşılık verin. Kuşkusuz ki Allah, her şey üzerinde bir hesaplayıcıdır. ان الله كان على كل شيء حسيبا (Nisa, 86) Yani Allah, kullarının bütün amellerini hesâb eder³²², yapılan herhangi bir amelin küçük de olsa Allah-u Teala’nın gözünden kaçması, O’nun tarafından ihmal edilmesi ve karşılığının verilmemesi söz konusu olamaz.

Özetle, Allah-u Teala’nın, her şey üzerinde bir gözetleyici olduğunu ve kullarının her amelini hesapladığını ve zamanı gelince bunların karşılığını vereceğini söylemek mümkündür.

³²⁰ Alusi, Age., c.VII, s. 178

³²¹ Razi, Age., c. VIII, s. 214

³²² Bursevî, Age., c. I, s. 360

2.4. Kur'an'da Hesap Gününün Sunuluşu

2.4.1. Hak (Zorunlu, kaçınılmaz, gerçek) olan gün - يوم الحق

Hak kelimesi anlam alanı oldukça geniş olan bir kelimedir. Hak; Allah-u Teala, insaf, doğruluk, bir insanın emeğine mukabil layık olduğu maddi ve manevi ecir, sabit, vakıya mutabık olan şeydir. Çoğulu hukuktur. Bilmen'in tesbitine göre, hak lafzı şu birkaç vecih ile kullanılır: Herhangi bir şeyi hikmet muktezasına göre icad eden zat (Allah-u Teala); hikmet muktezasına göre icad edilmiş olan şey (ölüm, ba's); vakıya mutabık olan itikad (bir insanın akîdesi); ifası dinen, ahlaken vacip, lazım olan şey (İnsanlara yardım etmek) ve gerektiği şekilde, gerektiği zaman, gerektiği derecede vaki olan şey (falanca şahsın şu konudaki sözü veya fiili haktır denilmesi buna örnektir.)³²³

Kur'an-ı Kerim'de hesap günü için kullanılan hak kelimesi, o günün gerçekten gerçekleşeceğine, Allah'ın bir hikmete binaen bu günü yaratacağına ve o günün de varlığının gerekliliğine işaret etmektedir.

“İşte hak olan gün budur. Dileyen kimse Rabbine götürecektir bir yol benimser. Biz sizi yakın bir gelecekteki azap ile uyardık. O gün kişi elleri ile sunduğuna bakar ve inkarcı ‘keşke toprak olsaydım’ der.” (Nebe', 39-40)

2.4.2. Hakkında şüphe olmayan gün - يوم لا ريب فيه

Bu tanımlama da, ‘hak olan gün’, yani kesinlikle gerçekleşecek olan gün ifadesinin başka bir şekilde dile getirilmesidir. “Ey Rabbimiz! Sen Câmi'sin. İnsanları, varlığından kuşku bulunmayan bir günde mutlaka toplayacaksın...” (Âl-i İmran,9)³²⁴ Râzi'nin tesbitine göre, “Bu ayet heybet ve ta'zim makamında gelmiştir. Yani ulûhiyet, mazlûmun hakkını zalimden almak için haşır ve neşrin bulunmasını gerektirir. Allah-u Teala o günün mutlaka geleceğini, bunun başlıca delilinin ise kendisinin bunu bildirmesi olup, onun bir gerçek olduğuna delalet etmektedir. Çünkü kıyametin vukuuna dair Allah'ın haberleriyle istidlal etmek sahih bir istidlaldir.”³²⁵

³²³ Ömer Nasuhi Bilmen, Dini ve Felsefi Ahlak Lugatçesi, s. 38-39

³²⁴ Nisa, 87; Âl-i İmran, 25

³²⁵ Razi, Age., c. VIII, s. 216,17; c. VI, s. 128

2.4.3. Yaklaşan gün - يوم الآزفة

Kur'an-ı Kerim'de bir çok yerde, insanların hesaplarının yaklaşmış olduğu yönünde bazı ifadeler zikredilmiştir. Bu manadaki bir ayette şöyle buyurulmaktadır: “Onları yaklaşan felaket günü hakkında uyar (و انذرهم يوم الآزفة). Yürekler gırtlaklara dayanmıştır. Habire yutkunurlar. Zalimlerin ne bir dostu vardır ne de sözü dinlenir bir şefaatçileri.” (Mü'min, 18)

Âzifeh, yaklaşan anlamına gelmektedir ve kıyamet gününün adıdır. Kıyametin çok yakın olduğunu belirtir. O günün yaklaşmış olması, geride kalanın daha çok olması anlamına gelmektedir. Nasıl ki milyonlarca lira yanında binler veya yüzler az ise milyonlarca yıl yanında da binlerce ya da yüzlerce yıl az sayılmalıdır.³²⁶ Başka bir görüşe göre “azifeh günü”, azife vakti demektir. Bu da kafirlerin cehenneme girecekleri vakittir. Ebu Müslim'e göre azife günü ölüm günüdür. Çünkü Allah, Mümin suresi 15. ayette kıyamet gününü “telak günü” (buluşma günü) ve canların açığa çıkacağı gün olarak nitelendirmiş ve sonra da elçisine ‘onları azifeh günü hakkında uyar’ demiştir. Demek ki azifeh günü kıyamet gününden başka bir gündür.³²⁷

Ancak azifeh ifadesinin geçtiği ayet-i kerime dikkatlice okunduğunda bu kelimenin gerçekte hesap gününü ifade ettiği görülecektir. Çünkü insanın ölüm gününde değil, hesap gününde bir şefaatçiye ihtiyacı olur.

Allah-u Teala kıyametin ve buna bağlı olarak insanların hesaba çekileceği vakti bildirmemiş, fakat onun yaklaştığını ifade etmiştir. “Çünkü Kur'an, kıyametin vaktinin bilinmemesi, ile bu vaktin yaklaşıyor olması fikri üzerine kurulu olan, insanın dünya hayatı üzerinde son derece etkili bir mekanizma oluşturmak istemektedir. Her geçen saniye insan o ana daha da yaklaşmaktadır. O an insanın başına ansızın çıkıp gelebilir. O halde insan önüne çıkan her fırsatı değerlendirerek iyi ameller işlemeli, ve ahiret hayatı için önden hayırlar göndermelidir. Çünkü belki de bunu yapabilmek için fazla vakti kalmamıştır. Bu dinamik mekanizma insan hayatında bu şekli ile kurulduğu zaman sonsuz bir canlılık ve enerji ortamı oluşturmaktadır. Bu yapı, kendi kendini besleyen ve yorulmayan bir özelliğe sahiptir. Çünkü kötülüklerden kaçış, bilinçsiz bir

³²⁶ Bilmen, Kuran-ı Kerim'in Meali Âlisi ve Tefsiri, c. IV, s. 2124

³²⁷ Ateş, Age., c. VIII, s. 72

kaçış değildir. Aksine bu kaçış aynı zamanda bilinçli olarak iyiye doğru koşma anlamı taşımaktadır.”³²⁸

2.4.4. Diriliş günü يوم يبعثون

Kur'an'da hesap gününü anlatmak için kullanılan ifadelerden birisi de diriliş günüdür. Bu ifadenin geçtiği birçok ayet vardır: “ Herkesin diriltileceği gün beni utandırma - لا تخزنى يوم يبعثون ” (Şuara,87)³²⁹ Hz. İbrahim'in bu duası Allah'a hiçbir şeyin zorunlu ve vacip olmadığını göstermektedir. İnsanların diriltilip hesaba çekileceği günde karar tamamen Allah'ın elinde olacaktır. Bu nedenle bir peygamber bile o günde akıbetinden endişe duyabilir. Halbuki Allah-u Teala, ‘Bugün gerçekten rüsvaylık, zillet ve azap kafirlerin üstünedir.’ (Nahl, 27) buyurmuştur. Buna rağmen takvalı kulların endişe duyması, ebrarın hasenatının, mukarrebinin seyyiatı gibi olması ve derecelerinin de mukarrebinin derekeleri mesabesinde olması nedeniyledir. Herkesin hor ve hakir oluşu kendi derecesine göredir.³³⁰

2.4.5.Kıyamet günü (kabirden kalkış günü) — يوم القيامة

“Kıyamet kelimesi hem dünyanın sonunda yaşanacak olan büyük felaketle birlikte bütün canlıların ölümünü ve kainatın yok olacağını, hem de tüm bu yaşananlardan sonra insanların hesap vermek üzere diriltilmelerini anlatan bir ifadedir. Bu ikincisine ‘kıyamet-i kübra’ yani büyük kıyamet denir.”³³¹

Kıyamet sahnelerinin anlatıldığı ayetlerde, asıl üzerinde durulan, vurgulanan konu ‘hesap günü’³³², yani insanın yaptıklarının hesabının sorulacağı ve yine yaptıklarına mukabil ceza veya mükafat göreceği bir günün muhakkak gelecek olmasıdır: “Güneş dürüldüğü zaman, yıldızlar kararıp döküldüğü zaman, dağlar yürütüldüğü zaman, on aylık gebe develer bile başıboş bırakıldığı zaman, vahşi hayvanlar toplandığı zaman, denizler kaynatıldığı zaman, nefisler birleştirildiği zaman ve o toprağa diri diri gömülen kız çocuğu hakkında, ‘hangi günahından dolayı

³²⁸ Paçacı, Age., s. 135

³²⁹ Ayrıca bkz. Rûm, 56

³³⁰ Razi, Age., c. XVII, s. 349,350

³³¹ Bilmen, Muvazzah İlm-i Kelam, s. 319

³³² Watt, Age., s. 181

öldürüldüğü' sorulduğu zaman, amel defterleri açılıp yayıldığı zaman, gökyüzü sıyrılıp açıldığı zaman artık her insan ne yaptığını, Allah'ın huzuruna ne getirdiğini bilecektir.” (Tekvir, 1-14) Görüldüğü üzere kıyamet sahneleri içerisinde bile asıl önemli olan nokta, yani hesap ve hesap günü noktası vurgulanmaktadır. Bu nedenle de başlangıçta Kur'an'da gerçekten de çok yoğun bir şekilde işlenen kıyamet mefhumuna vahyin son zamanlarına doğru zaman zaman değinilir olmuş, fakat insanın davranışlarından sorumlu tutulacağı gerçeği her zaman gündemde tutulmuştur.³³³

“Bilhassa vahyin ilk dönemlerinde tevhid ilkesi ile birlikte kıyamet sahneleri, Kur'an'da üzerinde en çok durulan konu idi. Ahiretin safhalarını belirten saat, mevt, kıyame, haşr, ba's, azap ve ceza gibi kavramlar bir yandan kendi anlamlarını ifade ederken, bir yandan da başka bir unsurun yoğun etkisi altındadırlar. Eskatolojik kavramlar grubu denilebilecek bu grup kavramları, Kur'an'ın anlatım üslubu ve kavram bütünlüğü içinde, muhatabı kendi manalarının yanı sıra her zaman çok daha önemli bir noktaya götürmektedir. Bu nokta, Allah'ın hesap gününde , dünya da yaptıklarından insanı hesaba çekmesi ve bu yargılamada tek otoritenin kayıtsız şartsız Allah olmasıdır. Bu nedenle kıyamet sahneleri içerisine bir zaman sıralaması gözetilmeden yerleştirilen hesaba dair ifadeler, Kur'an üslûbundaki rasgelelikten değil, Kur'an'ın belli bir gayeye sahip oluşundan kaynaklanmaktadır.”³³⁴

Kur'an'da gayet canlı bir şekilde tasvir edilen kıyamet gününde, insanın iç yapısının gözler önüne serilmesi, aslında Allah'ın, insanın bu dünya da ulaşmasını arzu ettiği bir durumdur. Çünkü kendi nefsinin muhasebeye çeken bir kimse, kendi eksikliklerini teşhis eder ve bunları giderme yolunda çalışır ve böylelikle de iç dünyasında, saklamak zorunda hissedeceği ve deşifre olmasından korkacağı hiçbir şey olmaz.³³⁵

2.4.6. Gözlerin hayretten donup kalacağı gün - يوم تشخص فيه الأبصار

Allah-u Teala'nın Kur'an'da, hesap gününü nitelemek için kullandığı ifadelerden biri de 'gözlerin hayretten donup kalacağı gün' ifadesidir: “Allah, zalimlerin yaptıklarından gafil değildir. Fakat onların cezasını gözlerin hayretten donup kalacağı,

³³³ Paçacı, Age., s. 141

³³⁴ Paçacı, Age., s. 96

³³⁵ Rahman, Age., s. 184

sadece bir noktaya takılacağı güne ertelemektedir. (O gün) başlarını dikerek koşarlar ... مهطعين مقنعي رؤسهم , bakışları kendilerine dönmez. Yüreklerinin içi de (dehşetten dolayı) bomboştur.” (İbrahim, 42-43) Ayette, hesaba çekme bağlamında Allah’tan nefyedilen gaflet, insanı hakikatlere vakıf olmaktan alıkoyan bir halet-i ruhiyedir. Teyakkuzun azlığından dolayı insana arız olan bir sehv ve hatadır. Böyle bir hal Allah-u Teala’da asla bulunamayacağından Allah, yapılanları görmektedir ve zamanı gelince gereken karşılığı verecektir. Bu ifade inananlar için bir müjde, inkarcılar için ise bir tehdit olarak zikredilmiştir.³³⁶ Gözlerin hareket edememesi, donup kalması şaşkınlığı anlatan bir deyimdir. اقناع الرأس ise başı kaldırmak demektir. Şaşkınlık hali insanı hareketsiz bırakır. Hayretten gözü bir yere sabitlenen insan, dikilip kalır. Fakat zalimler başlarını dikerek koşuyorlar. Bu durum onların dünya daki hallerini tasvir etmektedir. Müşrikler, Yâsîn suresindeki ‘mukmehûn’ kelimesinin anlattığı gibi, Hakk’a başlarını eğmez, kabara kabara gezer, gözleri bir noktaya takılmış, ne yaptıklarını ve nereye gittiklerini düşünmeden hayvanlar gibi birbirlerinin ardından koşmakta idiler. Şimdi ahiretteki halleri de dünya daki durumlarına uygun olmuştur. Gözleri hareketsiz hale gelmiş, bir yere takılmış, odun yutmuş gibi başları dik ama düşünmeden koşmaktadırlar. Gözleri kapanıp açılmaz, sabitleşmiş, gönülleri de boştur. İçlerinde hiçbir umut, sevinç belirtisi yoktur.”³³⁷

Bu mananın bir benzeri de, “Gözleri (korkudan yere) eğik bir halde kabirlerden çıkarlar... خشعا ابصارهم يخرجون من الأجداث ” ayetinde geçmektedir. (Kamer, 7) Ayette geçen خشعا ابصارهم ifadesi birkaç anlama gelebilir: Korku içinde olmak; pişmanlık ve utanç içinde olmak...Yani kabirlerinden çıktıklarında daha önce kendilerine haber verilen o günle karşılaşacaklarını ve bir hazırlık yapmadıkları için suçlu olarak Allah’ın huzurunda bulunacaklarını anlayacaklardır. Veya mana, dehşet içinde olmak şeklindedir...Yani korkunç kıyamet manzarasından gözlerini ayırma gücünü bile kendilerinde bulamayacaklardır.³³⁸

³³⁶ Bilmen, Kuran-ı Kerim’in Meali Âlisi ve Tefsiri, c. IV, s.1704

³³⁷ Ateş, Age., c. V, s. 35

³³⁸ Mevdudi, Age., c. VI, s. 47

2.4.7. Tâmmetü'l- Kübra - الطامة الكبرى

Hesap gününün dehşetini ve önemini anlatmak üzere Kur'an'da geçen ifadelerden biri de ' tâmmetü'l-kübrâ' ifadesidir. Arapçada tâmmeh her şeyi bastıran, öteki belaları unutturacak derecede büyük bela demektir.³³⁹ O günün dehşetini göstermek için bu sıfat kullanılmıştır.

“O güç yetmez büyük felaket geldiğinde (فاذا جاءت الطامة الكبرى), o gün insan, uğrunda gayret sarfettiği şeyi hatırlar. Gören kişi için cehennem apaçık ortaya çıkarılmıştır.” (Naziât, 34-36) Tâmmeh-i kübra da en büyük tâmmeh demek olup kıyametin ve bilhassa, hesabın tamamlanıp da, cennet ehlinin cennete, cehennem ehlinin cehenneme gittiği zamanın ismidir. O gün insan ne kazandığını, hangi amel peşinde koştuğunu, hayrına mı şerrine mi, kârına mı zararına mı emek sarfetmiş olduğunu anlar.³⁴⁰

2.4.8. Toplanma günü- يوم الجمع

Hesap günü için kullanılan sıfatlardan birisi de toplanma günüdür. Kur'an'da bu manayı farklı ifadelerle anlatan bir çok ayet vardır. Bu bağlamda zikredilen ayetlerden birisi şudur: “İşte böyle, biz sana Arapça bir Kur'an vahyettik ki,...toplanma günü hususunda uyarıda bulunasın (و تنذر يوم الجمع). Hiç kuşku yok o günde. Bir bölük cennettir, bir bölük ateşte.” (Şûra, 7)³⁴¹ O günün toplanma günü olarak nitelendirilmesi, her kuşaktan tüm yaratılanların o günde diriltilecek olmasından kaynaklanır. Nitekim sayıları ancak Allah tarafından bilinen melekler de o gün hazır bulunurlar. Ebu Zer'in Hz. Muhammed'den (s.a.v) naklettiği şu rivayet de bu görüşü doğrulamaktadır. “Ben sizin görmediklerinizi görür, duymadıklarınızı duyurum. Gökyüzü ağırlıktan gıcırdadı ve çökecek gibi oldu. Çünkü dört parmaklık bir yer kalmamıştı ki bir melek Allah'a secde etmek amacıyla oraya kapanmamış olsun.”³⁴²

³³⁹ Ateş, Age., c. X, s. 309

³⁴⁰ Yazır, Age., c. VIII, s. 248

³⁴¹ Ayrıca bkz. Teğâbun, 9

³⁴² Kutub, Age., c. X, s. 28

2.4.9. Buluşma günü - يوم التلاق

Hesap gününde, bütün insanlar bir araya toplanacağı ve başkalarında hakkı olan ya da başkasının hakkını alan herkes, ödeşmek üzere bir araya getirileceği için, bu gün buluşma günü olarak da nitelendirilmiştir. Bu ifadenin yer aldığı bir ayet-i kerimede şöyle buyurulmaktadır: “O, Refi’dir, dereceleri yükseltendir, arşın sahibidir. Buluşma günü hakkında uyarmak için emrinden olan Ruh’u kullarından dilediğine indirir. “يلقى الروح من امره على من يشاء من عباده لينذر يوم التلاق” (Mü’min, 15) Yazır’a göre telakî günü kıyamet (kabirden kalkış ve hesaba yöneliş) günüdür. Zira o gün ruhlar ve cisimler, göktekiler ve yerdekiler , ameller ve amel işleyenler, ibadet edilenler ve ibadet edenler telakî edecekler yani birbirlerine kavuşacak veya çatışacaklardır.³⁴³

2.4.10. Şahitlerin kalkacağı gün - يوم يقوم الأشهاد

Kur’an-ı Kerim’de hesap günü, şahitlerin kalkacağı ve kulların amelleri hakkında tanıklık edeceği gün olarak da tanıtılmaktadır. “Şüphesiz biz, peygamberlerimize ve iman edenlere hem dünya hayatında hem de şahitlerin (şahitlik için) kalkıp dikileceği günde elbette yardım edeceğiz. آمنوا فى الحياة الدنيا و يوم يقوم الأشهاد. ” (Mü’min, 51) Yüce Allah peygamberlerini deliller ile, zafer ve kafirlerden intikam almak suretiyle murada ulaştırır. Hem dünya da hem de ahirette. Bazı durumlarda bir müddet için sıkıntıya maruz kalmaları, imtihan geçirmeleri bu vaadin kesinliğini bozmaz. Ayette geçen ‘eşhâd’ şâhid kelimesinin çoğuludur. Bunlar kıyamet günü insanlara karşı şahitlik edecek olan melekler, peygamberler ve müminlerdir.³⁴⁴

Ahret gününe iman eden gerçek müminler, o gün Yüce Allah’ın müminlere yardım edeceği ve onları bu sonuca ulaştıracağı konusunda tartışmaya girmez. Yine dünya hayatında yardım hususunda da Allah-u Teala’nın verdiği bu söz kesindir, tartışma götürmez.

“Bu konuda dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır: Yüce Allah’ın yardım sözü peygamberleri ve iman edenler için geçerlidir. Dolayısıyla bu sözün, kendileri hakkında yürürlüğe konmasını isteyen kalplerin içinde gerçek imanın

³⁴³ Yazır, Age., c. VI, s. 283

³⁴⁴ Yazır, Age., c. VI, s. 295-296

yerleşmiş olması gerekir. İnsanlar, iman gerçeği konusunda çoğu zaman gevşek davranmaktadırlar. Halbuki iman gerçeği, bütün şekilleriyle şirkten arındırılmadığı sürece kalbe gelip yerleşmez. Şirkin bazı gizli şekilleri vardır ki, insan sadece Allah’a yönelmedikçe, yalnız O’na tevekkül etmedikçe, Allah’ın kendisi lehinde ve aleyhindeki kazası ve kaderine gönül huzuruyla teslim olmadıkça, yalnız Yüce Allah’ın kendisini yönlendirdiğini, Allah’ın seçtiğinden başka seçeneğinin olmadığını somut bir biçimde hissetmedikçe, bunların hepsini gönül huzuru, tam bir güven, kabullenme ve iç rahatlığıyla karşılamadıkça insanın kalbi bu şirk çeşitlerinden arınamaz. İnsanın kalbi bu dereceye kavuştuğu zaman ise asla Allah’ın önüne geçmeye kalkışmaz. Zaferin veya iyiliğin belli bir şeklini vermesi için O’na öneride bulunamaz. Bunların hepsi Allah’a ait işlerdir. Bu nedenle böyle bir insan başına gelen her şeyin hayır ve iyilik olduğunu kabul eder... İşte, ayetteki zaferin anlamlarından biri de budur. Kişinin kendi benliğine, egosuna, ihtiraslarına karşı muzaffer olması. Bu, içe dönük bir zaferdir ve onsuz, hiçbir şekli ile dışa dönük herhangi bir zafer gerçekleşemez.³⁴⁵ Bu nedenle insanın dünya ve ahirette bekleyeceği yardımın temel şartının Allah’a kamil bir iman olduğu unutulmamalıdır.

Bu iman gerçekleştiği sürece Allah-u Teala peygamberlerini ve onlara tabi olan kullarını dünya da yardımsız bırakmaz. Ahiretteki yardıma gelince, Allah inanan kullarına sonsuz affı ve merhametiyle muamele edecek, onların kötülüklerini güzelliklere çevirecek, yaptıkları iyiliklerle, kötülüklerini örtecek ve onlara kendi amelleri ile asla ulaşamayacakları nimetler bahşedecektir.

2.4.11. Sırların ortaya çıkarılacağı gün - يوم تبلى السرائر

Allah-u Teala, hesap gününü anlatırken, o gün bütün sırların ortaya döküleceğini bildirerek, o gün hakkında, bilhassa günahkarların bir korku ve endişe hissetmelerini sağlamıştır. “Sırların yoklanıp ortaya çıkarılacağı gün, artık onun için ne bir kuvvet vardır ne de bir yardımcı” (Tarık, 9-10) Serâir, serire’nin çoğuludur ki kalplerde gizlenen inanışlar, niyetler, sevgiler, kinler gibi yalnızca iç dünyaya ait olan sırları ve gizlice yapılan iyi veya kötü amelleri kapsar. Bazı hadislerde ‘tevhid, oruç, namaz, zekat ve gusül Allah’ın bu ayette kastettiği sırlar arasında zikredilir. Bunların sır

³⁴⁵ Kutub, Age., c. VIII, s. 635-637

olmasının iki yönü vardır: Birincisi bunların sıhhat ve sağlamlığının sadece kalbe ait işlerden olan tasdike ve niyete bağlı olmasıdır. İkincisi de tevhid dışındaki hususların ancak kulluk, ibadet işlerinden olmasıdır. Bununla birlikte hadisten kastedilenin sınırlandırma ve bir çerçeve içine almak olmadığı aşıkardır. Çünkü ayetin ifadesine iyi, kötü bütün sırlar girmektedir.³⁴⁶ Hesap gününde, insanın herkesten, hatta bazen kendisinden bile sakladığı, bilinç altına attığı her tür anı, bilgi ve davranış Allah-u Teala tarafından ortaya çıkarılacaktır.

2.4.12. Zor gün ve ağır gün - يوم عسير / عسر - يومًا ثقیلاً

Üsr (عسر), yüsr'ün yani kolaylığın zıddıdır. يوم عسير ise işlerin kendisinde zorlaştığı gündür.³⁴⁷ “İşte o gün çok zorlu, çok çetin bir gündür.” (Müddessir, 9)³⁴⁸

Bu manadaki bir ayette şöyledir: “Bunlar şu acele geçeni seviyorlar da ötelerindeki ağır bir günü bırakıyorlar. ان هؤلاء يحبون العجلة وينرون وراءهم يوما ثقیلاً (İnsan, 27) Ayette bahsedilen, müşriklerin ötelerinde bıraktıkları ağır gün - يوما ثقیلاً - önemsemedikleri , hafife aldıkları ahiret günü / hesap günüdür.³⁴⁹

2.4.13. Hesap günü veya hesabın görüleceği gün — يوم الحساب - يوم يقوم الحساب

Allah'ın birliği doktrininden sonra, ‘hesap günü’ doktrini Kur'an'ın ikinci büyük doktrinidir.³⁵⁰ Bu nedenle bu gün, gerek ‘hesap günü’ ifadesi ile gerekse başka isim ve sıfatlar ile Kur'an'ın hemen her suresinde bize tanıtılmaktadır. “Allah’u Teala, bu isimler vasıtası ile, bu günün pek çok yönüne dikkatlerimizi çekmek, böylelikle de o gün hakkında bizleri daha çok bilgilendirmeyi murad etmektedir.”³⁵¹

“Ey Rabbimiz hesabın görüleceği gün, beni, ana-babamı ve bütün iman edenleri bağışla.” (İbrahim, 41) Bu ayette geçen يقوم ‘yekûmu’ kelimesi يثبت ‘yesbutu’ (sübut bulacağı, sabit olup kesinleşeceği) manasında olup, bir kimsenin ayakları üzerinde durması, kaim olması ifadesinden alınmıştır. Bunun böyle olduğunun delili Arapların

³⁴⁶ Yazır, Age., c. VIII, s. 373

³⁴⁷ İsfehni, Age., s. 346

³⁴⁸ Furkan, 26; Kamer, 8

³⁴⁹ Ateş, Age., c. X, s. 251

³⁵⁰ Watt, Age., s. 180

³⁵¹ Güngör, Age., s. 84

قامت الحرب على ساقها ‘savaş bacakları üzere kalktı, başladı ve kızıştı’ deyimidir. Bunun bir benzeri de Arapların ‘aydınlattı, ışığı sabitleşti’ manasında olmak üzere kullandıkları ترجمت الشمس ifadesidir. Buna göre sanki güneş ayağı üzerine kalkmış ve dikilmiş demektir. Bunun dışında hesap kelimesinin yekûmu fiilinin faili olması mecazi olup, esasen hesap verecek olan kimselerin kıyamı ve ayağa kalkması kastedilmiştir.³⁵² Bu durumda ‘yekûmul hisâb’ ifadesi hesabın gerçek, vâki olması anlamına gelmektedir.

O günün unutulması ya da ihmal edilmesi, görmezden gelinmesi ahirette şiddetli azabın vesilelerinden biri olacaktır. “...Allah’ın yolundan sapanlar için, hesap gününü unutmuş olmaları yüzünden şiddetli bir zap vardır.” (Sâd, 26)³⁵³

İbn Abbas’ın rivayet ettiği bir hadise göre hesap gününde ilk hesaba çekilecek olanlar Müslümanlardır. Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: “Biz ümmetlerin sonuncusuyuz ve hesabı ilk görülecek olanlarız. Orada ‘Ümmî ümmet ve peygamberi nerede?’ denilir. Bilesiniz, biz sonuncu olan ilkleriz (dünyaya gelişte sonuncu hesaba çekilmede ilk).³⁵⁴

2.4.14. Ayrım günü — يوم الفصل

Hesap gününde, doğrularla yanlışlar, isyankarlarla itaatkarlar birbirinden ayrılacağı ve hakikat ortaya çıkacağı için, ayrım günü olarak da nitelendirilmiştir. “Müthiş bir komut sesidir o. Onlar öylece bakakalacaklar...Ve ‘Eyvah bize, bu hesap ve ayrışma günüdür’ derler. Evet, o yalanladığınız hüküm ve ayrım günüdür bu. “هذا يوم الفصل الذى كنتم به تكدبون” (Saffat, 19-21) “Bu günde işlerin zahirine bakılmaz. Çünkü bu gün kendisinde, gerçek mükafatın zahiri ödülünden seçilip ayırt edildiği ve gerçek taatların, riya ve kahramanlık duygusuyla iç içe olarak yapılmış taatlerden seçilerek ayrıldığı gündür.”³⁵⁵

2.4.15. Din günü — يوم الدين

“Din kelimesi Arapçada hesap, kaza, siyaset, adet, hal, kahr ve nihayet bütün bunlarla ilgili ve hepsinin binası ve ölçüsü olan millet ve şariat manalarına gelir. Bunun

³⁵² Razi, Age., c. XIV, s. 32

³⁵³ Bu ifadenin geçtiği diğer ayetler için bkz. Sâd, 16, 53

³⁵⁴ Canan, Age., c. XVII, s. 604

³⁵⁵ Razi, Age., c. XVIII, s.590

doğrudan kıyamet manası yoktur. Burada önce ceza sonra bilinen dini manalarıyla iki muteber tefsir vardır:

Öncelikle ceza, gelecekte sorumluluk, sorumluluk duygusu, sorumluluğu uygulama manalarını da içerir. Bunun için ‘yevmi’-d-din’ ifadesinin dilimizde bir ismi de ‘rûz-ı cezâ’ (kıyamet günü) dır. Fakat aslında ceza kelimesi şimdi bilindiği gibi yalnız eziyet, azap ve ceza demek olmayıp, iyi veya kötü yapılan bir işin tatlı veya acı karşılığını, ecirini, ücretini vermek anlamında mastardır ve isim olarak bu ecre de ad olarak verilir. Mesela ‘cezâkallahu hayran kesiren’ demek, Allah sana çok hayırlı ecirler, mükafatlar versin demektir. Ancak mükafat ve mücazat kelimeleri denklik ve işteşlik manalarını ifade ettiğinden şeriat dilinde Allah’a isnat edilemez. Sevap, ikab, ecir ve ceza gibi ifadeler kullanılır. Dolayısıyla ‘yevmi’-d-din’, ‘rûz-ı ceza’ her işin karşılığının verilip bitirileceği son gün, gelecekte mükafat ve cezanın dağıtılacağı vakit demektir. Şeriat dilinde, buna yevm-i ahir de denir. Arapça’da ve Türkçe’de böyle yerlerde yevm ve gün kelimeleri mutlak anlamda vakit manasında kullanılır.”³⁵⁶

“Din günü, kıyamet gününün son anıdır. Bu şekilde yevmi’-d-din kıyamete işaretir. Fakat bunun kıyamet günü anlamında olması dolaylı olarak çıkan bir anlamdır. Yoksa din, kıyamet demek değildir. Kıyamet; ba’s, haşır, vakfe, sual, hesap, mizan, sırat ve iyi amele sevabın, kötü amele azabın dağıtımı aşamalarını içerir. Yevmi’-d-din ifadesinde mükafat kazanmaya isteklendirme ve cezadan korkutmaya kuvvet verilmiştir. Dolayısıyla yevmi’-d-din yerine yevm-i kıyamet, yevm-i sual, yevm-i hesap denilmesi manayı tam olarak ifade etmez, sözün akışını bozar ve daha çok korkutmayı ifade eder.

İkinci tefsire göre; zamanımızda bir kısım insanlar hayatlarının temeline Allah’ın hak dinini değil de kendi menfaatlerini koyarak ve bu doğrultuda hareket ederek, ‘İnsanların kendi ellerinin kazandığı sebebiyle karada ve denizde fesat ortaya çıktı. Belki dönerler diye (Allah) onlara yapmakta olduklarının bir kısmını tattırmaktadır.’ (Rûm, 41) ayeti gereğince, yaptıkları yanlışların acıklı sonunu görmeyi haketmektedirler. İnsanların menfaat ve faydalanma hırsını, gelecekteki, ‘din günü’nün mükafat ve cezasını duymak yenecektir. İşte dinin böyle bir günü vardır.

Bundan dolayı İbn-i Cerir tefsirinde belirtildiği gibi, bazı müfessirler buradaki dini sadece mükafat ve ceza anlamında değil millet ve şeriat de denilen, bilinen anlamına yükleyerek tefsir etmişlerdir. Böylelikle yevmi’-d-din bilinen şer’i anlamıyla

³⁵⁶ Yazır, Age., c. I, s. 93

dinin bilinen önemli günü demek olur. Bundan da bizzat ahiret ve kıyamet günü anlaşılır. Bu nedenle önceki anlamla birlikte bu anlamı da kaybetmemek için ayetin mealinde ‘din günü’ denilmelidir.”³⁵⁷

Din, ya yapılan işlerin ödül veya ceza olarak karşılığı ya da kesin itaat ve boyun eğme anlamına gelmektedir: ”يومئذ يوفيهـم الله دينهم الحق“ O gün Allah onlara dinlerini tam olarak verir.” (Nûr, 25) ve ”إِذَا مَتَّأ وَ كُنَّا تُرَاباً وَعِظَاماً إِنَّا لَمَدِينُونَ“ “Biz ölüp toprak ve kemik olduğumuz zaman mı, biz mi ‘din’leneceğiz?” (Saffat, 53) ayetlerinde din; ceza, yapılan işin karşılığı anlamındadır كما تدين تدان ibaresi de, ‘nasıl ceza verirsен öyle ceza görürsün’ anlamındadır. “Fitne kalmayınca ve din yalnız Allah’a yapılcaya kadar onlarla savaşın.” (Bakara, 139; Enfal, 39) ayetlerinde de din, boyun eğmek, itaat etmek manasındadır.

Bu ifade Kur’an’da ilk olarak Fatiha suresinde geçmektedir: ”مالك يوم الدين“ “Hamd alemlerin Rabbi Allah’adır. Rahman’dır, Rahim’dir O. Din gününün Malikidir.” (Fatiha, 2-4) Fatiha suresinde geçen ‘mâlik-i yevmi’-d-din’ ifadesinde, yukarıda geçen her iki mana da muhtemeldir. Ancak yapılan işlerin karşılığı yani ceza anlamı daha açıktır.³⁵⁸

“Allah-u Teala, Rahman ve Rahim oluşunun zikredilişini müteakip, derhal O’nun ‘Din Günü’nün sahibi olduğunu ilave ederek, böylece Rahman ve Rahim sıfatlarının, önünde herkesin fiillerinin hesabını vereceği günün unutulmasına yol açmamasını sağlamıştır. Her Müslüman bilmelidir ki Allah sadece Rahman ve Rahim değil, aynı zamanda adildir. İnsanın akıbetini de hüsrana veya saadete kavuşturmak onun kudretindedir.”³⁵⁹

“Mâlik-i yevmi’-d-din ayetinde iki okuyuş biçimi vardır: Nâfi, İbn-i Kesir, Ebu Amr, İbn-i Amir, Hamza ve Ebu Cafer’in okuyuş biçimlerinde elifsiz olarak ‘meliki yevmiddin’ şeklinde okunur. Asım, Kisai; Yakup ve Halef-i Aşir’in okuyuş biçimlerinde de ‘maliki yevmiddin’ şeklinde okunur. İlk okuyuş biçimi otorite, güç, yetki, sulta, hükümdarlık, sultanlık, saltanat ve sahiplik manalarına gelen ‘mülk’ mastarından sıfat-ı müşebbehedir. İkinci okuyuş biçimi ise mal, mülk, servet, zenginlik ve gayr-ı menkul

³⁵⁷ Yazır., Age., c. I, s. 100-101

³⁵⁸ A.y.

³⁵⁹ İbn Kesir, Age., c. II, s. 93

anlamalarına gelen ‘milk’ mastarından ism-i faildir. Bu kelimeler kuvvet manası ile ilgilidir.”³⁶⁰

“Melikiyyet herkesin faydası için görüş ve tedbir, emir ve yasak, mükafat vaad etmek ve ceza ile tehdit etmek, lütuflandırmak ve mahrum etmek gibi hukuk ve selahiyet ile akıl sahibi insan varlığı üzerinde tasarruf ve hükmünü icra ederek bir toplumu kontrol altında tutmak ve tek bir şahsiyet misalinde temsil eden müstakil bir kudreti ifade eder.

Mâlikiyet ise mal olan âyân ve âyân hissesi üzerinde ferdin özel faydası için başlıbaşına zabt ve tasarruf etme hak ve selahiyeti demek olan özel güç ve yetkiyi ifade eder. Mutlak melikiyet ve mutlak mâlikiyet Allah’a mahsustur. Hayatı kendi elinde olmayan insanın bu sıfatlarla vasıflanması ise göreceli, vekaleten ve ödünç bir durumdur.

Bu ayet, insanlığın bu dünya hayatındaki bu göreceli mâlikiyet ve melikiyet hissesini ortadan kaldırmamakla birlikte, gelecekte bunun olmayacağını, ahirette ancak Allah’ın ezeli ve ebedi olan hakiki malikiyet ve mutlak melikiyetinin kalacağını belirtmektedir.” Bugün mülk kimindir? Bir olan, Kahr olan Allah’ındır.” (Mü’min, 16) “Hiçbir nefsin bir başka nefse, herhangi bir şeye güç yetiremeyeceği gündür. O gün emir yalnız Allah’ındır.” (İnfitar, 19) Allah-u Teala dışında hiçbir varlığın elinde ne melikiyet ne de malikiyet kalmayacaktır. İşte o günde Rabbani memleketin uyrukluğunu taşıyanlar mertebelerine göre saadet hisselerini fazlasıyla alacaklardır. O uyrukluğa sahip olmayanlar ise ebedi mahrumiyete mahkum olacaklardır. Fakat fayda, bu hakikati o gün gelmeden önce hissetmektedir. İşte kelimenin mâlik diye okunması bu korkutma ve müjdeyi ferdi milkiyet bakımından; melik diye okunması da toplumsal mülkiyet bakımından anlatmaktadır.”³⁶¹

‘Yevmi’-d-din’ ifadesinin geçtiği diğer bir ayet Sâffât suresi 20. ayetidir. “Şöyle derler: ‘Vay başımıza! Din günüdür bu.’ İnkarcılar bu sözü kalplerindeki şiddetli korkudan dolayı söylerler.”³⁶² Bu ifade hakkında Zeccac şöyle demektedir: Veyl, helak olan kimsenin helak olduğu sırada söylediği bir kelimedir. Ayetin maksadı “Onlar kıyameti görüp müşahade ettiklerinde, ‘işte din günü’, yani ‘karşılık günü’ derler” şeklinde olup, bundan maksad da Allah-u Teala’nın Kur’an-ı Kerim’in pek çok yerinde

³⁶⁰ Yazır, Age., c. I, s. 101

³⁶¹ Yazır, Age., c. I, s.101-103

³⁶² Razi, Age., c. XVIII, s. 589

adeta “Biz dünya da iyilikte bulunan, kötülük yapan, asi olan, sıddık olan kimseler görmekteyiz ve yine bunların dünya da iken cezalandırılmadıklarını görmekteyiz. Bu nedenle, kötülük edenlerin yapmakta olduklarına mukabil cezalandırılması, güzel hareket edenlerin de daha güzeliyle mükafatlandırılması (Necm, 31) için kıyametin vuku bulması gerekir” demiş olmasıdır.

“Din gününün ne olduğunu bilir misin sen? Evet, din gününün ne olduğunu bilir misin sen? O gün kimsenin kimseye faydası olmaz. O gün yetki sadece Allah’ındır.” (İnfitar, 17-19)³⁶³ İnsanların bilgisizliğini ortaya koymak için soru sormak Kur’an’ın ifade üslubunda bilinen bir yöntemdir. Bu soru ile insanın gönlüne ve hissine işin, insanın anlama kapasitesinin ve sınırlarının çok ötesinde bir büyüklüğe ve korkunçluğa sahip olduğu yerleştirilmektedir. Daha sonra ise bu tasvirle uyum sağlayan açıklama gelmektedir: ‘O gün kimsenin kimseye faydası olmaz’; bu tam bir acizlik, tam bir yıkılmışlıktır. ‘O gün yetki sadece Allah’ındır. Aslında hüküm ve yetki hem dünya da hem de Ahirette zaten Allah’ın elindedir. Fakat bu günde bu gerçek, gafil ve gururlu insanların dünya da habersiz kaldıkları fakat o an yüzyüze geldikleri bir gerçektir.³⁶⁴

Netice itibariyle, din günü, hesap gününü ifade etmek üzere Kur’an’da geçen ifadelerden biri olup, ceza / karşılık günü anlamına gelmektedir. Manasında hem bir tehdit ve korkutma, hem de bir müjde ihtiva etmektedir.

2.4.16. Aldanma-aldatma günü — يوم التغابن

Kur’an-ı Kerim’de geçen ‘yevmü’t-teğâbun’ ifadesi, hesap gününün mahiyetini anlatan bir ifadedir. “Toplanma günü sizi bir araya getirdiği zaman ki o gün aldanma günüdür. Kim Allah’a iman eder ve salih amel işlerse onun çirkinliklerini örteriz...” (Teğabun, 9) Teğabun, gabn’ın tefaül veznidir. Gabn (غبن) ise, alışverişte veya görüşte aldanmak veya aldatmak, yani değerinin altında veya üstünde satın almak veya vermektir. Fark az olursa gabn-ı yesir, çok olursa gabn-ı fahiş denir. Teğabun da karşılıklı aldanma yahut aldatmadır³⁶⁵

³⁶³ Ayrıca bkz. Hicr, 35

³⁶⁴ Kutub, Age., c.X s. 401

³⁶⁵ Yazır, Age., c.VII, s.359

Ğabn'ın aslı bir şeyi gizlemektir. Gizlendiği yere el-ğaben denir. Azanın dirsek, kasık gibi büküm yerlerine de, gizliliğinden dolayı, meğabin denir. Yine, kadına da tayyibetü'l- meğabin denilmektedir.³⁶⁶

“Yevmü't-Teğabun ifadesinin anlam sahası çok geniştir ve hiçbir dilde tam tercümesi yapılamaz. Bu ifade Kur'an-ı Kerim'de kıyametle ilgili olarak geçen ifadelerin en kapsamlı olanıdır. Ğabn daha çok ticari manada kullanılırken, ğaben fikrî içerikli yerlerde kullanılır. Lugavi bakımdan birçok anlamı vardır: Gaflet, unutmak, aldatmak, kendi hakkından mahrum kalmak, müşteriye alış verişte belli etmeden zarara sokmak, birinin hakkını başkasına vermek, birisini zarara sokarak başkasına kazandırmak, başkalarına karşı gafil ve zayıf olmak gibi anlamlara gelir.

Dünya da da bu tür aldatmalar yaşanır. Fakat asıl teğabun, kıyamet günü vuku bulacaktır. Bazı müfessirler o günü, zalimlerin -eğer varsa- yaptıkları iyiliklerin sevabının kendilerine zulmettikleri mazlumlara verileceği ve mazlumların günahlarının da zulümlerine denk olmak üzere, zalimlere yükleneceği gün olarak anlamışlardır. Çünkü kıyamet günü insan mal mülk sahibi olmayacaktır. Bu nedenle de zalim, zulmettiği kimseye olan borcunu ancak amelleriyle ödeyebilecektir.³⁶⁷ Nitekim Hz. Muhammed'in bu manayı ifade eden bir hadis-i şerifi rivayetler arsında yer almaktadır. Bu hadise göre Hz.Muhammed (s.a.v) ashabına, ‘Müflis kimdir bilir misiniz?’ diye sormuştur. Bunun üzerine ashabı ‘Müflis, malını mülkünü kaybeden, kimsedir’ deyince Hz.Muhammed ‘Hayır bilemediniz. Asıl müflis, dünya da iken yapmış olduğu birçok ibadet ve taatla, kazandığı sevaplarla kıyamet günü Allah'ın huzuruna gelir. Diğer taraftan da başkalarına zulmetmiş, kiminin malını almış, kiminin kalbini kırmış, kimine eziyet etmiştir...İşte bu hak sahiplerinin hepsi o adamın etrafında toplanır ve dünya daki haklarını isterler. Allah-u Teala bu durum karşısında onun ibadetlerinden elde ettiği sevaplardan alıp hak sahiplerine dağıtır. Eğer ibadetleri ve iyilikleri bu hakları ödemeye yetmezse, hak sahiplerinin günahlarından alınıp hak yiyenin günahlarına eklenir. Böylece sevapları elinden gitmiş, günahları ise daha da artmış, dolayısıyla da iflas etmiş olan bu kişi cehenneme atılır.”³⁶⁸ Evet, işte gerçek müflis, iflas eden zarara uğrayan kişi bu kişidir.

³⁶⁶ A.y.

³⁶⁷ Mevdudi, Age., c.VI, s.313

³⁶⁸ Buhari, Mezalim, 10

Ayette geçen ‘teğabun’ ifadesi hakkında İbn Abbas da şöyle demiştir: Bir takım kimseler cehennemde azap görürken bir takım kimseler de cennetle nimetlendirilir. İşte bu güne, kendisinde ehl-i hakkın ehl-i batılı, hidayet ehlinin delalet ehlini ve iman ehlinin küfür ehlini aldatacağı (yani kâr ve kazançta olan taraf bunlar, aldanan taraf ise ötekiler olduğu için) için bu ad verilmiştir. Bu sebeple bundan daha açık bir aldanış yoktur. Kısaca bu ifade aslında alış verişte kullanılan bir ifadedir. Ancak Allah-u Teala ahiret hayatını verip dünya hayatını, hidayeti verip delaleti satın aldıkları için bu kelimeyi kafirler hakkında kullanmıştır.³⁶⁹ Daha sonra Allah-u Teala onların, yapmış oldukları bu ticarete kazançlı çıkmadıklarını belirtmiş, mümin kimselere de kazançlı bir ticareti göstererek, “Size, sizi elim bir azaptan kurtaracak olan bir ticareti göstereyim mi?” (Sâff, 10) buyurmuştur. Yine, müminlerin kendi nefislerini (canlarını) cenneti elde etme mukabilinde sattıklarını da belirtmiştir.³⁷⁰ Böylece bu demek oluyor ki kafirlerin pazarlığı zarar etmiş, müminlerin pazarlığı ise kârlı olmuştur. Yani kendi nefislerini cennete karşılık satan müminler, o hesap gününde hüsrana uğrayan ve kaybeden insanlardan olmayacaklardır.³⁷¹

“Yevmü’t-teğabun’un bir diğer anlamı da şu olabilir: Dünya da küfür, fiske ve isyan edenler birbirleriyle çok rahat işbirliği yapar ve sıcak dostluklar kurarlar. Tüm dünya da büyük bir fesada ve zulme yol açanlar ve bunların önderleri ve toplumları arasında çok derin ve sıkı bir işbirliği vardır. Bunlar birbirleriyle çok iyi dost olduklarını ve başarılı bir işbirliği yaptıklarını sanmaktadırlar. Ama ahiret günü bütün bunların birer aldatma olduğunu anlayacaklardır. Çünkü orada babasını, liderini, şeyhini, müridini...en iyi yardımcı sananlar onların gerçekte kendilerinin en büyük düşmanı olduklarını göreceklerdir. Aralarındaki sevgi ve dostluk düşmanlıkla yer değiştirecek, hepsi birbirine lanet ederken herkes işlediği suçun sorumluluğunu, en büyük cezayı görmesi için bir diğerine yükleme gayretinde olacaktır.”³⁷² ; “Allah buyurdu ki: ‘Sizden önce gelip geçmiş cin ve insan topluluklarıyla iç içe, girin bakalım ateşe.’ Her ümmet girdiğinde yoldaşına lanet eder. Nihayet hepsi orada bir araya gelince sonrakiler öncekiler için şöyle der: ‘Rabbimiz! Bizi bunlar saptırdılar. Ateş azabını bunlara bir kat daha fazla ver.’ Allah da buyurur ki: ‘Her biri için bir kat fazlası var, fakat siz

³⁶⁹ Razi, Age., c. XXI, s.518

³⁷⁰ Bakara, 207; Tevbe, 11; Âl-i İmran, 77

³⁷¹ Merağî, Age., c. XXVIII, s. 125

³⁷² Mevdudi, Age., c. VI, s.314

bilmezsiniz.’ Öncekiler de sonrakiler için şöyle konuşurlar: ‘Artık sizin, bizim üzerimizde bir üstünlüğünüz yok. O halde kazandıklarınıza karşılık tadın azabı.’ (A’raf, 38-39), “Dostlar o gün birbirine düşman kesilirler. Ancak takvaya sarılanlar böyle değildir.”(Zühurf, 67),³⁷³ Demek ki hesap gününün bir anlamı da, günahkarların, dostları hakkında aldandığının anlaşıldığı gündür.

2.4.17. Hasret günü (pişmanlık günü) - يوم الحسرة

Kur’an’da hesap günü bağlamında kullanılan bir ifade de hasret günü ifadesidir: “Onları şu hasret gününe karşı uyar ki, o zaman kendileri gaflet içinde inanmamakta ısrar ederlerken, iş bitirilmiş olur. ” و انذرهم يوم الحسرة اذ قضى الأمر و هم فى غفلة و هم لا يؤمنون ” (Meryem, 39) Ayette geçen ‘iş bitirilmiş olur اذ قضى الأمر ’ cümlesi üzerinde birkaç yorum yapılmıştır: Ahirette delil beyan edilir, sevap ve ceza açıklanmak suretiyle iş bitirilir; Hasret günü dünya yok olur, teklif kalkar, iş bitirilmiş olur; Buradaki emir / iş ölüm anlamındadır. Hz. Muhammed’in, bir hadisinde ‘ölüm güzel bir koç şeklinde getirilip, cennetliklerin ve cehennemliklerin gözleri önünde boğazlanır. Cennetliklerin sevinci, cehennemliklerin de üzüntüsü artar.’³⁷⁴ dediği rivayet edilir. Ateş, bu hadisten, bitirilen işin ölüm olduğunun anlaşılması gerektiğini söylemektedir.³⁷⁵ Ancak bu açıklama, bizce isabetli görülmemektedir. Çünkü bu hadis, ayetin tefsiri olarak zikredilmemiştir. Kaldı ki ayette nimet ve azabın ebediliğinden söz edilmiyor, sadece gaflet içinde bulunan inkarcıların helak edileceği günün dehşeti vurgulanıyor. Asıl amaç, dinin özünden sapıp batıl düşünceler içine giren, dünya tutkusuyla ahireti düşünmeyen kimselere bir gün bu dünyayı bırakıp gideceklerini ve insanların sahiplendiği bu dünyanın Allah’a kalacağını anlatarak, onlara doğru yolu göstermektir.

Bu güne hasret günü denilmesinin bir sebebi de şu olabilir: Kıyamet gününde bütün cennetliklere cehennem gösterileceği gibi, cehennem halkına da, eğer inanmış ve salih ameller işlemiş olsalardı cennette sahip olacakları yerler gösterilir. Bu durum ise zaten cehennem azabı ve güç yetiremeyecekleri belalar ile yüz yüze kalmış olan inkarcıların acısını ve pişmanlığını kat kat artırır.³⁷⁶

³⁷³ Bakara, 167; İbrahim, 21-33; Fâtır, 18; Saffat, 27-33; Sâd, 59-61; Fussilet, 29; Duhan, 41; Mearic, 10-14; Abese, 34-37

³⁷⁴ Müslim, Cennet, 40

³⁷⁵ Ateş, Age., c. V, s. 383

³⁷⁶ Meraği, Age., c. XXVIII, s. 125

Kur'an'da bir çok yerde günahkarların hesap gününde yaşayacağı pişmanlıklar anlatılmaktadır: “Feryat edip dururlar orada: Rabbimiz, çıkar bizi de önceden yaptığımızdan başka şey yapalım, salih bir amel işleyelim” (Fâtır, 37)³⁷⁷

‘O gün ne mal ne evlat fayda verir. Ancak selim bir kalple Allah’ varan kişi hariç.’ (Şuara, 88-89) Selim kelimesi ile kalbin cehaletten ve kötü huylardan uzak oluşu kastedilmiştir. Bedenin sıhhat ve selameti uygun olan mizac, terkip ve birleşmeden ibaret olunca onun hastalığı da bu üç şeyden birinin bozulması demektir. Aynen bunun gibi kalbin sıhhat ve selameti de uygun olan şeylerin mevcut olması demektir ki, bunlar ilim ve güzel huydur. Bu durumda ayette, o kalbin bozuk inançlardan, dünyevi ihtiras ve lezzetlere meyletmekten uzak olması manasında selim ifadesi kullanılmıştır.³⁷⁸

2.4.18. Kur'an'da Hesap gününü tanımlayan diğer ifadeler

Kur'an-ı Kerim'de, hesap gününü anlatan yukardaki ifadeler ve ayetler dışında daha pek çok beyan geçmektedir. ‘O gün onlar (kabirlerinden) meydana fırlarlar. Kendilerine ait hiçbir şeyleri Allah’a karşı gizlenmez. (Allah sorar): ‘Bu gün mülk kimindir?’ (Şöyle cevap verilir: ‘Bir olan Kahhar olan Allah’ındır. Bu gün her nefis kazandığı ile karşılık görecektir. Bu gün zulüm yoktur.’ (Mü’min, 16-17)

“ O halde (Ey Muhammed) onlardan yüz çevir. O davet edicinin görülmemiş ve bilinmeyen bir şeye ‘ الى شئ نكر ’ davet edeceği gün gözleri zelil ve hakir olarak çekirgeler gibi kabirlerinden çıkacaklardır.” (Kamer, 6-7) Ayette geçen davet edici İsrâfil, Cebrail veya bu işle görevlendirilmiş başka bir melek olabilir. ‘ الى شئ نكر ’ ifadesinde geçen “nükür” kelimesi, münker (bilinmez, tanınmaz şey) manasındadır. Aynı zamanda nefislerin çirkin saydığı şey anlamına da gelir.³⁷⁹ Bu durumda bu ifadenin manası, (kafirler kıyameti inkar ettiklerine göre) ‘O davetçi bunların inkar ettikleri şeye çağırdığı gün ...kabirlerinden çıkacaklardır’ şeklindedir. “Yahut da bu kelime, münekker (yadırganan, ihtimal verilmeyen) anlamındadır. Bu ihtimal verilmeyen şey ise, kafirlere göre, ilahi hesap yahut hesap vermek için toplanma ya da toplanma gayesiyle kabirlerden kalkıştır.”³⁸⁰

³⁷⁷ Hakka, 19; Meariç, 6-14

³⁷⁸ Razi, Age., c. XVII, s. 350

³⁷⁹ Bilmen, Kuran-ı Kerim'in Meali Âlisi ve Tefsiri, c. VII, s. 3547

³⁸⁰ Razi, Age., c. XX, s. 598

“Toplayın o zulmedenleri, eşlerini de. O tapınıp durmuş olduklarını da toplayın: Allah’tan başka tapınmış olduklarını. Sürün onları cehennemin yoluna . Durdurun onları çünkü hepsi sorguya çekilecekler. Neyiniz var da birbirinize yardım etmiyorsunuz.” (Saffât, 22-25). Ayette hem başkalarını Allah’a isyan ettirmek için çalışan insanlar ve şeytanlar, hem de müşriklerin taptığı ağaçlardan ve taşlardan yapılan putlar olmak üzere her tür mabud kastedilmiştir. Birinci anlamdaki mabudlar, inkarcı asilerdir ve cehenneme gireceklerdir. İkinci anlamdaki mabudlar ise, ‘kendilerine tapanlar onların ne kadar zavallı olduklarını görsünler ve yaptıkları saçmalıklardan utansınlar’ diye hep birlikte cehenneme sevkedileceklerdir. Bu şekilde hem pişmanlık ham de azap kat kat artacaktır. Bir de bunların dışında cahillerin kendi kendilerine yaptıkları mabudlar vardır. Ancak mabud edinilen bu kişiler hayatları boyunca şirke karşı çıkmış ve insanları tevhide davet etmiş olan peygamberler, veliler ve belki de meleklerdir. Elbette ki bunlar diğer mabudlar gibi olmayacak ve bu cehenneme gönderilme hükmünün dışında kalacaklardır.³⁸¹ Ayette geçen ‘müşriklerin eşleriyle birlikte cehenneme girmeleri’ Yâsîn sûresinde geçen ‘müminlerin eşleriyle birlikte cennette gölgeler altında bulunduğu’nun bildirildiği ayetlere mukabil zikredilmiştir ve buradaki eşlerden kasıt, elbetteki bütün eşler değil, küfür ve zulümde ortak olan eşlerdir.³⁸²

“Gün gelecek her benlik hayırdan işlediğini önünde bulacaktır, kötülükten işlediğini de. İsteyecektir ki , önüne getirilenle kendisi arasında uzun bir mesafe olsun. ”تود لو ان بينها وبينه امدا بعيدا (Âl-i İmran,30) Burada geçen ‘emed’ uzun zaman, gaye, bir ömür boyu ve mesafe gibi anlamlara gelir. Ateş burada mesafe anlamının daha uygun olacağını söylemektedir.³⁸³ Bu durumda anlam, günahkar insanın dünya dayken işlediği günahından, kötü amelinden, daha doğrusu amelinin sonucundan çok uzakta olmayı istemesi şeklinde olur.

Hesap gününü tanımlamak için, Kur’an’da geçen ifadeler bunlarla sınırlı değildir. O günün hususiyetlerini anlatan daha bir çok ayet vardır. Bu ayetlerde hesap günü; büyük gün (يوم عظيم)³⁸⁴ ve (يوم كبير)³⁸⁵, kısır gün (يوم عقيب)³⁸⁶, acı gün (يوم اليم)

³⁸¹ Mevdudi, Age., c. V, s. 17

³⁸² Ateş, Age., c. VII, s. 401-402

³⁸³ Ateş, Age., c. II, s. 37

³⁸⁴ Meryem, 37; En’am, 15; A’raf, 59; Yunus, 15. “O gün hakimiyet sadece Allah’ın elinde olacağından, gerçekten büyük bir gündür. Çünkü o gün Allah, ömrünü gafletle geçiren kulunu zor bir hesaba çeker ve hak ettiği karşılığı verir.” (Merâğî, Age., c. VII, s. 90)

³⁸⁵ Hûd, 3

³⁸⁶ Hacc, 55

³⁸⁷, (kabirlerden) çıkış günü (يوم خروج)³⁸⁸, yaşanacak, görüşesi gün (يوم مشهود)³⁸⁹, ebedi hayatın başladığı gün (يوم خلود)³⁹⁰, kendisiyle korkutulan gün (يوم وعيد)³⁹¹, bilinen gün (يوم معلوم)³⁹², vaat edilen gün (يوم موعود)³⁹³, ahiret günü (يوم الآخرة)³⁹⁴, yüzlerin ağarıp kararacağı gün³⁹⁵... olarak anlatılmaktadır.

Bu tanımlamalar dışında Kur'an'da "bağrışıp çağırışma günü" (يوم التناد)³⁹⁶ ve "kuşatan gün" (يوم محيط)³⁹⁷ gibi ifadeler de yer almaktadır. Bunlar daha ziyade kıyamet için kullanılan ifadeler olarak kabul edilmiştir; ancak, hesap günü için de geçerli olabilirler. Zira hesap günü ile diriliş günü ve kıyametin koptuğu gün gerçekte aynı gündür. Kur'an-ı Kerim'deki ayetler dikkatle incelendiğine bu gerçek açıkça görülecektir.

Bu bağlamda, "Güneş büzülüp dürüldüğünde, yıldızlar ışıklarını yitirdiğinde, dağlar yürütüldüğünde, o bakmaya kıyılmayan develer kendi hallerine bırakıldığında, vahşi hayvanlar bir araya toplandığında, denizler kaynatıldığında, benlikler çiftleştirildiğinde, o diri diri gömülen kız çocuğuna sorulduğunda, hangi günahı yüzünden öldürüldü diye, sayfalar açılıp göz önüne konduğunda,...cehennem kızıştırıldığında, cennet yaklaştırıldığında..." (Tekvîr, 1-14) şeklinde, kıyamet ve hesabın içiçe anlatıldığı ayetler için, Kur'an'ın üslubundan ötürü bu şekilde sıralandıklarını söylemek mümkündür. Zira Kur'an, anlatımı daha etkili kılabilmek için zaman zaman kronolojik sıra gözetmeden bazı hakikatleri anlatabilmektedir.

Yine, "Onlar, kendi yükleriyle beraber başkalarının yüklerini de taşıyacaklar. Kıyamet günü de iftira edip durdukları şeylerden zorlu bir sorguya mutlaka çekilecekler." (Ankebût, 13)³⁹⁸ gibi ayetler ele alınırken, burada geçen kıyamet gününden kastedilenin, kıyametin koptuğu gün değil de, insanların dirilişini ve kabirlerinden kalkışını ifade eden kıyamet gününün olduğunu söylemek de mümkündür.

³⁸⁷ Hûd, 26; Zühuf, 65

³⁸⁸ Kâf, 42

³⁸⁹ Hûd, 103

³⁹⁰ Kâf, 34

³⁹¹ Kâf, 20

³⁹² Vâkıa, 50

³⁹³ Burûc, 2

³⁹⁴ Bakara, 8, 62, 116, 177, 228, 232; Nisa, 38, 39, 59, 109, 141, 159...

³⁹⁵ Âl-i İmran, 106

³⁹⁶ Gafir, 32

³⁹⁷ Hûd, 84

³⁹⁸ Yine bkz. Meryem, 94-95

Ancak, Kur'an'da öyle ayetler vardır ki, hesabın sorulduğu günün, evrendeki kozmik düzenin bozulması anlamına gelen kıyamet günü olduğunu açıkça ifade etmektedir. Bu ayetler, yukarıda bahsedilen üslubun kullanılmış olmasının pek mümkün olmadığı ayetlerdir: “Sabah akşam ateşe arz olunurlar. Kıyamet koptuğu gün de (الساعة) şöyle denir: Firavun ailesini, azabın en şiddetlisine sokun!” (Mümin, 46)

“Kıyamet koptuğu gün günahkarlar sus pus olacaklardır.” (Rûm, 12)

“Kıyamet saati gelip çatığında, o gün herkesin ne olduğu ortaya çıkacaktır. İman edip salih amel işleyenler, bir bahçe içinde mutlu kılınırlar. İnkâr edip, azabı ve ahiret buluşmasını yalanlayanlara gelince, onlar azabın içinde hazır bulundurulurlar.” (Rûm, 14-16)

“Saat gelip, kıyamet koptuğu gün (يوم تقوم الساعة) , günahkarlar dünya da bir saatten fazla kalmadıklarına yemin ederler...İlim ve iman verilenler ise şöyle dediler: Yemin olsun siz, Allah'ın kitabı gereğince yeniden dirilme gününe kadar kaldınız. İşte bu, yeniden dirilme günüdür. Fakat siz, daha önceden bilmiyordunuz.” (Rûm, 55-56)

Ayetlerde görüldüğü gibi bahsi geçen vakit kıyametin koptuğu zamandır ve insanların içinde bulundukları durum, hesap anında ya da daha sonrasında bulunulan durumlar gibidir.

Bu husus, bazı müfessirlerce de ifade edilmiştir. Nitekim Yazır, din gününün, kıyamet gününün son anı olduğunu; kıyametin, ba's, haşr, vakfe, hesap, mizan, sırat ve amele karşılık aşamalarını içerdiğini söylemiştir.³⁹⁹ Ateş'e göre de iki sur arasında bir zaman farkı olmayacak, iki üfleyiş birbiri ardınca olacaktır.⁴⁰⁰

Nitekim İbn Kesir'de, kıyamet anına 'saat'/ kısa an, kısa vakit isminin verilmesinin nedeni olarak, Allah'ın hesabı çok çabuk görüyor olması olduğunu zikretmiştir.⁴⁰¹

Allah-u Teala Kur'an'da şöyle buyurmaktadır: “Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir. Kıyametin kopuşu, bir göz kırpması kadar yahut ondan daha kısa bir an içinde olup bitecektir. Çünkü şüphesiz ki Allah'ın gücü her şeye yeter.” (Nahl, 77)

Allah-u Teala'nın, Serü'l-hisab ve Serü'l-ikâb oluşu da bunu gerektirmektedir. Dünya da iken insanlara belki doğru yola dönerler diye mühlet verilmesi elbetteki

³⁹⁹ Yazır, Age., c. I, s. 93

⁴⁰⁰ Ateş, Kuran Ans., c. XIX, s. 161

⁴⁰¹ İbn Kesir, Age., c. I, s. 495

makuldür. Ancak, artık hiç kimse için böyle bir ihtimalin bulunmaması nedeniyle, her şey bittikten sonra hesabın bekletilmesinin de bir sebebi kalmamaktadır.

III.BÖLÜM

3.HESABA ÇEKMEDE ESAS OLAN İLKELER ve HESAP GÜNÜ İNSANLARIN HALLERİ

3.1.Hesaba Çekmede Esas Olan Bazı İlkeler

3.1.1.Herkes, hakkında önceden tutulan bir kayda ve şahitlerin beyanlarına göre hesaba çekilecektir

İnsan, aslen Allah'ın kudret elinden çıkmıştır. Öyleyse, onun kaynağını, halini ve akıbetini bilen Yaratıcıya, mahiyeti, sıfatı ve sırrı açıktır. “Andolsun, insanı Biz yarattık ve nefsinin ona ne vesveseler vermekte olduğunu da biliriz. Biz ona şah damarından daha yakınız.” (Kâf, 16) İşte, insanın içindeki gizli ve hafif vesveseler bile Allah'a malumdur. Bu ayet, mâlik bir kudret elini ve doğrudan doğruya bir murakabeyi temsil ve tasvir etmektedir. İnsan sadece bu ayetin manasını gereğince idrak etse, artık ondan sonra, bile bile en küçük bir yanlış bile yapmaktan kaçınır. Sadece bu ayetin ifade ettiği prensip dahi, insanın devamlı tetikte ve muhasebeden gafil olmayan bir uyanıklık içinde yaşaması gereğine işaret eder. Çünkü herkesin üzerinde Allah'ın emriyle bir gözetleyici vardır: “Hiçbir nefis yok ki üzerinde bir gözetleyici olmasın.” (Târik, 4)

Yüce Allah, mutlak bir otorite sahibidir. İnsanlar da onun kontrolü ve hakimiyeti altındadır. Ne kuvvetleri vardır Allah'a karşı, ne de yardımcıları. “Kulların üzerinde galip O'dur ve amellerinizi yazan hafaza melekleri gönderir.” (En'am,61) Her ne kadar onlara, tasarruf etmeleri için bir kısım hürriyet, bilmeleri için bir kısım ilim, hilafet görevini yapabilmeleri için bir kısım kudret verilmişse de, bu böyledir. Onların her nefesi, bir bilgi iledir.

Herkesin doğrudan doğruya murakabe edildiği hissi... İnsanın hiçbir zaman yalnız olmadığı ve asla kendi haline, başıboş bırakılmadığı şuuru, insanın hareketlerini düzenleyen temel unsurdur. Böylelikle insan hesap ve cezayı yalanlamaz, vicdanı daima uyanık olur. Çünkü bilir ki, yaptıklarından hiçbir şey kaybolmayacak ve unutulmayacak. Yapılan her şeyi kaydeden görevliler var. Allah-u Teala ayet-i kerimede bu melekleri 'şerefli' olarak nitelemiştir. Ta ki, bu şuur, şerefli katiplerin huzurunda kalplerde utanma, güzel ve iyi tavır takınma duygusunu harekete geçirsın.

Çünkü insan, ileri gelen iyi insanların huzurunda, bayağı bir söz, yahut hareket veya davranışta bulunmaktan haya eder. O halde Allah'ın onurlu görevlileri yanında çok daha temkinli olmalıdır.

Mümin, Allah'ın gözetimini⁴⁰² hissettiği zaman, onun kalbi, ince bir hassasiyet ve devamlı bir hazırlık, korku, murakabe, ve ümit içerisinde yaşar. Her hareketinde Allah'ın murakabesini, onun ilim ve gözetimini, ve her halükarda kendisine yakınlığını hissederek hayat sürer. “Şüphesiz O, açığı ve gizli olanı bilir.” (Alâ, 7), “Sözü açık söylesen de (gizli söylesen de) muhakkak O, gizliyi de, ondan daha gizlisini de bilir.” (Tâhâ, 7) Vicdana, Allah'ın açık olanı da ve gizliyi de bildiği şuuru yerleştiğinde insanın kalbinde Allah'ın murakabe duygusu uyanır. Bundan sonra davranışları, hiçbir kalbin gaflet etmeyeceği bir endişe ile şekillenir. “Elbette Rabbin tam bir biçimde gözetlemededir.” (Fecr, 14) Allah (c.c.) görür, hesaba çeker ve dakik bir tartıya göre karşılığını verir. Hata etmez, haksızlık etmez ve işleri dış yüzleriyle muâheze etmez; fakat meselenin hakikatleriyle cezalandırır. Allah'ın gözcülüğü, kontrol ve murakabesi, insanî kişiliği, doğumundan ölümüne, ölümünden dirilişine, dirilişinden haşre ve hatta mahşer yerindeki muhasebeye kadar, hiç bir zaman terk etmez. Artık O, hiçbir zaman kendisinden gafil olmayan, büyük küçük hiçbir işinden habersiz kalmayan, yanında azın çoğun fark etmediği bir ilim ve kudret kabzasındadır. Her hareket hesap edilmektedir. Aynı zamanda bu duygu, kalbe, her şeyin açık ya da gizli olanını bilen yaratıcıya karşı bir teslimiyet duygusu verir. Çünkü Allah'tan, yine Allah'a kaçmaktan başka çare yoktur ve Allah'tan, yine O'nun himayesine sığınmaktan başka sığınılacak bir yer yoktur.

“Allah, göklerde ve yerde olanları, gizlediğiniz ve açığa vurduğunuz şeyleri, göğüslerden geçenleri bilir. وَاللّٰهُ عَلِيمٌۢ بِمَا تَصَدُّورُ” (Teğabun, 4) Ayette geçen ‘zatu’s-sudur’ ifadesi, göğüslerden ayrılmayan ve orada gizlenen, oradan kopmayan ve ışıktan açığa çıkmayan sırlardır. İşte Allah gönüllerin bu sahiplerini, sırlarını bilir. Gerçekten bu, her şeyi kuşatan ve insanın kalbine sahip olan düşüncelerine de muttali olan ilahi bir bilgidir.

Bu düşünce, insana korku ve itmi'nan duygularını birlikte vermektedir. Çünkü Allah'ın gözetimi günahkarları ve günahları kuşatır. Her ameli, zamanı geldiğinde kullanmak üzere kaydeder ve bu düşünce elbette ki insanı derin bir haşyete

⁴⁰² Bkz. Âli İmran, 5,29; Neml, 74-75; Maide, 7; Hadid, 4; Muhammed, 19; Nisa, 1; En'am, 3; Yunus, 61; Hûd, 5; Enbiya, 110; Tâhâ, 7; Ra'd, 33

düşürmektedir. Fakat Allah'ın gözetimi aynı zamanda salih kullar üzerindedir, onların sıkıntılarını ve kendisinin rızası uğrunda yaptıklarını görür ve zamanı geldiğinde, gereken mükafatı vermek için kaydeder. Bu da inanan insana huzur veren bir düşüncedir.⁴⁰³

Evet, Allah-u Teala her varlık, her amel ve her düşünce üzerinde bir murâkıbdır. Allah'ın görevlendirdiği melekler de insanın her amelini ve niyetini her an kaydetmektedirler. İnsan, hesap gününde, dünya dayken yaptığı ve belki unuttuğu her hareketini karşısında kaydedilmiş olarak bulacak ve bu kayıtlara göre yargılanacaktır. “Kitap ortaya konulmuştur. Günahkarların, onun içindekileri görüp ürpererek şöyle dediklerini görürsün: ‘Vay başımıza! Ne biçim kitap bu, ne küçük bırakmış ne büyük. Hepsini sayıp dökmüş.’ Yapıp ettiklerini hazır bulmuşlardır. Rabbin hiç kimseye zulmetmiyor.” (Kehf, 49)

Tutulan bu kayıtlar dışında insanların amelleri, şahitler vasıtasıyla da ortaya konacaktır. İnsanın bizzat kendi uzuvlarının yanı sıra Allah'ın, peygamberlerin, putların ...şahitliği de söz konusu olacaktır. Bu beyan, Allah-u Teala'nın şu ayetine işaret etmektedir: “Böylece insanlar üzerine şahitlik edesiniz ve Peygamber de sizin üzerinize şahit olsun diye sizi vasat / mutedil bir ümmet kıldık.” (Bakara, 143)

Peygamberler dışında Allah-u Teala da insanların yaptıkları üzerinde bir şahittir: “Allah, onların hepsini dirilttiği gün kendilerine işlediklerini haber verir. Allah onları bir bir saymıştır, fakat kendileri unutmuşlardır. Göklerde olanları da yerde olanları da, Allah'ın bildiğini bilmez misin? Üş kişinin gizli bulunduğu yerde dördüncüsü mutlaka O'dur. Beş kişinin gizli bulunduğu yerde altıncıları mutlaka O'dur. Bunlardan az veya çok ne olursa olsunlar, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, O, mutlaka onlarla beraberdir. Sonra kıyamet günü işlediklerini onlara haber verir. Doğrusu Allah her şeyi bilendir.” (Mücadele, 6-7)⁴⁰⁴

İnsan hesap gününde Allah'ın huzurunda kalbi, duyguları, tarihi; açık ve gizli yaptıkları örtüsüz bir vaziyette bekler.⁴⁰⁵ Allah ise Âlim, Alîm, Basîr, Semî', Habîr, Muhîr, Rakîb ve Hasîb isimlerine uygun olarak kullarının tüm amellerine şahitlik eder.

⁴⁰³ Faiz, Age., s. 279-290

⁴⁰⁴ Yine bkz. Âdiyat, 9-11

⁴⁰⁵ Faiz, Age., s. 243

Allah-u Teala dışında, insanın kendisi de hem kendi nefsi, hem diğer insanlar için bir şahit kılınır.⁴⁰⁶

3.1.2.Büyük-küçük her amel değerlendirilecek; iyilikler fazlasıyla, kötülükler misliyle karşılanacaktır.

Hesap gününde, kulların hiçbir ameli Allah'ın yargılaması dışında kalmayacaktır: “Kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onu (n karşılığını) görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir şer işlerse onu görecektir.” (Zilzal, 8-9)⁴⁰⁷ Zerre, son derece küçük karıncaya ya da güneşin şualarında görülebilen zerreciklere denir. İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre O, elini toprağa sürerek üflemiş ve uçuşan toz parçaları için ‘İşte bunlardan her biri bir zerredir’ demiştir. Hangi mana kabul edilecek olursa olsun, kesin olan şudur ki, zerre, azlığı ifade etmek için kullanılan bir meseldir.⁴⁰⁸

Bu ayet, büyük iyiliklere gücü yetmeyen Müslümanlar için bir müjde ve küçük de olsa iyiliğin terk edilmemesi gerektiğini ifade eden bir teşviktir. Aynı zamanda günahkarlar için de bir tehdit ve kötülükten sakındırmadır. Çünkü işlenen günah küçük de olsa ihmal edilmez ve vakti gelince karşılığı eksiksiz bir şekilde verilir.

Ancak ayet, iyi amelde bulunan herkes kayıtsız şartsız mükafat alacak anlamını ifade etmemektedir. Çünkü yapılan iyiliklerin mükafatlandırılması, öncelikle o iyiliklerin iman temeline dayanması⁴⁰⁹ ve sadece Allah rızası için yapılmış olması şartlarının gerçekleşmesine bağlıdır. Bu şartlar gerçekleştiği zaman ise yapılan iyilikler, sadece miktarlarına göre ödüllendirilmezler. Allah-u Teala ‘Kerim, Ekrem, Gani, Mecid, Şakir’ isimlerinin bir tecellisi olarak yapılan iyiliklerin karşılığını fazlasıyla verecektir.

“İşte böylelerine, sabrettikleri için ödülleri iki kez verilir.” (Kasas, 54), “İyilik ve güzellik getirene, getirdiğinden daha hayırlısı vardır. Onlar, o gün, korkudan güvene çıkmışlardır.” (Neml, 89), “Kim Allah’a güzel bir borç verecek ki, O, onun verdiğini kat kat artırsın. Böyle birisi için onur verici bir ödül de vardır.” (Hadid, 11)⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Nûr, 24-25; Fussilet, 19-24

⁴⁰⁷ Ayrıca Bkz. Kehf, 49

⁴⁰⁸ Yazır, Age., c. 10, s. 374

⁴⁰⁹ Bkz. İbrahim, 18

⁴¹⁰ Ayrıca bkz. Nisa, 40; Kasas, 84; Şûra, 23

Yine, konu ile ilgili bir ayette, “Mallarını Allah yolunda infak edenlerin durumu, her başağında yüz tane olmak üzere, yedi başak veren tanenin durumu gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Ve Allah, Vâsî’dir, Alîm’dir.”⁴¹¹ buyurulmaktadır. Bu, Allah’ın, kendi rızası için yapılan infakların ve her tür amelin sevabını kat kat artıracığına dair verdiği bir örnek⁴¹² ve inanan, ihlaslı kullar için bir müjdedir.

Yapılan kötülükler ise ancak misli ile karşılanır. Allah hiç kimseye zulmetmez, hak ettiğinden fazla ceza vermez. O gün adalet, herkes için gerektiği gibi tecelli eder. “...Kötülük getirenlere gelince, kötülükleri yapanlar, yapmış olduklarından fazlasıyla cezalandırılmazlar.” (Kasas, 84) Ancak yaptıkları kötülükler kadar ceza görürler.

3.1.3. Hiç kimse bir başkasının günahını yüklenmeyecektir

“Kur’an-ı Kerim’de pek çok yerde kişisel sorumluluk ilkesi vurgulanmaktadır.”⁴¹³ Bu, Allah’ın adaletine dayalı ferdi sorumluluk ilkesidir. Örnek olarak, bir nesil, bir toplum veya çok sayıda insanın ortak olduğu belirli bir davranış veya bir tutum ele alınacak olursa; hüküm gününde tüm insanlar Allah’ın önünde toplandıklarında bu toplu hareket, o davranış veya tutuma katkıda bulunan herkese, katkıda bulunduğu ölçüde sorumluluk yükleyecek ve ona göre ceza veya mükafata hak kazandıracak şekilde çözümlenecektir. Ne herhangi bir kimse başkasının yaptığı bir katkı nedeniyle cezalandırılacak ne de bir kimsenin günahı bir başkasına yüklenecektir. “Hiçbir günahkar bir başkasının günah yükünü taşımaz.” (İsra, 15) Bu ilke akıllı bir insanın başka insanları taklit ederek hareket etmemesi veya kendi davranışlarını, başkalarının aynı tür davranışları ile haklı göstermeye çalışmaması için tekrar tekrar ifade edilmektedir. Eğer bir insan, kendi kişisel sorumluluğunu hissedebilirse, diğer insanlar ne yaparsa yapsın, hüküm gününden başarıyla çıkmasını sağlayacak davranışlarda bulunur.”⁴¹⁴

Nitekim Allah-u Teala, Bakara sûresinde, taklidin batıl olduğunu ifade etmiştir: “İşte onlar bir ümmetti, geçti. Onların kazandığı kendilerinin, sizin kazandığınız da

⁴¹¹ Bakara, 261

⁴¹² İbn Kesir, Age., c. III, s. 1038

⁴¹³ Necm, 39; Müddessir, 38; Tûr, 21; Mü’minûn, 101

⁴¹⁴ Mevdudi, Age., c. III, s. 89

sizindir. Ve siz onların yaptıklarından sorulmayacaksınız.” (Bakara, 134) Bu ayette geçen ‘kazandıkları onlara aittir’ buyruğu, herkesin kazancının kendisine ait olduğunu, başkasına fayda vermediğini göstermektedir. Eğer taklit caiz olsaydı, kendisine taklit ile uyulan kimsenin kesbi, uyana fayda verirdi.⁴¹⁵

Kur’an’da geçen bu muhtevaya sahip ayetler, imana dayalı İslam düşüncesinin, cahiliye düşüncesinden tamamen farklı olduğunu göstermektedir. Zira cahiliye düşüncesi, bir milletin iki kuşağı arasında ayrım gözetmez. Çünkü bu düşünceye göre söz konusu kuşaklar arasındaki bağ, ırk ve soy birliği bağıdır. Fakat İslam düşüncesi aynı milletin mümin kuşağı ile fasık kuşağını birbirinden ayrı görür. Aralarında hiçbir ilişki ve akrabalık yoktur.⁴¹⁶

Ayrıca bu ayet Yahudilerin, ataları iyi olan kimselere, bu iyiliğin fayda vereceği şeklindeki görüşlerinin aksi olarak, babalarının yaptığı taatlardan dolayı evlatlarının sevap kazanamayacağına da delalet etmektedir. Evet, Yahudiler ataları ile övünmekteydiler. Halbuki asıl şeref, kuru bir dava ile değil, övünmek ile değil, onların yolundan gitmek ile kazanılır. Aksi takdirde onların yaptıkları iyi işlerden ahirette asla faydalanamazlar. Çünkü onlarla kan bağları olsa da manevi bağları tamamen kopmuştur.⁴¹⁷ “Nuh, Rabbine seslenerek dedi ki: Ey Rabbim! Oğlum ailemin bir bireyi idi. Senin vaadin de gerçektir ve sen kesinlikle hüküm verenlerin en yerinde hüküm verenisin.” (Hûd, 45) Hz. Nuh’un bu seslenişinde yansıyan mana, Allah’ın, sanki yerine getirilmemiş bir vaadi, yerine getirmesini istemektir. Cevap ise sert olmuştur. “Allah dedi ki: Ey Nuh! O oğlun senin aileden değildi. Çünkü o kötü işler yaptı. İç yüzünü bilmediğin bir şeyi yapmamı benden isteme. Sana cahillerden olmamanı öğütlerim.” (Hûd, 46) Allah-u Teala bu cevabında şu önemli gerçeği bize hatırlatmaktadır: “Yüce Allah’ın katında, O’nun dininde ve değerlendirme terazisinde aile birliği, soy ve kan ortaklığına değil, inanç ortaklığına dayanır. Bu genç, mümin olmadığına göre Hz. Nuh’un ailesinden değildi. Çünkü fertleri birbirine bağlayan, inanç halkasıdır.”⁴¹⁸

Bu gerçək, Allah-u Teala tarafından, kendisini tasdik etmeyen ve davasını engellemeye çalışan müşrikler sebebiyle üzülen Hz. Muhammed’e de sık sık şöyle hatırlatılmıştır: “O Peygamber, kendisine yüklenen görevlerden, sizler de size yüklenen

⁴¹⁵ Razi, Age., c.4 , s.496

⁴¹⁶ Kutub, Age., c. I, s. 182

⁴¹⁷ Ateş, Age., c.I, s. 244

⁴¹⁸ Kutub, Age., c. VI, s. 81

mükellefiyetlerden sorumlusunuz.” (Nur, 54) “De ki: Ne bizim suçlarımız size sorulacak ne de sizin işlediğiniz suçlar bize sorulacaktır.” (Sebe’, 25) Bu ayetlerde Allah-u Teala Hz. Muhammed’e, işledikleri günahlar ve nefislerinin arzularına uymaları sebebiyle cehenneme giren müşriklerden sorumlu olmadığını bildirmektedir. Bu nedenle, ne kendisi için ne de onlar için üzülmemesi istenmektedir. Çünkü itaat ve isyan durumları bazen değişebilir. Bu gayba ait bir husustur. Bundan O sorumlu tutulmayacaktır.⁴¹⁹ Fakat O (s.a.v), kendisine inanan ve İslam’ı tanımak isteyen müminlerin sorularına cevap vermekten sorumludur.

“Sabah akşam Rablerine, sırf O’nun vechini dileyerek dua edenleri kovma. Onların hesabından hiçbir şey sana ait olmadığı gibi senin hesabından da hiçbir şey onlara ait değildir ki onları kovup da zalimlerden olasın.” (En’am, 52) Bahsi geçen insanlar geçmişte yanlış bir şey yapmış olsalar da bundan Hz. Muhammed (s.a.v) sorumlu tutulmayacaktır.⁴²⁰

Kur’an-ı Kerim’de geçen ilgili ayetler incelendiğinde günahın şahsiliği ve herkesin yaptıklarından ancak kendisinin sorumlu olduğu açıkça görülmektedir. Hadislerde de bu manayı ifade eden pek çok ifadeye rastlamak mümkündür. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v) bu hususta şöyle buyurmuştur: “Ey Muhammed’in halası Safiye, ey Muhammed’in kızı Fatıma! Kıyamet günü bana amellerinizle gelin, neseplerinizle değil. Biliniz ki ben, Allah’ın vereceği hiçbir şeyi sizden gideremem.”, “Ameli kendisini yavaşlatan kimseyi nesebi hızlandırıp (cennete götüremez).”⁴²¹

Evet, Allah indinde her insan müstakil, kendine has, özel bir şahsiyettir. Allah-u Teala her bir insanı tek tek ve ayrı olarak kendisine muhatap kabul etmiş, kimseyi kimseye sözcü kılmamıştır. O, insanları toplu halde ve liste halinde hesaba çekmez. Herkes ameline göre ve görevi çerçevesinde sorumludur. Ancak elbette ki böyle bir ayrıcalığa sahip olmanın getirdiği sorumluluklar da yok değildir. İnsan kararlarında ve eylemlerinde, başkasına değil kendi özgür iradesine dayandığı gibi, yaptıklarının hesabını verirken de yine kendisiyle baş başadır. Yardımcısı ya da destekçisi yoktur. O günün korkusu akrabalık ve soy bağlarını koparır. Bu nedenle insan o gün yalnız olacak ve hesabını da tek başına verecektir.⁴²² Bütün sorumluluk kendisine aittir. Ne bir kimse

⁴¹⁹ Razi, Age., c. III, s. 403

⁴²⁰ Mevdudi, Age., c. I, s. 483

⁴²¹ Ebu Davud, Süleyman el-Eş’as, Sünen-ü Ebu Davud, thk. M. Muhyiddin Abdülhamit, I-IV C., Beyrut Ofset Bas., tsz., İlm, 1; benzer manadaki ayetler için bkz., Nisa, 123; En’am, 164; Nur, 54

⁴²² Faiz, Age., s. 45

onun günahını üstlenir ne de o, bir başkasının yükünü yüklenir. Ancak bu durumun bir istisnası vardır: “İyiliğe sebep olan onu yapan gibidir. Kötülüğe sebep olan da onu yapan gibidir.” hadis-i şerifinde de bildirildiği üzere, insanları günaha teşvik eden ya da baskıyla, hile ile, telkin ile... herhangi bir kötülüğe sebep olan insanlar, o kötülüğü bizzat işlemeseler bile, sanki işlemişler gibi ceza görürler.

“O kafirler, iman edenlere dediler ki: ‘Bizim yolumuza uyun sizin günahlarınızı biz yüklenelim.’ Halbuki onlar, bunların günahlarından hiçbir şey yüklenecek değillerdir. Onlar kesinlikle yalancıdır. Onlar hem kendi yüklerini hem de kendi yükleriyle beraber başka yükleri taşıyacaklar ve elbette uydurdukları şeylerden kıyamet gününde sorguya çekileceklerdir.” (Ankebut, 12-13) Bu ayetler, inanmayanların, Müslümanları dinlerinden döndürmek için ne kadar çaba harcadıklarını göstermektedir. Onlara bir yandan baskı yaparken öte yandan da onları söz ile kandırmaya çalışmışlardır. İşte bunlar sadece kendi günahlarını değil başka günahların yükünü de taşıyacaklardır kıyamet gününde. Hz. Muhammed de (s.a.v), “Kim doğru yola çağırırsa, kıyamet gününe kadar o yolda gidenlerin sevapları kadar sevap alır. Ötekilerin sevaplarından da bir şey eksilmez. Kim de sapıklığa çağırırsa, kıyamet gününe dek o yolda gidenlerin günahı kadar günah alır. Ötekilerin günahlarından da bir şey eksilmez.” buyurmuştur.⁴²³

Çünkü hayır ile anılan ruh şâd olur, lanetle anılan ruh da sıkılır. Bir bakıma, ruhun, başkalarının yaptığı işten etkilenmesi bu anlama gelir. Hayra sebep olan hayır ile anılır. Şerre sebep olan ise lanete uğrar. Aleyhinde konuşuldukça da ruhu sıkılır, incinir.⁴²⁴

3.1.4.Allah hesap gününde hiçbir kulunun haksızlığa ve zulme uğramasına müsaade etmeyecektir.

Hesap gününde her şey Allah’ın adaletine göre cereyan edecek ve hiç kimseye en ufak bir haksızlık yapılmayacaktır. “...Hayır, iş sandıkları gibi değil. Allah, dilediğini temizleyip aklar. Ve bir hurma lifi kadar zulme uğratılmazlar.”(Nisa, 49) Ayette geçen ‘fetil’ kelimesi hurma çekirdeğinin ortasında bulunan incecik kıl demektir. Bu ifade ile Allah-u Teala ahirette insanları hesaba çekerken uygulayacağı adaletin

⁴²³ Müslim, İlm; 16

⁴²⁴ Ateş, Age., c. VI, s. 504

inceliğini ifade etmektedir.⁴²⁵ Bu kadar hassas bir adaletin uygulandığı bir günde hiçbir insan hak ettiğinden fazla bir cezaya maruz bırakılmayacaktır.

Buhari’de geçen, “Kimin yanında kardeşinin ırzından yahut bir şeyinden bir hakkı varsa, dirhem ve dinarın bulunmayacağı günden önce bugün onunla helalleşsin. Eğer onun salih bir ameli bulunursa kardeşinin hakkı kadar ondan alınır. Eğer onun iyilikleri bulunmazsa kardeşinin günah yükünden alınır ve onun üzerine yüklenir.” hadis-i şerifinde de ifade edildiği gibi hesap gününde hiçbir canlının hakkı, bir diğerinde kalmayacaktır.⁴²⁶

Diğer bir ayet-i kerimede, “Şüphesiz ki Allah zerre kadar haksızlık yapmaz. Zerre kadar iyilik olsa onu kat kat artırır ve yapana büyük ecir verir.” buyurulmuştur.(Nisa, 40)⁴²⁷

Allah’ın adaletinin bir göstergesi de hesap gününde insanlara kendi nefislerinden şahitler tutmasıdır.⁴²⁸ Nitekim, ‘Bugün, nefsin hesap görücü olarak sana yeter’(İsra, 14) ayeti ile insanın uzuvlarının, kendisi hakkında şahitlik yapacağının bildirildiği ayetler⁴²⁹ bu hususu betimlemektedir.

3.2.Kur’an’da Geçen Bazı Sorgulama Örnekleri

Kur’an-ı Kerim’de, insanların ahirette sorgulanmasını tasvir eden pek çok ayet-i kerime vardır. Daha önce de ifade edildiği gibi, bu sorgulama, bilgisizliğe dayalı ve öğrenme amaçlı bir sorgulama değil; ancak hakikatin herkes önünde ortaya çıkarılmasına ve günahkarların kınanmasına yönelik bir sorgulamadır.

Bu soru ifadeleri kimi zaman bizzat Allah-u Teala tarafından kullarına yöneltilmektedir: “(Allah) Onları ve Allah dışındaki taptıklarını haşredeceği gün şöyle sorar: ‘Şu kullarımı siz mi saptırdınız yoksa onlar mı yoldan çıktılar?’ Derler ki, ‘Tesbih ederiz seni, seni bırakıp da başka dostlar edinmek bize yaraşmazdı. Ama sen onları ve atalarını öyle nimetlendirdin ki ‘Zikr’i unuttular ve helake giden bir topluluk oldular.’” (Furkan, 17-18)

⁴²⁵ Şahinler, Age., s. 79

⁴²⁶ Faiz, Age., s. 254

⁴²⁷ Ayrıca bkz. Nisa, 124

⁴²⁸ Nûr, 24-25; Fussilet, 19-24

⁴²⁹ Bkz. Yasin, 65; Kıyamet, 14-15..

“Ey günahkarlar! Bugün şöyle ayrılın. Ey Ademoğulları, ben size, şeytana kulluk etmeyin, o sizin için açık bir düşmandır demedim mi? Bana ibadet edin, dosdoğru yol budur demedim mi?...Alın size tehdit edildiğiniz cehennem.” (Yâsîn, 59-63)

“Feryat edip dururlar orada: ‘Rabbimiz çıkar bizi de önceden yaptığımızdan başka, hayra ve barışa yönelik güzel bir iş yapalım.’ Sizi biz, öğüt alanın öğüt alacağı kadar bir süre ömürlendirmedik mi? Uyarıcı da geldi size. Hadi, tadın bakalım azabı! Zalimler için hiçbir yardımcı yok artık.” (Fâtır, 37)

“O gün, her ümmetin içinden ayetlerimizi yalanlayanlardan bir zümre derleriz de onlar, toplu halde oraya sürülürler. Geldiklerinde Allah onlara ‘Ayetlerimizi, onlara ilminiz yeterli olmadığı için mi inkar ettiniz. Yoksa başka bir iş mi yaptınız?’ der.” (Neml, 83-84)

“O gün (Allah) onlara seslenerek şöyle diyecek: ‘O, kendilerini bir şey sandığınız ve bana isnat ettiğiniz ortaklarım nerede?’ Üzerlerine hüküm hak olanlar şöyle diyecekler: ‘Rabbimiz! Azdırdıklarımız işte şunlar. Kendimiz azdığımız gibi bunları da azdırdık. Onlardan uzak olduğumuzu sana arz ediyoruz. Zaten onlar bize kulluk / ibadet etmiyorlardı.’....Allah, o gün onlara (inkarcılara) seslenir de şöyle der: ‘Hak elçilerine ne cevap verdiniz?’ Artık o gün onlara karşı tüm haberler kör olmuştur. Birbirlerine de bir şey soramazlar.” (Kasas, 62-65) “Gün olur, onların hepsini bir yere toplar, sonra meleklerle sorar: ‘Şunlar size mi kulluk / ibadet ediyorlardı?’ Melekler de der ki: Tesbih ederiz seni, bizim velimiz sendin onlar değil. Doğrusu şu ki, onlar cinlere tapıyorlardı. Onların çoğu cinlere iman etmekteydi.” (Sebe’, 40-41)

“Ateş yüzlerini yalar ve onlar da içinde sırtıp kalacaklar. ‘Ayetlerim size okunmadı mı? Ve siz onları yalanlamıyor muydunuz?’ Derler ki: Rabbimiz! Bahtsızlığımız bize baskın çıktı. Sapıp gitmiş bir topluluk olduk biz.” (Mü’minûn, 104-106)

“(Allah) Buyurur: ‘Yeryüzünde yıllar sayısı ne kadar kaldınız?’ Derler ki: ‘Bir gün ya da bir günün bir kısmı kadar, sayanlara sor.’ (Allah) Buyurur ki: ‘Sadece birazcık kaldınız. Keşke biliyor olsaydınız. Sizi boş yere yarattığımızı ve bize döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?’” (Mü’minûn, 112-115)

“Allah, şunu da söyledi: ‘Ey Meryem oğlu İsa! Allah’ın yanında beni ve annemi de iki tanrı olarak kabul edin diye insanlara sen mi söyledin?’ İsa dedi ki: Hâşâ, tesbih

ederim seni. Hakkım olmayan bir şeyi söylemek benim haddime değildir. Eğer onu söylemişsem sen onu elbette bilirsin. Sen benim içimde olanı bilirsin ama ben senin zatında olanı bilemem. Çünkü sen gaybları çok iyi bilensin.” (Mâide, 116)

“Allah, peygamberleri topladığı gün, ‘Size ne cevap verildi?’ der. Onlar da ‘Bizim bir bilgimiz yoktur. Doğrusu görülmeyenleri bilen ancak sensin.’ derler .” (Mâide, 109)

Kur’an’da, günahkarlara sorulan sorular kimi zaman da meleklerin ağzından onlara yöneltilir: “Onun (cehennem) içine atıldıklarında, onun derinden gelen sesini işitirler. Feveran etmektedir o. Öfkesinden çatlayacak hale gelir. İçine bir grup atıldıkça, onun bekçileri bunlara sorarlar: Size hiçbir uyarıcı gelmedi mi? Derler ki: Gelmedi olur mu? Bize uyarıcı geldi, fakat biz yalanladık...Ve derler ki eğer söz dinleseydik yahut aklımızı çalıştırsaydık şu çılgın ateşin dostları arasında olmazdık.” (Mülk, 7-10)

Allah-u Teala, günahkarlara sorulan soruları bazen de inanan kullarının ağzından aktarır bize: “Uğur ve bereket yaranı... ‘Sizi ‘sekar’a sürükleyen nedir?’ diye sorarlar. Suçlular, ‘Namaz kılıp dua edenlerden değildik...’ diye cevaplarlar.” (Müddessir, 42)

3.3.Kur’an’ın Hesap ve Hesap Günü ile İlgili Konuları Sunuşu

“Kur’an’ın ahiret olaylarını tasvir ederken dikkati çeken bir husus, gelecekte vukû bulacak olan olayların mazi sîgası ile anlatılmasıdır. Kur’an’ın bu üslubu kullanmaktaki amacı, ahirette meydana geleceği bildirilen olayların kesinliğini göstermektir.”⁴³⁰

Kur’an, konularını muhataba aktarırken, hem akla hem de ruha hitap ederek, gerektiği yerde çok sade ifadelerle hakikati dile getirmiş, gerektiğinde ise söze canlılık kazandırmak ve anlatımı etkili kılabilmek için farklı üsluplara başvurmuştur. “Kur’an üslûbunun en önemli ifade araçlarından birisi ‘tasvir’dir. Kur’an’daki hemen her konuda olduğu gibi, kulların hesaba çekilmesi ve hesap günü anlatılırken de tasvire yer verilmiştir. Kur’an’da, insan hayalindeki tablolar, izlenebilen manzaralar ve insan tipleri somut bir şekilde canlandırılan tablolarla ifade edilir. Daha sonra çizilen bu tablolara somut, canlı bir hayat ve sürekli yenilenen bir hareketlilik kazandırılır. Zihinsel

⁴³⁰ Soysaldı, Age., s. 173

kavramlar ve olgular şekillere veya hareketlere dönüşür. Böylece Kur'an, olayı sunmaya başlar başlamaz üslubuyla dinleyenlere yepyeni bir bakış açısı kazandırır. Onları, olayı sadece dinleyen değil, izleyen seyircilere dönüştürür.

Kur'an'ın tamamı bunun örnekleri ile doludur. Kur'an tarafından ortaya konan tablo, soyut renklerden ve donuk çizgilerden ibaret olmayıp, canlılar aleminden alınmış bir kesit gibi diri ve canlıdır. Böylece manalar, canlı bir insan veya bir tabiat manzarası halinde duygulara işlenir.”⁴³¹

Bir başka ifadeyle “tasvir, Kur'an'da ki en önemli ifade biçimi olduğu gibi, şekillendirme ve canlandırma da tasvirin en önemli unsurlarındandır. ‘Somut canlandırma’ diye isimlendirilen bu hareket uyarınca, Kur'an'daki edebi tabloların çoğu gizli ya da açık bir hareket içermektedir. Aynı bunun gibi soyut manaların birer cisim olarak ve rahatlıkla hissedilebilecek birer varlık olarak canlandırılmaları da Kur'an tasvirinde önemli bir yere sahiptir. O kadar ki İslam dininin tamamen soyut bir şekilde sunmaya özen gösterdiği Allah'ın zatı ve sıfatları ile ilgili konular bile bundan istisna edilmemiştir.”⁴³²

Kur'an'daki canlandırma çeşitlerinden biri, cansız maddelere, tabiat olaylarına ve duygusal tepkilere hayat kazandırma anlamındaki ‘teşhis’ tir. Bütün bunlar, çeşitli şekillerde insanların karşısına çıkar, gözün gördüğü her şeyde hayatın varlığı hissedilir. “O gün cehenneme ‘Doldun mu?’ diyeceğiz. O da ‘Daha var mı?’ diyecek.” (Kâf, 30), “Onları uzaktan gördüğünde onun azgınlaştığını, taşkınlaştığını işitirler. Oraya atıldıklarında, onun kaynar halindeki uğultusunu, gürültüsünü işitirler.” (Mülk, 7-8)

Canlandırma tablolarından biri de psikolojik hallerden veya soyut kavramlardan birinin, kendisi ile ifade edildiği canlı, hareketli tablolarda somutlaşmasıdır. “Ayetlerimizi yalanlayan ve onlar karşısında büyüklük taslayanlar var ya, gök kapıları açılmayacaktır onlar için ve deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir. Suçluları böyle cezalandırırız Biz.” (A'raf, 40)

Canlandırma amacıyla bazen de ruha telkin edilen hayale hareket verilir: “İşlemiş oldukları her amelin önüne geçip onu saçılmış zerrelere çevirdik.” (Furkan, 23), “Bilmediğin şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz, kalp.. bunların hepsi yaptıklarından sorumludur.” (İsra, 36) Ayetlerde ki ‘önüne geçme’ ve ‘ardına düşme’ ifadeleri anlatımda canlandırma sağlamıştır.

⁴³¹ Seyyid Kutub, Kur'an'da Edebi Tasvir, Çev. Mehmet Yolcu, Çizgi Yay., İstanbul, 1995, s. 83-84

⁴³² Kutub, Age., s. 95. İlgili ayetler için bkz. Zümer, 67; Bakara, 255; Tevbe, 26

Zihinde canlandırma türlerinden birisi de normalde sakin, hareketsiz olan varlıklara hareket kazandırılmasıdır. Tecsim de Kur'an da çokça kullanılan ifade şekillerinden biridir. “Her kişinin yaptığı iyiliği ve kötülüğü –ki kendisiyle o kötülük arasında uzun bir mesafe olmasını isteyecektir- hazır bulacağı günü bir düşünün...” (Âl-i İmran, 30), “Bu sırada onlar yüklerini sırtlarında taşırlar.” (En'am, 31), “Hiçbir günahkar bir başkasının yükünü çekmez.” (Fâtır, 18). Bu ayetlerde görüldüğü gibi, işlenen ameller, insanların karşısına çıkacak ve sırtta taşınacak şekilde cisimleştirilmiştir.

Kur'an, tabiatı itibariyle hissî olan bir vasıftan, vasfın kendisini cisimleştirdiği, somutlaştırdığı bir şekli tercih eder. Hesap gününde günahkarların yüzünün durumunu anlatan şu ayet bunun güzel bir örneğidir: “Sanki yüzleri gecenin karanlık bir parçası ile örtülmüştür.” (Yûnus, 27)

Kur'an'daki tecsim türlerinden biri de, manevi olanı somut bir şekilde nitelemektir. “Bunlar hemen gelecek olanı seviyorlar da ötelerindeki ağır bir günü ihmal ediyorlar.” (İnsan, 27) Burada gün, soyut bir kavram olmaktan çıkıp yoğunluğu ve ağırlığı olan bir varlığa dönüştürülmüştür. Yine, Kur'an'da, insanların sorgulanması ve hesaba çekilmesi gibi bir durum cisimleştirilerek, manayı daha etkin ve anlaşılır kılmak için ‘terazi’ ifadesi kullanılmıştır. “Kıyamet günü için adalet terazisini kurarız.” (Enbiya, 47) “O gün kimin tartıları ağır gelirse, o kişi hoşnutluk veren bir yaşayış içindedir. Tartıları hafif çekeninse, anası hâviyedir.” (Kâria, 6-9)

“Kim bir kötülük kazanır ve günahı onu kuşatırsa...” (Bakara, 81) Görüldüğü gibi burada da ‘günah’ kavramı cisimleştirilmiş, sonra da ona hareket verilmiştir ki, buna ‘tahyîl’ denilmektedir.”⁴³³ Bunun da Kur'an-ı Kerim'de pek çok örneği vardır.

“Kur'an-ı Kerim'in, ahiret konusunu işlerken kullandığı üslupta dikkat çekici bir yön bulunmaktadır. Söz konusu ahiret olaylarının anlatımı sırasında diğer anlatımlardan farklı bir ifade ve anlatım biçimi kullandığı hemen fark edilmektedir. Çoğunlukla ilk dönemlerde gelen vahiylerle ait olan bu üslûba ait ifadeler kısa, fakat anlam bakımından yüklü ve gerilimlidirler. Kur'an, muhatabı etkileyebilmek ve onun dikkatini çekebilmek için yalın ifadeler yerine sanatlı bir üslûbu seçer. Vahy, bu üslupla, muhatapta vicdanî tepkiler uyarır ve onun iç aleminde bir hareketlenme meydana getirir. Ahiret ile ilgili manzaralar da hep bu üslupla ele alınmıştır. Bu alem, muhatapın gözünde adeta canlı bir

⁴³³ Kutub, Age., s. 95-112

şahıs haline getirilmiştir. Böylece bu ayetleri okurken muhatap, heyecanlanır, kâh korku duyar, kâh huzur... Böylece vaat edilen gün gelmeden önce, onu bu dünya da tanır.”⁴³⁴

“Kur’an’ın, ahireti anlatırken böyle bir üslup kullanmasının nedeni, dünya aleminde iken farklı, henüz bilmediği bir alemin muhataba anlatma zarureti olabilir. Dünya ötesi ve olağanüstü şartlarda meydana gelecek olayların, olağan bir ortamda yaşayan muhataplara anlatılıyor olması her zamankinden farklı bir anlatım tarzını gerekli kılmaktadır. Bunun bir tezahürü de üslupta teşbih sanatının sıklıkla kullanılmış olmasıdır.”⁴³⁵

Tüm bu bahsi geçen teşbih, tecsim, temsil. vb. unsurlar sembol kavramının muhtevasında yer almaktadır. Sembol, bir inancı ya da doktrini ifade etmek üzere söylenen özlü ifadeler için kullanılmaktadır.⁴³⁶ Başka bir deyişle, “Sembol, müphemiyet içinde, görülmeyen bir realiteyi yansıtan bir simge, ya da maddi bir nesnedir. Bir anlamda da sembol, soyut olanı, somut olan vasıtasıyla anlatmayı hedeflemektedir. Sembolizm, mücerret karakterli keyfiyetleri, insanların anlayabilmelerini temin için müşahhas şeylerle göstermektir. Kur’an, bir meselenin, herkesin aklında yer etmesini istediğinde onu, akli ve külli meselenin zımında bulunan ve hissedilen bir misal ile anlatır. Böylece mücerret olan şey, bu maddi ve duyusal olan misalin yardımıyla herkesçe anlaşılır hale gelir. Öte yandan bir din, sembollerle gösterilen zımni-dini muhtevaları hesaba katılmaksızın tanınmaz ve anlatılamaz.”⁴³⁷

Sembolizm bir metod olarak sadece sembolleri kullanmaz. Eğer sembolik bir dilden bahsediliyorsa mecazlar, analogiler, kıssalar ve sembolik kelimeler... sembolik dilin içinde kullanılan elemanlar olarak kabul edilmelidir. Sembolik bir sistem olarak din, bu sayılanların hepsini kendi bünyesinde kullanmaktadır.⁴³⁸

Bir anlamda sembol, mecaz, kinaye, kıssa, mesel, analogi, kıyas ve mitolojiler dilsel ifade tarzlarının farklı formlarıdır. Bir sembolik sistem içinde bunların hepsi kullanılabilir. Ancak ister indirgemeci anlayış kabul edilsin, isterse yorumlamacı anlayış

⁴³⁴ Seyyid Kutub, Kur’an’da Kıyamet Sahneleri, Çev. A. Faruk Haznedaroğlu, Ravza Yay., 7. Baskı, İstanbul, 1997, s. 13, 49

⁴³⁵ Soysaldı, Age., s. 172

⁴³⁶ Ömer Faruk Yavuz, Kur’an’da Sembolik Dil, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2006, s. 238

⁴³⁷ Sadık Kılıç, Kur’an’da Sembolizm, Kılıç Yayınları, Ankara, 1991, s. 15-23

⁴³⁸ Latif Tokat, Dinde Sembolizm, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004, s. 135-143

kabul edilsin, bütün bu ifade formları dolaylı anlatım metotlarıdır. Dini sembolizm de bütün bu sembolik malzemeyi kullanmaktadır.

Sembollerin taşıdığı bazı karakteristik özellikler vardır. Sembolün en karakteristik özelliği ise kendisinin ötesinde bir şeye gönderme yapmasıdır. Eğer semboller, nihai varlık olan Allah’a, ya da O’nunla irtibatlı bir şeye işaret ediyorsa, bunlar, dinî semboller olarak değerlendirilir.⁴³⁹ Dini sembollerin anlamı, önemi ve değeri ise içinde yer aldığı kültürel bağlama göre oluşur. Sembol, gönderme yaptığı şeyi tam olarak ifade edemediği halde onun yerine geçmektedir. Fakat yerine geçme, sembolün gönderme yaptığı şeyi tam olarak ifade ettiği anlamına gelmez. Bu nedenle din alanındaki sembollere bu durumları nedeni ile ‘temsili sembol’ denilmektedir. Çünkü hiçbir dini sembol, gönderme yaptığı şeyi tam olarak ifade edememektir.⁴⁴⁰

“Semboller, insan tecrübesinin, aksi halde kapalı kalacak olan bir boyutunu ve gerçeklik alanını ortaya çıkarırlar. Yani onlar, zaten anlaşılan veya bütünüyle indirgenebilen şeylere gönderme yapmazlar. Bu yüzden sembollerin ‘bilgi verici’ özelliği vardır.

Sembolize edilen şey görülemez, algılanamaz ve doğa üstüdür. Bu yüzden semboller, görülebilir, kolay ulaşılır, son derece anlamlı, belirli bir sosyal grup tarafından kabul edilmiş ve yaşantıyla ilişkili olmalıdır. Sembolü sembol yapan özelliklerden birisi de onun, soyut, algılanamaz ve duyular ötesi olanı somut şeylerle anlatmasıdır. Eğer sembol, somut ve algılanabilir bir şeyi anlatıyor olsaydı o, sembol değil işaret olurdu. Sembolün algılanabilir veya somut olması, onun sadece duysal olmasını gerektirmez, hayali olarak üretilen bir şey de olabilir.⁴⁴¹

Kur’an’da temsili anlatımla ortaya konulan konulardan bazıları mizan, amel defterleri, insanın uzuvlarının şahitliği, mutlu yüzlerin beyaz ve parlak , mutsuz yüzlerin siyah oluşu gibi konulardır.

3.3.1. Mizan

Mizan, mükelleflerin iman ve amellerinin kıyamet gününde değerlendirilmesini sağlayan şey anlamında bir Kur’an terimidir.

⁴³⁹ Yavuz, Age., s. 252

⁴⁴⁰ Tokat, Age., s. 152-153

⁴⁴¹ Tokat, Age., s. 160-161

Sözlükte bir şeyin ağırlığını tahmin etmek, ölçüye vurmak, tartmak anlamındaki ‘vezn’ kökünden türemiş bir isim olan mizan; tartı aleti, tartmada kullanılan ağırlık, adalet manalarına gelir.⁴⁴² Mizanın ayet ve hadislerde kullanılışı çerçevesinde terimleşen muhtevası ise ahiret hallerinin belli bir merhalesinde mükelleflerin sorguya çekilmelerinin tamamlayıcı bir işlemi olarak ceza veya mükafatı gerektiren amellerinin kemiyet açısından değerlendirilmesi şeklinde belirginleşmiştir.

‘Vezn’ kavramı Kur’an’da yirmi dört yerde geçmektedir. Hesap ile ilgili bağlamda; bir ayette, ahirette veznin mutlaka gerçekleşeceği (Araf, 8), diğer bir ayette de kıyamet gününde adil terazilerin kurulacağı ve kimseye haksızlık yapılmayacağı (Enbiya, 47) bildirilmektedir. Kur’an’ın üç suresinde peş peşe yer alan ikişer ayetin her birinde mizan sözcüğünün çoğulu olan ‘mevazin’ geçmekte, bunların ilkinde mizanları ağır gelenlerin kurtuluşa ereceği, ikincisinde mizanları hafif gelenlerin hüsrana uğrayacağı ifade edilmektedir. Watt’a göre amellerin terazide tartılması benzetmesinde Mekkeli iş adamlarına karşı acı bir mizah bulunmaktadır.⁴⁴³ Böylelikle Kur’an, o dönemin ticari havası içinde yaşayan insanların dili ile onlara hitap etmiş olmaktadır. Kur’an’da bunun başka örnekleri de vardır: “Ey iman edenler! Sizi acı bir azaptan kurtaracak bir ticareti size haber vereyim mi? Allah’a ve O’nun Rasulüne iman edersiniz, mallarınız ve canlarınızla Allah yolunda çalışırsınız. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır.” (Saff, 10-11) Ticaret, kişinin mal, vakit, emek, zihin ve yeteneklerini ortaya koyarak kâr elde etmesidir. Bu bakımdan iman ve Allah yolunda cihad etmek ticarete benzetilmiştir.⁴⁴⁴ Gerçekte kulun hayatını ve sahip olduğu diğer şeyleri gerçekten Allah’a satması diye bir şey söz konusu değildir. Çünkü insanın hayatının ve sahip olduğu her şeyin gerçek maliki zaten Allah’tır.⁴⁴⁵ Ancak Allah-u Teala burada onların alışkın olduğu ifadeleri kullanarak, gerçekte zaten kendisine ait olan şeyler hakkında insanların, istenen yönde bir irade sergilemesini ve din yolunda emek sarfetmesini istemektedir.

Kur’an ve sünnetin açık beyanları, vezin ve mizanın ahiret olgularından birisi olduğunu göstermektedir. Esasen mükelleflerin ceza veya mükafat gerektiren hallerinin kaydedildiği ve bunların hesabının ahirette sorulacağı sabit olunca, sözü edilen

⁴⁴² Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ateş, Kur’an Ans., c. XIII, s. 412-424

⁴⁴³ Rahman, A.ge., s. 171

⁴⁴⁴ Ayrıca bkz. Tevbe, 111

⁴⁴⁵ Şahinler, A.ge., s.299

davranışların değerlendirilmesi anlamına gelen mizanın hakikati de ortaya çıkar. Sem'iyat bahisleri içinde yer alan mizanın nasıl gerçekleşeceği hususunda nassların zahiriyle yetinmek gerekliliğini esas alan selef alimlerine göre, ayetin lafzının zahirinden dönmek ancak, sözü zahirine hamletmek mümkün olmadığı zamanlarda söz konusu olabilir. Halbuki ahirette bazı terazilerin olacağını düşünmek imkansız değildir ve izah edilebilecek⁴⁴⁶ çeşitli şekillerde bir tartma işlemi gerçekleştirilebilir, bu nedenle de te'vile gerek yoktur.

Bu konuda, bir ayette şöyle buyurulmaktadır: “O gün, dünya da işlenen amellerin tartılması kesin olarak gerçekleşecektir. ” و الوزن يومئذ الحق (Araf, 8) “Hesap günü kurulacak Allah’ın mizanında haktan başka hiçbir şeyin ağırlığı olmayacaktır. Kişinin yükü Hakk’la yakınlığı oranında ağır ya da hafif gelecektir. İnsan, beraberinde getirdiği Hakk’ın ağırlığı ile tartılacak ve sadece onun ölçüsüyle hesaba çekilecektir. Sahte hayat ve onun fayda vermeyen uzunluğu ve görünen şa’şaalı işleri adalet kefesinde hiçbir geçerli ağırlığa sahip olmayacaktır. Batıla uyanların amelleri o terazide tartıldığı zaman, hayatlarının o muhteşem işleri olarak kabul ettikleri şeylerin hiç de bir anlam taşımadıklarını bizzat kendi gözleriyle göreceklerdir.”⁴⁴⁷

Bu konuda söylenebilecek en açık şey, kıyamet günü tek bir terazi değil, bir çok terazinin bulunacağıdır. Çünkü bu, Kur’an ayetlerinde açıkça ifade edilmektedir. “Biz kıyamet günü adalet terazileri koyacağız.” (Enbiya, 47) ayeti ile “Artık kimin terazileri ağır basarsa...” (Kâria, 8) ayeti bunu göstermektedir. Buna göre kalbin fiillerinin ayrı, uzuvların fiillerinin ayrı, sarfedilen sözlerin ayrı terazilerinin olacağı söylenmektedir. Zeccac, ayette terazi ifadesinin tekil değil de çoğul kullanılmasının sebebini şöyle açıklamaktadır: “Araplar bazen cem’i kelimeyi müfred yerine kullanarak ‘falanca Mekke’ye doğru katırlar üzerinde yola çıktı’ derler; Ayette geçen mevazın kelimesi, mizan (tarazi) ın çoğulu değil mevzûn (ölçülen şeyler) un çoğuludur.”⁴⁴⁸

Görüldüğü dibi, mizan meselesinde sadece Mutezilenin ihtilafı söz konusu değildir. Selef ve halefin de kendi aralarında ihtilafları vardır: Mizan bir tane midir yoksa her kişi ya da amel için ayrı ayrı mı, mizanda tartılacak olan şey ameller midir,

⁴⁴⁶ Tartının varlığını kabul eden alimler, bu üstünlüğün nasıl olacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları o esnada hasenat kefesinde bir nur; seyyiat kefesi galip gelirse de orada bir karanlık görüleceğini söylerken, bazıları da bunun, kefeler arasında meydana gelecek bir baskın çıkışla olacağını söylemişlerdir. (Mevdudi, Age., c. II, s. 15)

⁴⁴⁷ Mevdudi, Age., c. II, s.15; bkz. Kehf, 103-105

⁴⁴⁸ Razi, Age., c.X, s.292

kişiler mi, mizan yalnız mü'minler için mi uygulanacaktır, yoksa kafirler için de geçerli midir...? gibi sorular bu konudaki ihtilafların sadece bir kısmını oluşturmaktadır.⁴⁴⁹

Öte yandan konuya dünya daki tecrübeleri ışığı altında yaklaşmak isteyen veya bu meseleyi Allah'a havale etmenin gerektiğini düşünen alimler de vardır.

Bazı Mutezile alimleri, kıyamet günündeki mizanı adalet ve hakkaniyet anlamında algılamışlardır. Mücahid, İbn Cerir ve İbn Abbas'a göre bu bir temsil (teşbih)dir. Yine Dahhâk ve A'meş'e göre de amellerin tartılmasından maksat Allah'ın adaleti ve hükmüdür. Sonraki alimlerden pek çoğu da bu görüşü benimseyerek şöyle demişlerdir: Ayette bahsedilen tartıyı bu manaya hamletmek, Arapça bakımından caizdir: Alıp vermedeki adalet bu dünya da ancak tartı ve ölçü ile ortaya çıkar. Dolayısı ile ayette bahsedilen tartıyı, adalet manasında mecaz kabul etmek uzak bir ihtimal değildir. Bunu şu husus da destekler: Bir adamın bir başkası yanında hiç kıymeti olmadığı zaman, 'Falancanın onun yanında bir tartısı (ağırlığı) yok' denilir. Nitekim Allah-u Teala da "Biz kıyamet gününde onlar için hiçbir ölçü (ağırlık) tutmayacağız." (Kehf, 105) buyurmuştur. Yine 'falanca falancayı hafife aldı' ve 'şu söz şunun ağırlığındadır' yani ona denk ve eşittir denilir. Halbuki ortada gerçek manada bir tartı yoktur.

Tüm bunlara dayanılarak, ayette kastedilen mananın gerçek anlamda tartı olmadığı söylenmiştir. Bunun delili şudur: Mizan (tartı, ölçü) ile bir şeyin ölçüsü öğrenilmek istenir. Halbuki mükafat ve cezanın miktarlarını tartı ve terazi ile ortaya koymak mümkün değildir. Çünkü kulların amelleri arazdır, olup bitmişlerdir. Yok olan bir şeyi tartmak ise imkansızdır. Onların devam ettiği farzedilse bile, yine de tartmak mümkün değildir.

Tartılan şeyin amel defterleri ya da amellerin miktarına göre yaratılmış şekillerdir⁴⁵⁰ görüşüne gelince, gerçek manası ile tartının varlığını kabul etmeyen alimler bu hususta şöyle derler: Mükellef, kıyamet günü ya Allah'ın adil ve hakim olduğunu kabul eder ya da etmez. Eğer kabul ederse, Allah'ın adil ve doğru olanı yapacağını bildiği için Allah'ın kendisi hakkında vereceği hüküm ona yeter. Eğer o, Allah'ın adil ve hakim olduğunu kabul ve ikrar etmiyorsa, hasenat kefesinin seyyiat kefesine, yahut da seyyiat kefesinin hasenat kefesine galip gelmesinden bir üstünlüğün olduğu anlaşılamaz. Çünkü o insana göre, Allah'ın bu üstünlüğü adaletli bir şekilde

⁴⁴⁹ Ateş, Tefsir, c.III, s. 316

⁴⁵⁰ İbn Kesir, Age., c.VI, s. 2905

ortaya koymamış olması muhtemeldir. Böylelikle bu tartıda herhangi bir faydanın olmadığı sabit olur.

Mizanın varlığını kabul edenler ise bu tartının ortaya konulmasındaki hikmetin ancak, tartısı ağır gelenlerin bu durumlarını mahşer meydanındaki herkese göstererek onların sevinçlerini artırmak ve yine tartısı hafif gelenlerin bu durumlarını da herkese göstererek günahkarların gam ve kederini artırmak olduğunu söylemektedirler.⁴⁵¹

Çağdaş müfessirlerden Ateş, bu konuda şöyle demektedir: Gayb alemini şu görünen şahadet alemiyle kıyaslayıp, ameller arazdır ve arazlar tartılmazlar diyen Mutezile hata etmiştir. Çünkü mahiyetleri ayrı olan iki alemi birbirine kıyas etmek yanlıştır. Bunlara cevap veren Ehl-i sünnet de yine onlar gibi gayb alemini şahadet alemine kıyas ederek yanılgıya düşmüştür: Amellerin cisimleneceğini, güzel ve çirkin suretlere bürünüp tartılacağını, ya da amellerin değil dünya defterleri gibi deri ve kağıttan yapılmış zannettikleri amel defterlerinin teraziye konulup tartılacağını sanmışlardır.

Oysa bu ümmetin selefi, Kitap ve sünnette haber verilen her şeyin hak olduğunu, bunların mahiyeti hakkında fikir yürütülemeyeceği görüşünde idiler. O halde ahirette amellerin o aleme özgü bir mizan ile tartılacağına inanırız, fakat bunun şeklini, nasıllığını ve niceliğini araştırmayız.

Bir çok ayetten bu tartının, amellerin ruh üzerindeki olumlu veya olumsuz etkisi şeklinde olacağı, cezanın da bu tesirlere göre olacağı anlaşılmaktadır. İnsanlar sıcaklık, soğukluk gibi a'razları (deprenin şiddetini, vasıtaların süratini, kalp atışlarını, tansiyonu...) ölçmek için ölçütler icat ederken, kainatın Yaratıcısı , zihinsel ve bedensel amelleri, ruh üzerinde bıraktıkları iyi veya kötü etkileriyle ölçmekten, eylemlerin ruh üzerindeki etkilerini ölçecek ölçütler (mizanlar) koymaktan aciz midir?⁴⁵²

Mizan konusunda benimsenen buna benzer bir görüş de (Nureddin es-Sabuni, Taftazani, Maturidi) onun, amellerin miktarını tespiti yarayan bir şeyden ibaret olup niteliğinin bilinemeyeceği ve dünya terazileriyle mukayese edilemeyeceği şeklindedir. Bu hususu irdelemeyip, mahiyetini Allah'a havale etmek en isabetli tutum olacaktır. Kaldı ki, Kur'an'da ahiret hayatının dünya dakinden farklı arz ve semalardan oluşan bir alemde kurulacağı ifade edilmektedir. (İbrahim, 48; Tekvir, 1-14) Buna bağlı olarak kıyametle ilgili nesne, olay ve işlemleri dünya daki kavramlarla aynı saymak da doğru

⁴⁵¹ Razi, Age., c.X, s.291- 292

⁴⁵² Ateş, Age., c. III, s. 316

olmaz. Ancak ilahi beyanları benimsemek için onların içeriğine dünya tecrübeleri ve mantığı ile bir yer bulma zarureti de vardır. Bu açıdan bakıldığında, mecazı öne alan ikinci anlayışı veya teslimiyet yöntemini tercihe şayan görmek mümkündür.

Kıyameti tasvir eden ayetlerde herkesin hesaba çekileceğini bildiren ifadeler yer almaktadır. Bunun yanında Buhari ve Müslim başta olmak üzere Kütüb-ü Sitte'nin çoğunluğu ile Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde, yetmiş binli ifadeler kullanılarak hesaba ve dolayısıyla mizana tabi tutulmadan cennete girecek olan kimselerden söz eden hadisler bulunmaktadır. Bu tür rivayetleri, Allah'ın bazı kullarını çok hızlı ve kolay bir hesaba mahzar kılacağı yolundaki beyanların (Bakara, 202; Al-i İmran, 199) bir tür tefsiri olarak değerlendirmek mümkündür. Yine hadislerde kulun günahı ne kadar çok olursa olsun 'kelime-i şehadet'in terazide tüm bu günahlara baskın geleceği bildirilmektedir: Tirmizi'nin Abdullah b. Amr yoluyla rivayet ettiği bir hadise göre Allah, Hz. Muhammed ümmetinden bir adamı kıyamet gününde halkın içinde kurtaracaktır. Allah onun önüne her biri gözün görme mesafesi kadar uzun olan doksan dokuz tomar açar (hepsi günahlarla doludur) . Sonra ona:

-Bunların içinde kabul etmediğin bir şey var mı? Koruyucu yazıcılarım sana haksızlık etmişler mi? der.

-Hayır ya Rabbi, der kul.

-Bir ömrün var mı? der, Allah-u Teala.

- Hayır ya Rabbi, der kul.

-Var, var der Allah, senin bizim katımızda bir iyiliğin var, bugün sana haksızlık edilmez. Daha sonra üzerinde kelime-i şehadet yazılı bir kart çıkarır ve bunu senin tartına katacağım, der. Kul der ki:

-Ya Rabbi, bu koca tomarlar karşısında bu kart nedir ki?

Bunun üzerine o tomarlar bir kefeye bu kart da bir kefeye konulur. Kart tomarlardan ağır gelir. Hiçbir şey Allah'ın adından daha ağır olamaz. (Tirmizi, İman, 17)⁴⁵³

Yine rivayet edildiğine göre Hz. Davud Allah'tan kendisine bu teraziyi göstermesini istemiş, onu görünce de kendinden geçerek bayılmıştır. Kendine gelince de 'Allah'ım onun kefesini kim hasenatla doldurabilir.?' deyince, Allah-u Teala, 'Ey

⁴⁵³ Ateş, Age., c.III, s.317

Davud, ben kulumdan razı olduğumda onu bir hurmanın mükafatı bile doldurur.’ diye cevap vermiştir.⁴⁵⁴

Şii kelmacılar göre ise, Kur’an’da geçen mevazın kelimesinin bir manası da peygamberler ve Hz. Ali başta olmak üzere vasîlerdir. Buna göre, kişinin kıyametteki hesap ve mizan merhalelerinde kurtuluşa ermek için peygamberlerin yanı sıra vasîlere de inanıp itaat etmesi gerekir. Ancak Şiiliğin bu telakkilerinin, İmamiye guruplarının tarih boyunca siyasi varlığını korumak amacıyla başvurduğu bir ilke olduğu bilinmektedir.⁴⁵⁵

3.3.2.Amel defterleri

Dünya da herkesin işlediği iyi ve kötü amelleri, insanın sağında ve solunda bulunan melekler yazmaktadır. İşte dünya da hazırlanan bu dosyalar ahirette insanın eline verilecektir. Amel defterleri dünya da iken hayır ve şerrin, günah ve sevabın en küçüğünden en büyüğüne varıncaya kadar, Kiramen Katibin şeklinde nitelenen melekler tarafından yazılır. “Hayır, siz dini yalanlıyorsunuz. Halbuki sizin üzerinizde koruyucular / bekçiler var. Çok değerli yazıcılar کراما کاتبین.Bilirler yapmakta olduğunuzu.” (İnfitar, 9-12), “Sağında ve solunda oturmuş iki görevli kayıt yapmaktadır. Bir söz sarfetmeye görsün, yanındaki gözcü hemen zaptederir.” (Kâf, 17-18) Bu ayetle ilgili bir görüşe göre, ayette geçen يتلقى المتلقيان ifadesi iki şekilde anlaşılabilir: ‘Kaydetmekle görevli olanlar kaydederler’ veya ‘birbiriyle karşılaşmayı amaçlayan iki kişi karşılaşırlar’. Klasik müfessirler kural olarak birincisini benimsemişler ve bu ayeti şu şekilde yorumlamışlardır: İnsanın yaptıklarını kaydetmekle görevli olan iki melek, onun sağında ve solunda oturarak, onun yaptıklarını kaydederler.

Ancak ikinci anlam, insanın içindeki benliğin (nefs) ona fısıldamasından yani bilinçaltı arzularının telkinlerinden söz eden önceki ayet (Gerçek şu ki insanı biz yarattık ve nefsinin ona ne fısıldadığını biz biliriz. Kâf, 16) ile daha anlamlı bir uyum içindedir. Böylece ifade, birbirleriyle karşılaşmayı amaçlayan iki kişi / güç , buna göre insanın tabiatında mevcut bulunan iki isteği, daha doğrusu iki temel motivasyonu

⁴⁵⁴ Razi, Age., c. XVI, s. 152

⁴⁵⁵ Toprak, “Mizan” mad., TDV İslam Ansiklopedisi., c.XXX

gösterir. Yani bir taraftan onun temel içgüdüsel dürtü ve arzuları, diğer taraftan hem sezgisel hem de düşünsel aklı.

‘Sağında ve solunda oturarak’ ifadesi ise, her insanın içinde üstünlük kurmak için çabalayan bu iki gücün çatışan niteliklerini anlatan bir mecazdır. Tüm bunlardan sonra denilebilir ki, her insanın başına dikilen gözetleyici güç (hâfiz), onun bilinçaltında yatan bütün saiklerini ve eylemlerini kaydeden kendi vicdanıdır ve bu, insan yapısının en temel unsuru olduğundan değerli / şerefli olarak nitelenmiştir.⁴⁵⁶

Kıyamet günü amel defterlerinin okunması haktır. Zira Allah-u Teala Kur’an’da, “Kıyamet günü herkes için bir kitap çıkaracağız ki, açılmış olarak önüne konulacak. ” و نخرج له يوم القيامة كتابا يلقيه منشورا (İsra, 13) buyurmuştur.⁴⁵⁷ Yine Kur’an-ı Kerim’de, “O gün her ümmet kendi kitabına davet edilir (Kendi sicili ile yüzleşmeye çağrılır).⁴⁵⁸ Bu gün yaptıklarınızın karşılıyla yüz yüze getirileceksiniz.” (Casiye, 28) buyurulmaktadır.

Başka bir ayette şöyle buyurulmaktadır: “Her insanın amelini halka yapıp boynuna takarız. ” و كل انسان الزمناه طائرته في عنقه (İsra, 13) Her insanın boynuna dolanan şey ise, onun amelinden doğan sonuçlardır. Yani amelinden kendi payına düşen karşılıktır. Boynuna dolanması ise, onun kendisine yapıştığını ve ondan ayrılmayacağını tasvir etmektedir. Çünkü Kur’an-ı Kerim’in metodunda soyut kavramlar somut bir şekilde canlandırılır, onlara şekil kazandırılıp net bir şekilde ortaya konulur.⁴⁵⁹ Yani insanın, yaptığı işten yakasını kurtaramayacağı anlatılmak istenmiştir.

Bu şekildeki bir tasvir insanın ruhu üzerinde daha derin etkiler bırakmakta ve onun duygularında daha etkili bir şekilde varlığını hissettirmektedir. Böylece insanın hayal gücü çetin kıyamet gününden kaynaklanan bir korku içinde ürpermekte, boynuna dolanan bu amelleri ve açık olarak verilen bu kitabı ürpererek ele almaktadır. Bu günde bütün sırlar ve gizli saklı şeyler ortaya çıkmakta, artık ne bir şahide ne de bir muhasebeciye gerek kalmaktadır.⁴⁶⁰ Bu nedenle herkese ‘Oku kitabını, bugün sen kendin için yeterli bir muhasebecisin.’denilir. (İsra, 14)

Kıyamet günü insanlar üç kısma ayrılacaklardır: Sâbikûn (Sevap işlemekte önde gidenler ki, bunlar nebiler veya rasuller olabilir. Ya da her risalet dönemimde kamil bir

⁴⁵⁶ Esed, Age., 1062-1063, 1244

⁴⁵⁷ es-Sabuni, Age., s. 178

⁴⁵⁸ Esed, Age., s. 1022

⁴⁵⁹ Kutub, Age., s. 102

⁴⁶⁰ Kutub, fi Zilali’l- Kur’an, c. VII, s. 24

imana koşan insanlardır. Her halükarda bunlar cennette bulunacak olan seçkin bir sınıftır. Belki de bunlar dünya hayatında inançlı fakat yokluk içinde yaşayan insanlardı.⁴⁶¹), ashab-ı yemin /sağ ehli (Kitabı sağ tarafından verilenler) ve ashab-ı şimal / sol ehli (Kitabı soldan veya arkadan verilenler).⁴⁶² “Meymeneh” ifadesinin ‘doğruyu bulmuş olanlar’ manasında mecaz olarak kullanılması gibi “meş’emeh” terimi de kötülüğe batmayı göstermek için kullanılır. Bu her iki mecazın kökeni, gelecekteki bazı olayların, kuşların belli dönemlerdeki uçuş yönlerine bakılarak tahmin edilebileceği inancına dayanır; eğer sağ yöne doğru uçmuşlarsa uğurlu gelecek, eğer uçuş sola doğru olursa tam tersi. Bu eski inanış zamanla dilin kullanımına yansımış, böylece sağ ve sol kavramları, az veya çok uğurlu veya uğursuz ile eş anlamlı hale gelmiştir. Kur’an’ın deyimsel kullanımında bu iki kavram, sırasıyla, doğruluk / dürüstlük, ve eğrilik / kötülüğe dönüşmüştür.⁴⁶³

“Öz kitabı sağından verilen der ki: İşte kitabım, okuyun, kendi hesabıma kavuşacağımı sezmiştim zaten” (Hakka, 19-20) Ama, “Öz kitabı sol tarafından verilene gelince, o da şöyle der: Ah, ne olurdu, bana kitabım verilmeseydi. Hesabımın ne olduğunu hiç bilmemiş olsaydım. Ah, ne olurdu, iş bitmiş olsaydı. Hiçbir işime yaramadı malım, yok olup gitti saltanatım.” (Hâkka, 25-29)

واما من اوتى كتابه بشماله فيقول ياليتنى لم اوت كتابيه • ولم ادر ما حسابيه

يا ليتها كانت القاضية • ما اغنى عنى ماله • هلك عنى سلطانيه

Ayetlerdeki bu ifadeler, bu bekleyişin sunuluşunu; dinleyenin, bu bekleyişin bir sona ulaşmayacağı bu sızlanma ve kederlenmenin sonsuzca uzayıp gideceği sanısına kapılacağı ölçüde uzatmaktadır. İnsanlarda bırakılmak istenen psikolojik etki gözetilerek anlatımın kimi durumlarda uzatılıp, kimi durumlarda ise kısa tutulması güzel sunuş örnekleridir. Burada, bu üzüntülü konunun kavranması ve bu perişan durumun çağrışımı ile büyük belanın algılatılması gayesi gözetildiğinden söz, vurgu ve ayrıntılar uzatıldıkça uzatılmıştır. İşte o bela ile karşı karşıya kalan bu zavallı insan, bu konuma gelmemiş, kitabı kendisine verilmemiş, hesabını öğrenmemiş ve kıyametin, geriye hiçbir şey kalmamak üzere, varlığını tümüyle yok etmiş olmasını temenni etmekte ve kendisine güç kazandıran şeylerden hiçbir yarar görmediğine hayıflanmaktadır.

⁴⁶¹ Kutub, Kur’an’da Kıyamet Sahneleri, s. 195

⁴⁶² Vâkıa, 7-11

⁴⁶³ Esed, Age., s. 1103

Durak sonundaki hareketsiz harfle, onun önündeki elifle uzatmanın ardından gelen illetli ‘y’ üzerinde tınlayan, uzayıp giden hazin ses de üzüntü ve ümitsizliği etkili bir şekilde ilham eden öğelerden biridir. (كتابيه /... حسابيه /... القاضيه /... ماليه /... سلطانيه)⁴⁶⁴

İlk ayette geçen yemîn, sol taraf karşısı olduğundan sağ el sağ taraf demektir. Sağlamlık, dürüstlük, uygunluk, temizlik, uğur, hayır, çalışıp kazanma...ifade eder. Kitabın insana sağ tarafından verilmesi, hükmün, onun lehine verilmesidir.

Melekler tarafından yazıldığı bildirilen bu amel defterlerinin dünya daki kitaplara benzemeyeceği malumdur. Bunların asıl mahiyetini ancak Allah bilir.⁴⁶⁵ Defterin gerçek içeriği ve onun sağdan veya soldan veya sırtının arkasından nasıl verileceği bilinmemektedir. Bilinen şu ki: Birinci ifade ile (kitabın sağdan verilmesi) verilmek istenen anlam onların kurtulacağı gerçeğidir. Diğer ifade ise (kitabın sırtın arkasından verilmesi) onların mahvolacağı gerçeğini dile getirmektedir. İşte özellikle seçilen ve kesin bir biçimde kavranması istenen bu iki gerçektir. Bunun ötesindeki şekiller ise sahneyi canlandırmak ve duygular üzerindeki etkiyi derinleştirmek içindir.⁴⁶⁶

Amel defterlerine bakan herkes işledikleri bütün amellerin yazılı olduğunu göreceklerdir. Allah-u Teala ‘Hafız’ isminin gereği olarak, kullarının bütün amellerini hıfzettiğini onlara gösterecektir. “Kitabı sağ eline verilecek olan kimse zamanı geldiğinde kolay bir hesaba çekilecektir... Kitabı arkasından verilecek olan ise zamanı geldiğinde tamamen yok olmak için yalvaracak, ama yakıcı ateşe atılacaktır.” (İnşikak, 7-12) Bu ayetteki ‘kötülerin kitabının arkadan verilmesi’ ile ilgili ifadeler ilk bakışta ‘soldan’ verileceğinin bildirildiği ayetlerle çelişiyor gibi görünse de, gerçekte bu ifade, günahkârın kendi kitabından / sicilinden duyduğu dehşeti ve onu hiç görmeme dileğini yansıtmaktadır. Başka bir deyişle onu görmek istememesi, ona arkasından verilmesi ile sembolize edilmektedir.⁴⁶⁷ Nitekim ayetin devamında günahkârın bu isteği de dile getirilmiştir. Mümin, işlediği günahlardan ötürü büyük bir pişmanlık duyacak, fakat Allah-u Teala rahmeti ile (Rahim ismi ile) bir çok kulunu affedecektir.⁴⁶⁸

Vicdanında her gün Hakk’a karşı kendini hesaba çekmeyen kimse işini arkaya atmış, defterini kendi haberi olmaksızın ve zararını düşünmeksizin arkadan arkaya

⁴⁶⁴ Kutub, fi Zilali’l- Kur’an, c. X, s. 160

⁴⁶⁵ Bilmen, Muvazzah İlmi Kelam, s. 321

⁴⁶⁶ Kutub, Age., c. X, s. 421

⁴⁶⁷ Esed, Age., s. 1250

⁴⁶⁸ Bozgeyik, Age., s. 228,229

yazdırmış demek olacağı gibi, işini Allah'ın emri dairesinde doğru yapmayan; eğriyi doğru, doğruyu eğri yapmaya kalkışarak defterini kötü işlerle ve hep haksızlık sayfalarıyla doldurtan kimse de defterini ters tutmuş, solak yazmış, yazdırmış demektir.

Hayattayken iradesi ile hayırlı ameller yapmış kişiye gelince, onun hakkındaki hüküm sağ eliyle, kendine teslim edilir. Böyle olmak için de herkes, 'Oku kitabını, bu gün nefsin sana hesap görücü olarak yeter' emri gereğince, her gün kendi boynuna geçirilmiş kitabı, gündelik hesap defteri demek olan hafızasında, nefsin (kendi durumunu) okumalı ve hazırlanmalıdır. İşte böyle bir kişi hayırlı amelleri kendi iradesiyle işlediği ve sağındaki meleğe sevaplarını kendisi yazdırdığı için, kitabını kendisi yazmış sayılır. Ancak bu, Allah'ın yardımı ile gerçekleştiğinden, sonra defteri meydana çıkaran ve hükmü verecek olan da Allah olduğundan kitabını sağıyla yazan buyurulmamış, kitabı kendine sağıyla verilen buyurulmuştur.⁴⁶⁹

Dünya da karnesi iyi notlarla dolu olanlar nasıl sevinir ve bu sevinçlerini herkesle paylaşmak isterlerse ahirette de aynen böyle, amel defteri sağdan verilenler sevinçlerinden ötürü bunu herkesle paylaşmak isteyeceklerdir.⁴⁷⁰ "O gün arz olunursunuz. Hiçbir gizliniz saklınız kalmaz. Kitabı sağından verilen, işte kitabım okuyun, der. Kendi hesabıma kavuşacağımı sezmiştim zaten. Artık o, hoşnutluk veren bir yaşayış içindedir... Kitabı sol tarafından verilene gelince o şöyle der: Ah! Ne olurdu, bana kitabım verilmeseydi. Hesabımın ne olduğunu hiç bilmemiş olsaydım." (Hakka, 18-26)

Hayatı günahlarla geçen insanın amel defteri, inanan insanların amel defterinden farklı olacağı gibi, bu amel defterlerinin bulunduğu yerler de farklıdır: "Hayır, iş düşündükleri gibi değil. Rezilliğe batmışların kitabı karanlık ve pis bir çukurun 'siccîn'in ta içindedir. Siccinin ne olduğunu sana gösteren nedir? Rakamlandırılmış bir kitaptır o... Hayır, iş sandıkları gibi değil. İyilik sergileyenlerin kitabı 'illiyyûn'da en yüce burçlardadır. İlliyyûnun ne olduğunu sana anlatan nedir? Rakamlanmış bir kitaptır o." (Mutaffifin, 7-20) "Siccinin ne olduğu tam olarak bilinemese de, Kur'an'ın ardı sıra gelen mukabele (karşılaştırma) metodundan siccinin, illiyyunun karşıtı olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷¹ Siccîn terimi, hapishane anlamındaki sicc isminden türetilmiştir, hatta onunla eş anlamlıdır. Bu türetmeden hareket eden bazı otoriteler siccîn terimine,

⁴⁶⁹ Yazır, Age., c.VIII, s.63-65

⁴⁷⁰ Bozgeyik, Age., s. 303

⁴⁷¹ Kutub, Kur'an'da Kıyamet Sahneleri, s. 395

“dâim” mecazi anlamını, yani devam etme veya dayanma anlamını yüklemişlerdir. Böylece mecazi olarak bir günahkarın kapsayıcı (ve sürekli) nitelikleri vurgulanmaktadır ve sanki bu nitelikler devamlı olarak zaptedilmiş gibidir. Yani sonuçlarından kaçma ihtimali olmaksızın, silinemez şekilde kaydedilmiştir.

İlliyyûn terimi ise illî veya illiyyeh (yücelik, değerlilik) kelimelerinin çoğuludur. Ya da tekil hali olmayan bir çoğuldur. Her iki durumda da söz konusu terim, (bir şey) yüksek veya yüce / değerli idi ya da o hale geldi yahut da –mecazi olarak- yükseldi anlamına gelen alâ fiilinden türetilmiştir. Böylece ‘hüve min illiyyeti kavmihi’ deyimse ifadesi de ‘O, kavminin en yüceleri arasındadır’ anlamına gelir. Bu türetilme karşısında illiyyûn çoğul kelimesi, muhtevanın yoğunluğunu ifade eden kat kat soyluluk / değerlilik veya en yüce/değerli tarz anlamına gelir.”⁴⁷²

İşte insan, kitabının nerede olacağını (siccînde mi yoksa illiyyûnda mı) kendisi belirleyecektir. Bu nedenle henüz hayattayken, kurtuluşun veya telafinin olmadığı o zorlu günü düşünerek yaşamalı, vazifelerini yerine getirmeli, bunu yaparken de niyeti halis olmalı yani sadece Allah için yaşamalıdır. Çünkü böyle olmadığı takdirde, ameli güzel bile olsa, niyeti güzel olmadığı için, yaptığı iyi işlerden hiçbir fayda elde edemeyecektir. “Ey iman edenler, sadakalarınızı-malınızı insanlara gösteriş için harcayan, Allah’a ve ahiret gününe inanmayan bir kimse gibi- başa kakmak ve incitmek suretiyle heder etmeyin. Çünkü onun hali, üzerinde bir toprak bulunup da kendisine şiddetli bir yağmur isabet eden, bu suretle o, kendisini kaskatı bir taş halinde bırakmış olan kaypak bir kayanın hali gibidir. Onlar (dünya da) işledikleri hiçbir şeyden (sevap kazanmaya) muktedir olamazlar. Allah kafirler gürûhuna hidayet vermez.” (Bakara, 264)⁴⁷³

Halbuki insan halis niyetle hareket etse ve sadece Allah rızası için iyi ameller sergilemeye gayret etse, belki o amelleri gerçekleştirecek fırsatı olmasa bile, sanki yapmış gibi sevap alır. Rivayetlere göre, bazı kimseler amel defterlerini sağ taraflarından aldıkları vakit, o amel defterlerinde yapmadığı bazı hayırlı amellerin sevaplarının yazılı bulunduğunu görür ve ‘ben bunları yapmamıştım, bu benim defterim değil’ der. Bunun üzerine Allah-u Teala şöyle buyuracaktır: “Ey kullarım, siz bu amelleri gerçekte yapmış değilsiniz, fakat keşke imkanımız olsaydı da yapsaydık diye temenni ederdiniz. Ben, imkanınız olması halinde bunları yapacağınızı biliyorum. Sizin

⁴⁷² Esed, Age., s. 1246-1247

⁴⁷³ Yine bkz. Nisa, 38; Enfal, 47

gösterişten uzak bu niyetlerinizden dolayı o amelleri yaptınız kabul ediyorum.”⁴⁷⁴ Evet, gerçektende öyledir. Amel defterleri ister gerçek anlamda var olsun isterse insanın vicdanını ya da hafızasını sembolize eden bir terim olsun, her halükarda insan ancak riya dan ve menfaat düşüncesinden uzak bir şekilde yaptığı güzel işlerinin faydasını görecektir. Aksi takdirde beklediği fayda yerine zararla karşılaşacaktır.

Cenab-ı Hakkın ilminde, ezelden ebede, olacak bütün hadiseler, bütün mahlukatın davranışları, hareketleri mevcuttur. Cenab-ı Hak bu ilminin bir kısmını Levh-i Mahfuza kaydetmiştir.⁴⁷⁵

3.3.3.İnsanın uzuvlarının ve cansız varlıkların tanıklığı

Bu konuda gerek Kur'an'da gerekse hadislerde geçen pek çok beyan vardır: İmam-ı Şaranî'nin zikrettiği merfu bir hadise göre (İmam Müslim'in Enes bin Malik'den rivayet ettiği bir hadis) Hz. Enes şöyle demiştir: “Biz Hz. Muhammed'in yanında bulunduğumuz bir sırada kendisi bir ara güldü ve ‘Neden gülüyorum biliyor musunuz?’ diye sordu. Biz ‘Allah ve Resulü daha iyi bilir’ deyince Hz. Muhammed ‘Kulun kıyamet gününde Rabbi ile olan karşılıklı konuşmasından dolayı gülüyorum. Kul, ‘Ey Rabbim senin beni cezalandırman bir zulüm eseri değil mi?’ der. Allah, ‘Günah işlemekle kendine karşı zulüm işlediğin için cezalandırılacaksın’ buyurur. Kul, ‘Buna benden bir şahit var mıdır?’ der. Allah-u Teala da, ‘Kendini hesaba çekme bakımından bugün sen kendine yetersin, işte katip melekler de şahittirler’ buyurur. Daha sonra kulun ağzı mühürlenir ve uzuvlarına, haydi konuş denilir. Bunun üzerine her bir uzuv da nutka (yani dile) gelip o kulun amellerini birer birer söylerler. Ondan sonra o kulun ağzındaki mühür kaldırılır da kul kendi vücudunun azalarına hitaben, ‘Sizler kahrolup uzaklaşın. Ben sizin kurtulmanız için mücadele edip duruyorum ve sizi kötülüklerden koruyup müdafaa ediyorum.’ der.” Bu hadis her ne kadar kafirler hakkında varid olmuşsa da Müslüman kişiler için de uygulanması muhtemeldir.

Hafız Ebu Nuaym'ın merfu olarak rivayet ettiği başka bir hadiste de, Hz. Peygamber, ‘İnsanoğlu üzerine gelip geçen her gün, muhakkak insanoğluna, ben senin

⁴⁷⁴ Erdoğan, Age., s. 296

⁴⁷⁵ Levh-i Mahfuz ile buradaki yazıların çeşitleri için bkz. Bozgeyik, Age., s. 302-303

yaptığın her şey üzerinde bir şahidim, bu yüzden hayırlı işler yap ki sana hayırla şahitlik edeyim, der. Gece de insana böyle seslenir.’ buyurmuştur.

Abdullah b. Amr da, kim bir taşın ya da bir kerpicin yanında herhangi bir yerde namaz kılar ve secde ederse, kıyamet gününde bu namaz kılınan yer, o kişi lehine şahitlik eder demiştir.⁴⁷⁶

Bu nedenle insan yaptıklarına dikkat etmeli, yanlış ve doğruyu ayırmalı ve ona göre hareket etmelidir. Çünkü yapılan her yanlış şey hakkında kıyamet günü insanın aleyhinde şahitlik edilecek ve hatta bu şahitliği bizzat insanın uzuvları yapacaktır. O halde insan ölmeden önce kendini hesaba çekmeli ve bu olumsuz şahitliğe sebep olacak davranışlardan kaçınmalıdır. Çünkü hesap gününde pişmanlığın hiçbir faydası olmayacaktır.⁴⁷⁷

Kur’an-ı Kerim’de de insanın uzuvlarının şahitliğiyle ilgili bir çok ayet vardır: “Gün gelecek onların kendi dilleri, kendi elleri, kendi ayakları yapıp ettikleri işler hakkında kendi aleyhlerine tanıklık edecektir.” (Nur,24), “O gün ağızlarını mühürleyeceğiz. Bize elleri konuşacak, ayakları da kazanmış oldukları hakkında tanıklık edecek.” (Yasin, 65)⁴⁷⁸ Esed, insanların ağızlarının mühürlenmesini, inkarcıların geçmişteki fiillerini ve tavırlarını savunamamalarının veya mazur gösterememelerinin mecazi bir ifadesi olarak kabul eder.⁴⁷⁹

İnsanın uzuvlarının şahitlik etmesinin nasıl olacağı bilinmemektedir. Bazıları bunu gerçek anlamda gerçekleşmeyeceğini, şahitliğin hal diliyle olacağını söylemektedirler.⁴⁸⁰ Ancak her halde Kur’an’da bu anlatılanlar dehşet verici bir sahneyi canlandırmaktadır gözler önünde. Ağızları mühürlenmiş, ellerinin, ayaklarının, dillerinin kendisi aleyhinde şahitlik ettiği insanlar...Bu, düşünceyi alt üst eden ve vicdanı harekete geçiren bir sahnedir. Böylece hallerin içi dışına , tersine dönmekte ve insan böyle bir olayla yalnızlığa çekilmekte, insan kendisiyle çelişki halde yaşamaktadır.⁴⁸¹

⁴⁷⁶ İmam Şa’rani, Age., s. 188-190

⁴⁷⁷ Erdoğan, Age., s. 258

⁴⁷⁸ Fussilet, 20-22; Kâf, 21; Kıyamet, 14-15

⁴⁷⁹ Esed, Age., s. 905

⁴⁸⁰ Yazır, Age., c. VI, s.319

⁴⁸¹ Yazır, Age., c. VI, s. 319

3.3.4. Mutlu yüzlerin beyaz-parlak, bedbaht yüzlerin kara olması

Kur'an'da hesap günü ile ilgili yapılan tasvirlerde insanların duygularının, yaşadıkları dehşetin ya da ümidin bir göstergesi durumunda olan yüzlerden de bahsedilir. İnsanlar o gün, ya yüzleri mutlulukları sebebiyle ak ve parlak ya da zulümleri sebebiyle kara olacaktır. “O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara ‘İmanınızdan sonra inkar mı ettiniz, o halde inkar etmenize karşılık tadın azabı.’ denilecektir.” (Âl-i İmran, 106)⁴⁸² Burada, ‘Siz inandıktan sonra inkar mı ettiniz?’ şeklindeki tekdir hitabından, yüzleri kararacak olan insanların, inandıktan sonra dinden sapan kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Bunların kimler olduğu hakkında üç görüş vardır: Hasan Basri’ye göre münafıklar, Mücahid’e göre mürtedler, Zeccac’a göre ise Kitap ehlidir.

Ancak bu tür ayetlerde geçen bu ibareleri belli bir zümreye hasretmek uygun değildir. Ayetlerin manası geneldir. İnsanlığın başlangıcından kıyamete kadar var olan ve olacak tüm insanlar, başlıca iki grupta toplanırlar: Allah’a inanan ve O’nun buyruklarına gönülden bağlananlar ve ahirette yüzleri ağaranlar ile Allah’a inanmayan ya da inandıktan sonra inkara sapanlar ve yüzleri kararanlar...⁴⁸³

“Yüzler vardır o gün pırıl pırıl, gülen, müjdelerle parılayan yüzler. Ve yüzler vardır o gün, toza toprağa bulanmış. Tozu toprağı da bir is bürümüştür. İşte bunlardır küfre sapanlar, kötülüğe batanlar.” (Abese, 38-42), “Yüzler vardır o gün, zilletle öne eğilmiştir. Çalışmış, boşa yorulmuştur. Kızıymış bir ateşe dalarlar...Yüzler vardır o gün nimetlerle mutlu. Emek ve gayreti yüzünden hoşnuttur. Yüksek bir bahçededir.” (Ğâşiye, 2-10), “ Onu yakından gördüklerinde inkar edenlerin yüzleri kötüleştii. Şöyle denildi: o habire çağırıp durduğunuz şey budur.”(Mülk, 27)

Ayetler dikkatle okunduğunda ve bir bütün olarak değerlendirildiğinde, ayetlerde geçen, yüzlerin aklığının ferah ve sürurdan; siyahlığının da gam ve kederden mecaz olduğu görülür. Bu, çokça kullanılan bir mecazdır. Nitekim Araplar, arzusuna ulaşan kimseler hakkında **ابيض وجهه**(yüzü ağardı) derler. Bunun manası, sevinme ve neşelenmedir. Yine Araplar bir sevinci tebrik ederken ‘Yüzünü ağartan Allah’a hamdolsun’, başına bir kötülük gelen kimseye de ‘Yüzü tozlandı, rengi kaçtı, şekli

⁴⁸² Benzer manadaki ayetler için bkz. Zümer,60; Yûnus, 26; Kıyame, 22-25; Mutaffifin, 24; Rahman, 41

⁴⁸³ Ateş, Age.,c. II, s. 89

değiştirdi' derler. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Müminler kıyamet gününde yaptıkları amellerin üzerine gelir. Eğer amelleri hasenat ise yüzleri ağarır yani Allah'ın fazlı ve nimetlerine sevinirler. Eğer amelleri bunun aksine olur da, o kafirler kötü amellerinin tek tek tespit edilmiş olduğunu görürlerse, yüzleri kararır yani alabildiğine hüznün ve keder duyarlar.

Bu ayetlerde dile getirilen yüzlerin ak veya kara oluşu ifadelerinin mecazi olmadığını ve o gün yüzlerin gerçekten de ak veya kara olacağını söyleyenler de olmakla birlikte, "O gün yüzler vardır, parıl parıl parlayıcıdır, mütebessim ve sevinçlidir. Yine o gün yüzler vardır üzerlerini toz toprak (bürümüştür), onu bir karanlık ve siyahlık kaplayacaktır." (Abese, 38-41) ayetlerine dayanarak, bu ifadelerin kesinlikle mecazi olduğunu düşünen alimler de vardır. Bu ayetlerde Allah-u Teala yüzün siyahlığını insanın sevinçli ve mütebessim oluşuna mukabil zikretmiştir. Eğer bu ifadeler mecazi olmasaydı, bu kelimelerin gülme ve sevinç mukabili kullanılmaları doğru olmazdı.⁴⁸⁴

"İşte kıyamet günü Allah hakkında yalan uyduranların yüzlerinin kapkara kesildiğini görürsün. Yersiz gurura kapılanlar için cehennem uygun bir yer değil midir? ” (Zümer, 60) Ayette geçen 'isvedde vechuhû' (:yüzleri simsiyah kesilmiştir) deyimini, deyimsel olarak acıyı ve aşağılanmayı yansıtan bir yüz ifadesini tanımlamak için kullanılır. Tıpkı karşıtı olan 'ibyedda vechuhû' (yüzü beyazlaştı veya parlamaya başladı) deyiminin mutluluğun veya haklı bir gururun yüzdeki ifadesini göstermesi gibi. Bunun yanı sıra her iki deyim de mecazi bir anlama sahiptir.⁴⁸⁵

Şüphesiz ki insan, yeryüzünde Allah'ın yarattıklarından bir şeye, güzel bir yüze, güzel bir çiçeğe veya güzel bir davranışa bakarsa kalbinden yüz hatlarına mutluluk taşar ve yüzünde güzellik, inşirah ve parlaklık görülür.⁴⁸⁶ Dünya dayken bunu yaşayan insan ahiretteki emsalsiz nimetlere ve yaratanının cemaline baktığı zaman⁴⁸⁷ elbette ki bunun etkileri o zamanda yüzünde görülecektir. Çünkü ruhtaki hareketlenmeler yüze de yansır. Tabi bu yansıma sadece olumlu ve güzel durumlarda değil, dehşet sahnelerinde de geçerlidir. Nitekim ahirette dünya da yaptıklarına karşılık azapla karşılaşan insanların

⁴⁸⁴ Razi, Age., c. VI, s.526,528

⁴⁸⁵ Esed, Age., s. 949

⁴⁸⁶ Faiz, Age., s. 434

⁴⁸⁷ Kıyamet , 22-23

durumu böyledir. (Ve yüzler vardır o gün asık, buruk. Kendisine bel kıracak bir hesap yöneleceğini sezinler.⁴⁸⁸) Onların yüzlerinde aydınlık yerine acılarının ve kederlerinin etkisiyle karanlık görünmektedir. Yapılan kötülüklerin izi uzuvlarda o kadar bellidir ki, sanki o uzuvlar konuşarak hakikati haber verir gibidirler.⁴⁸⁹ Tıpkı Zümer 60'da anlatıldığı gibi: Allah'a karşı yalan söyleyenlerin yüzleri siyahlara bürünmüştür. Bu belki de utancın ve zulmün siyahlığı,⁴⁹⁰ kötülüklerin oluşturduğu karanlıktır.

“Kur'an'da geçen bu ifadelerle ilgili olmak üzere insanların ne zaman bu yüz ifadelerine sahip olacakları hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Buna göre, insanlara kabirlerinden kalktıklarında yahut amel defteri kendisine okunduğunda, ya mizanda tartılar hafif ya da ağır geldiğinde, veya her gruba kendi mabuduna tabi olması emredildiğinde yahut da tüm bu aşamaların hepsinde insanlar yüzleri ak veya kara olarak Allah'ın huzurunda bulunacaklardır.”⁴⁹¹

3.4. Hesabın Dünyada Görülmesi

Vahyin başlangıcında Allah-u Teala, müşrik Arapların maddeci, bencil ve zorba kişilik yapılarını değiştirebilmek için, Kur'an'da sık sık kıyametin dehşetli sahnelerini ve cehennemdeki azabı insanların gözleri önüne sunarken, bu esnada geçmiş kavimlerin inkarcı tutumlarını ve buna mukabil karşılaştıkları cezayı da zikrederek, insanların duygu ve düşünce dünyasında Allah'ın hakimiyetine ve sorumluluk şuuruna dayalı bir ortam oluşturmayı hedefliyordu.

Şu kadar var ki, insanlar yoldan çıkar çıkmaz Allah hemen onlara helak edici azabını göndermeyip önce her toplumun şartlarına uygun uyarılarda bulunmuştur. Peygamberler göndererek insanları doğru yola çağırılmış, gerektiğinde onlara fakirlik ve darlık vererek yalvarmalarını istemiş, gerektiğinde hoşlandıkları şeyleri, bolluk ve refahı vererek şükretmelerini; geçmiş ümmetlerden inkarcılıkları sebebiyle helak olanların halini anlatarak onlardan ibret almalarını istemiş,⁴⁹² onların her türlü ikaz ve uyarıya karşı gözlerini ve kulaklarını kapayıp batılta ısrar etmeleri üzerine de, son olarak, azabı göndermiştir. Bundan anlaşılmaktadır ki, dünya azabının asıl amacı,

⁴⁸⁸ Kıyamet, 24-25

⁴⁸⁹ Ateş, Kur'an Ans., c. VI, s.114

⁴⁹⁰ Kutub, Age., s. 275

⁴⁹¹ Alusi, Age., c. IV, s. 25

⁴⁹² İbarhim, 52; Bakara, 66

inkarcıların ve kötü yolda ısrar edenlerin bu davranışlarının tüm karşılığını bu dünya da vermiş olmak değil, insanlık için birer uyarı ve ibret levhası oluşturup, ahiret azabından kurtulmalarına vesile kılmaktır.”⁴⁹³

Bu azapların anlatıldığı ayetler⁴⁹⁴ ile Kur'an, muhataplarının kendisini dikkate almasını sağlayabilmiştir. Çünkü önceki azgın kavimlere gelen bu azap şekillerinden biri onların başına da her an gelebilirdi. Önceki kavimlerin ansızın gelen azaplarla yok edilmeleri, yine aynı şekilde habersizce gelecek kıyamet saatine örnek teşkil etmekteydi. Ancak bu endişe, ölüm sonrası yaşamı inkar eden insanların duyduğu yok olma korkusundan farklıydı. Çünkü beraberinde bir endişe de taşımakla birlikte, kıyamet, diriliş ve hesap verme bilinci, yok oluş korkusunun oluşturduğu karanlık bir halet-i ruhiyenin aksine, insan varlığını anlamlandırmaktaydı.⁴⁹⁵ Bu noktada Kur'an'da bir bütün olarak dünyayı etkileyen kıyamet mefhumu bazı bakımlardan, azap kıssalarındaki inanmayan toplumların başına gelen felaketlere tekabül etmektedir.⁴⁹⁶ Çünkü İslam'daki kıyamet anlayışı da insanları karamsarlığa ve umutsuzluğa sürükleyen bir konu değildir. “Özleri bozulmuş, temelleri kaymış dinler, insanları kıyamet telakkileri ile bir kanserlinin ruh durumuna düşürmektedirler. İslam'da ise kıyamet ister uzak olsun isterse yakın, bir saat sonra olacakmış gibi, öte hesabına hazır olma şuurunun birinci kaynağı ve gözle görülme halidir.”⁴⁹⁷ Yani bir Müslüman için kıyamet bir kabus değil, onun davranışlarını düzenlemesine yardımcı olan bir bilinç halidir.

İşte insan üzerinde bu etkiyi oluşturabilmek için, Allah-u Teala Kur'an'da Kıyamet gibi, geçmiş inkarcı kavimlerin helakı konusuna da geniş yer vermiştir. “İşte bunlar, o medeniyetlerin haberlerinden sana anlattığımız bir kısımdır. Kimi hala ayakta onların (izleri var), kimi de kökünden biçilip gitmiştir. Onlara biz zulmetmedik, fakat onlar kendilerine zulmettiler. Rabbinin emri geldiğinde, Allah'ı bırakıp da yakardıkları ilahları kendilerine hiçbir yarar sağlamadı. Sadece helak ve kayıplarını artırdı.” (Hûd, 100-101)

Geçmiş kavimlerin kıssalarından, Kur'an'da en çok bahsi geçenlerinden biri 'Nuh Tufanı'dır. Kendilerine gönderilen Hz. Nuh'u yalanlayarak inkar yolunu seçen bu

⁴⁹³ Toprak, “Azap” mad., İslam'da İnanç İbadet... Ans., c. I

⁴⁹⁴ Araf, 94-95; Kâf, 14; Kalem, 17-33

⁴⁹⁵ Paçacı, Age., s. 132-133

⁴⁹⁶ Watt, Age., s. 180

⁴⁹⁷ Sezai Karakoç, Kıyamet Aşısı, İkinci Baskı, Diriliş Yayınları, İstanbul, 1974, s. 6

kavim, bir tufan ile yok edilmiştir.⁴⁹⁸ Bunun dışında Hz. Şuayb'ı yalanlayarak, ölçüde ve tartıda hile yapan, yeryüzünde bozgunculuk çıkaran Medyen halkı bir sayha (rüzgarla birlikte gelen zelzele) ile⁴⁹⁹; Hz. Salih'i yalanlayıp görevini yapmasına engel olan ve Allah'ın bir mucize olarak gönderdiği deveyi öldüren Semud kavmi şiddetli bir ses ile⁵⁰⁰; nimetlerin bolluğu içinde şımarıp, kibirlenen ve Hz. Hûd'u yalanlayan Ad kavmi, bir rüzgar ile⁵⁰¹; Hz. Musa'yı yalanlayan ve halkına zulmeden Firavun ve ordusu suda boğularak⁵⁰² Sebe halkı 'arîm' seli ile⁵⁰³; Hz. Lut'un kavmi ise işledikleri inkar ve livata günahından dolayı üzerlerine taş yağdırılması suretiyle helak edilmişlerdir.⁵⁰⁴

Allah-u Teala geçmiş inkarcı kavimlerden, uyarılara kulak asmayanları şiddetli bir azap ile tarih sahnesinden silmiştir. Bunun amacı, daha önce de ifade edildiği gibi, sonra gelecek olan insanlar için bir ibret oluşturmaktır. Peygamberleri yalanlayan bu günahkar insanların da ahirette cezalandırılacaklardır: "Allah ve Rasulü ile savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışanların cezası şudur: Öldürülürler yahut asılırlar yahut elleriyle ayakları çaprazlamasına kesilir yahut bulundukları yerden sürülürler. Bu, onlar için dünya da bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük azap vardır." (Maide, 33)

Bununla birlikte inanan, fakat günahkar olan müminlere, dünya da işledikleri suçlar nedeniyle verilen had cezalarının⁵⁰⁵, onların ahiret azabını düşürüp düşürmeyeceği hususunda ihtilaf edilmiştir. Dinen yasaklanmış bir fiili işleyen kimseye dünya da yine dinin belirlediği ceza (mesela adam öldürme fiilinde kısas) uygulandığı takdirde, İslam bilginlerinin çoğunluğuna göre, artık bu fiil için insana ahirette tekrar bir ceza uygulanmaz. Bu manada Müslim'in sahihinde geçen bir hadiste Hz. Muhammed (s.a.v), "Her kim (zina, hırsızlık, cinayet gibi) bir fiil işler ve bunun karşılığında cezalandırılırsa bu, ona kefarettir olur." buyurmuştur. Nevevî de, "Şeriatin zahiri hükümleri, ahirette ceza talebinin düşmesini gerektirmektedir." demiştir. Hanefi bilginler ise, dünya daki cezanın, suçun dünyevi yaptırımını olduğunu, bunun ahiret

⁴⁹⁸ Nuh tufanı ile ilgili ayetler için bkz. Mü'minun, 23-29; Hûd, 32-44; A'raf, 59-64...

⁴⁹⁹ A'raf, 85; Hûd, 84-95; Ankebut, 36-37...

⁵⁰⁰ Kamer, 23-29; Neml, 47-50; Şuara, 141, 157; Hûd, 65-68; A'raf, 77...

⁵⁰¹ Şuara, 123-140; Hûd, 50-60; Hakka, 6-8...

⁵⁰² Yûnus, 75-93

⁵⁰³ Sebe, 15-17

⁵⁰⁴ Şuara, 160-168; A'raf, 80-82; Ankebut, 28-30; Hicr, 59-66...

⁵⁰⁵ Had, sözlükte 'men etmek, engel olmak' anlamına gelmektedir. Cezalara, o cezaların sebeplerini irtikâb etmeye, yapmaya engel olduğu için bu adı almıştır. Bkz. Vehbe Zuhayli, İslam Fıkhi Ansk., I-X, Çev. Heyet, Risale Yay., İstanbul, 1992, c. VII, s. 457

azabını kaldırmayacağı kanaatindedirler. Çünkü zulmedilen maktûlün kısasta bir menfaati yoktur. Kısasın dünyevî, hukûkî faydası, insanları öldürmekten vazgeçirmesi için canlılardır.⁵⁰⁶ Nitekim Kur'an'da da böyle buyurulmaktadır: “Kısasta sizin için hayat vardır.” (Bakara, 179) Hanefilere göre diğer günahlarda olduğu gibi bu suçlar bakımından da, ahiretteki azabın kalkması ancak samimi bir tövbeye bağlıdır.⁵⁰⁷

3.5.Hesaba Etki Edecek Faktörler

Kıyamet gününde insanlar hesaba çekilirken, Allah'ın, kendileri hakkında vereceği hükmü, yani ebedi hayatlarının yönünü belirleyecek kararı etkileyen bir takım faktörler vardır. Bunlar, ayetler ve hadisler ile de tespit edilmiş olan dünyaya ve ahirete yönelik bazı unsurlardır.

3.5.1.Dünyevi boyutta

İnsanın ahiretteki hesabını etkileyecek olan dünyevi faktörlerden kasıt, henüz dünya hayatı son bulmadan, insanın kendi iradesi ile yaptığı amellerdir.

3.5.1.1.Salih amel

İslam'daki salih amel mefhumu, insanın Allah'a karşı kulluğunu sadece belirli zaman ve mekanlarla sınırlanmaktan kurtararak kulun, her anında Allah ile olan irtibatını hissetmesini ve buna göre yaşamasını sağlamaktadır. Çünkü 'salih amel' ifadesi, kapsamı gerçekten de çok geniş olan bir ifadedir. İslam'da farz olan namaz, oruç, hac...gibi temel ibadetlerden, insanlara tebessümle yaklaşmak gibi, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya vesile olacak her davranış bu ifadenin kapsamına girmektedir. Kur'an'da salih amelin kapsamını açıklamaya yönelik ayetler bulunmaktadır: “Zafer ve mutluluğa ermek o kişinin hakkıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır; akrabaya, yetimlere, çaresizlere, yolda kalmışa, yoksullara, özgürlüğüne kavuşmak gayretinde olanlara malı seve seve verir; namazı kılar, zekatı öder. Böyleleri söz verdiklerinde ahitlerinde vefalıdır. Bolluk ve bereket zamanı

⁵⁰⁶ Zuhayli, Age., c. VIII, s. 50-51

⁵⁰⁷ Toprak, “Azap” mad., İslam'da İnanç İbadet... Ans., c. I

kadar zorluk, sıkıntı ve şiddet zamanında da sabırlıdılar. İşte bunlardır özüyle sözü bir olanlar. Ve işte bunlardır korunan takva sahipleri.” (Bakara, 177)

Bunlar dışında da öyle salih ameller vardır ki insanın ölümünden sonra bile bunların sevabı devam eder. Bir hadis-i şerifte bu ameller, hayırlı evlat yetiştirmek, insanlara faydası dokunacak hayırlı ilim ve sadaka-i cariyeye (cami, okul, hastane...yaptırmak) olarak zikredilmiştir.⁵⁰⁸ İnsanların, Allah’ın rızası doğrultusunda yetiştirdiği insanlık için ve Allah’ın hak dini için faydalı olan çocuklar salih evlat olarak nitelendirildiği gibi, tam aksi olan evlatların amelleri de amel-i gayrı salih olarak nitelendirilirler. Allah-u Teala bu ifadeyi Kur’an’da Hz. Nuh’un oğlu için kullanmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de bu husus defalarca ifade edilmiştir. “Allah buyurdu ki; Ey Nuh! O senin ailenden değildi. Yaptığı iyi ve doğru olmayan bir işti عمل غير صالح انه ” (Hûd, 46)

İşte bu ve bunun gibi amellere hayatlarında gerektiği gibi ve gerektiği kadar yer veren insanlar ahirette kurtuluşa erişecek olan kişilerdir. Kur’an-ı Kerim’de bu husus defalarca ifade edilmiştir. “İman edip salih amel işleyenler yaratılmışların en hayırlısıdır.” (Beyine, 7), “İnanıp salih amel işleyenlere gelince, onların yaptıklarına karşılık varacakları cennet konakları vardır.” (Secde, 19), “İnanıp salih amel işleyenlerin durumu şudur: Rableri onları rahmetine sokacaktır. İşte açık zafer budur.” (Casiye, 30)⁵⁰⁹

Ancak ayetlerde bahsedilen kurtuluşa ulaşabilmek için salih amelin taşıması gereken bazı şartlar vardır. Bunların en başında elbetteki samimi bir iman gelmektedir. Samimi bir iman ile birlikte bulunmayan güzel ameller Allah katında hiçbir değere sahip olmayacaktır.⁵¹⁰ Bu nedenle Kur’an-ı Kerim’de salih amel, hemen hemen her yerde imanla birlikte zikredilmiştir: “Andolsun zamana, ki insan gerçekten tam bir hüsrana içindedir. İnanıp salih amel işleyenler...hariç.” (Asr, 1-3), “İnanıp salih amel işleyenlere şunu müjdele: Kendileri için altlarından ırmaklar akan cennetler olacaktır...” (Bakara, 25) Kur’an’da iman ile amelin birlikte zikredildiği bu ayetler gerçekte bir işarettir. Ne imansız amel Allah indinde bir kıymete sahiptir ne de amelsiz iman insanın kurtuluşu için tek başına bir yeterliliğe sahiptir. Çünkü Allah’ın hoşnutluğunu

⁵⁰⁸İbn Mace, Muhammed b. Yezid el-Kazvini, Sünen-ü İbn Mace, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, I-II C., Beyrut Ofset Basım, 1975, Mukaddime, 20

⁵⁰⁹ Benzer manadaki ayetler için bkz. Nahl, 97; Meryem, 96; Tin, 6

⁵¹⁰ İbrahim, 18

kazanacak olan kullar Kur'an'a göre aksiyon halinde olan müminlerdir. "İnanmış olanlar ancak o kişilerdir ki, Allah anıldığında yürekleri ürperip titrer...Namazı dosdoğru kılarlar onlar. Ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden bol bol dağıtırlar." (Enfal, 2-3)⁵¹¹ Ve insanlar kendilerinden beklenen davranışları sergilemedikleri sürece ahirette umdukları kurtuluşa ulaşamayacaklardır. "İnsanlar inandık demekle kendi hallerine bırakılacaklarını ve hiç imtihan edilmeyeceklerini mi sanıyorlar?" (Ankebut, 1)

İmandan sonra salih amel ile birlikte bulunması gereken şey halis bir niyettir. Bu niyet İslamda kurtuluş vesilesi olarak gösterilen bu güzel amelleri cahiliyye toplumundaki hayırseverlikten ayırmaktadır. Çünkü salih amel, o dönemde yapılan hayra yönelik amellerden farklı olarak gösteriş ya da şöhet için değil, sadece ve sadece Allah rızası için yapılan amellerdir. Hz. Muhammed'in de bir hadis-i şerifinde buyurduğu gibi "Ameller niyetlere göredir."⁵¹²

Bu şekilde imanla ve temiz bir niyetle bir arada bulunan bu güzel ameller sadece Müslümanların değil Hıristiyanların ve Yahudilerin de kurtuluşu için bir vesile olarak zikredilmektedir Kur'an'da. Yahudi ve Hıristiyanların kurtuluşa erebilmeleri için gerekli olan üç şarttan biri de salih amel işlemeleridir: "Şu bir gerçek ki iman edenler, Yahudiler, Sabiler ve Hıristiyanlardan Allah'a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyenler için korku yoktur. Tasalanmayacaklardır onlar." (Maide, 69)⁵¹³ Ancak, daha önce de zikredildiği gibi, bu amellerin doğru bir iman ile bir arada bulunması gerekmektedir. Ve bu iman sadece Müslümanlar için değil ehl-i kitap için de geçerlidir. "Her kim Rabbine kavuşmayı arzu ederse salih bir amel işlesin ve Rabbine yaptığı ibadete hiç kimseyi ortak etmesin." (Kehf, 110)

İnsanın inanarak ve halis bir niyetle sergilediği bu güzel davranışlar insana sevap kazandırmanın yanı sıra, işlediği kötülüklerin de silinmesine vesile olurlar. "İnanıp salih amel işleyenlerin kötülüklerini elbetteki örteriz ve biz onları yapmakta oldukları işlerin en güzeli ile ödüllendiririz." (Ankebut, 7) Bunun da ötesinde insanların işledikleri kötülüklerin iyiliğe çevrilmesini sağlarlar. "Tövbe ederek inanan ve salih amel işleyenler müstesna. Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir." (Furkan, 70)

⁵¹¹ Mü'minun, 1-11; Furkan, 63-77

⁵¹² Müslim, İmare, 155

⁵¹³ Ayrıca bkz. Bakara, 62

İman ve salih amel kelimeleri Kur'an'da elli iki kez birlikte zikredilmiştir. Bu ayetlerde önce imanın zikredilmiş olması, salih amelin imandan kaynaklandığını ve ancak iman var olduğu sürece, amelin bir anlam taşıyacağını göstermektedir.⁵¹⁴

Kur'an'da amellerin tartılmasından ve amel defterlerinin açılmasından bahsedilmektedir ancak bu, müfrit bir amele karşı ceza uygulaması değildir. Ameller tartılır ve mizanı ağır gelen kurtulur, hafif gelen ise helak olur. Amellerinin iyilik kefişi ağır gelenlerin işledikleri günahlar, salih amelleri vesilesiyle silinir. Bu, Kur'an'da yer alan holistic /bütünsel yaklaşımın bir sonucudur. Çünkü Kur'an'a göre ameller tek tek ele alınmaz. İyi ameller birlikte ve kötü ameller de birlikte ele alınır.⁵¹⁵

Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder. İyilikler ise küfür dışında hiçbir günahla yok olmaz. “Kim inanmayıp küfrederse onun bütün amelleri yok olur.” (Mâide, 5) Fasıklık ise mutlak manada küfür demek değildir. Mutezilenin görüşünün aksine günahlar, iyi amellerin yok edilmesi hususunda küfre ilhak edilmezler.⁵¹⁶

Sonuç olarak denilebilir ki, insanın, dünya hayatı sona ermeden önce, ihlaslı bir şekilde yaptığı, hayra ve iyiliğe yönelik her davranışı salih ameldir ve Kur'an'da bildirildiğine göre insan, bu amelleri vesilesiyle hesap gününde, günahlarının yükünden ve azaptan kurtulup, Allah'ın affına mahzar olacaktır.

3.5.1.2.Tevbe

En güzel şekilde günahı terk etmek olan⁵¹⁷ tevbe, ‘kul tarafından, kendini yetersiz ve suçlu hissettikten sonra, kabul göreceğine, eli boş döndürülmeyeceğine tam güvenle dolu olarak Yaratanına yaptığı el çekici ve geleceği iyi şartlarda yaşamayı kendisi vasıtasıyla planladığı bir dönüş hareketidir. Tevbe fiilinin taşıdığı ümidin çok canlı ve dinamik olması , kulluk vakıası karşısında bihassa af, bağışlama, lutfetme gibi fiillerle kendini bize tanıtan Allah-u Tealanın zatındandır.”⁵¹⁸

⁵¹⁴ Soysaldı, Age., s. 34

⁵¹⁵ Rahman, Age., s. 171

⁵¹⁶ İmam Azam, Fıkh-ı Ekber (Aliyyü'l-Kâri Şerhi), Çev. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yay., İstanbul, Mart 1979, s. 412

⁵¹⁷ İsfehânî, Age., Tevbe mad., s. 72

⁵¹⁸ Sadık Kılıç, Kur'an'da Günah Kavramı.,1. Bas., Hibaş Yay., Konya, 1984, s. 370

Cüneyd Bağdadi, tevbenin üç manası vardır demiştir: Birincisi nedamet, ikincisi Allah'ın yasak kıldığı şeyi tekrar işlememeye kesin olarak karar vermek, üçüncüsü işlenen haksızlıkları telafi etmek için çaba harcamaktır.

Sehl bin Abdullah ise, ‘Tövbe, ilerde yaparım sözünü terk etmek ve ilahi emir ve yasakların gereğini derhal yerine getirmektir.’ demiştir.⁵¹⁹

Tevbe kelimesinin iştikak ettiği ‘tâbe’ maddesi, ma’siyetten taate dönüş ve rücû anlamına gelmekte, kök delaletine bağlı olarak ince nüanslarla birbirinden ayrılan üç vecihte bulunmaktadır: Affetme ve günahtan geçme. Bu manada tâbe maddesi ‘alâ harf-i cerriyle kullanılır: “Allah, dilediğine merhametle yönelir ve bağışlar... من يشاء” (Tevbe, 15)⁵²⁰; Rüc’u etmek ve yönelmek. Bu manada ilâ harf-i cerriyle kullanılır: “...Gerçek şu ki (ey Allah’ım) pişmanlık içinde sana döndüm... انى تبت اليك” (Ahkaf, 15)⁵²¹; Yapılan hatadan pişmanlık duymak. Bu anlamda kelime yalın haliyle kullanılır: “...Hal böyleyken , eğer tevbe ederseniz kendi iyiliğinize olacaktır bu... لكم” (Tevbe, 3)⁵²² Buna göre kelime çift yönlü bir yapı arz edip hem Allah için hem de kul için kullanılmaktadır.⁵²³

Tövbe, içerik olarak üç şeyin birleşme ve intizamından meydana gelen bir manadan ibarettir. Bu üç şey; ilim, hal ve fiildir. İlim, günahın büyük zararlarının kul ile Allah arasında bir perde olduğunu bilmektir. Hal, yapılan kusurdan pişmanlık duyularak hemen terk edilmesini ifade eder. Ve sonra da istikbalde o fiili tekrar işlememeye dair azmedilir. İlim, nedamet ile hal ve istikbalde pişmanlık konusu olan ameli terketmek tövbeyi oluşturur. Ekseriyetle yalnız geçmişe pişman olmaya tövbe denir; ilim onun mukaddimesi, terk ise onun neticesi ve meyvesidir.⁵²⁴

Tövbenin vacip olduğuna dair Kitap, sünnet ve icma delilleri birbirini desteklemektedir.⁵²⁵ Vacip ebedi saâdete vusûl, ebedi helakten kurtulmak için borç olan şeydir. İnsanın kendisini Allah’ın rahmetinden uzaklaştırıp şeytana yaklaştıran günahlardan uzaklaşması vaciptir. “Ey müminler! Hepiniz Allah’a tövbe edin. Ta ki korktuğunuzdan emin, umduğunuza nail olasınız.” (Nur, 31), “Ey mü’minler! Nasuh

⁵¹⁹ Abdülkerim Kuşeyri, Kuşeyri Risalesi, Dergah Yayınları, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul, Ekim 1978, s. 190

⁵²⁰ Bakara, 54; Ahzâb, 24

⁵²¹ Bakara, 54; Tahrîm, 8

⁵²² Bakara, 160

⁵²³ el-Firuzâbâdi, Mecdüddin Muhammed ibn Yakub, Beşâirü Zevî’t-Temyiz fî Letâifi’l-Kitâbi’l-Aziz II, 308’den naklen Kılıç, Age., s. 375

⁵²⁴ İhya, c. IV, s. 9

⁵²⁵ İmam Nevevi, Riyazü’s-Salihîn, Çev. Mehmet Emre, Bedir Yayınevi, İstanbul, tsz., s. 31

tövbe ile Allah’a tövbe edin.” (Tahrim, 8). Görüldüğü gibi Allah, kullarından, kendisine yönelmelerini ve tövbe etmelerini istemektedir. Zira isyan ve günah imanı tehlikeye düşürmektedir. Bedeni öldürücü zehri yiyenin kurtulabilmek için onu hemen kusarak çıkarmaya çalışması gerektiği gibi, imanı öldüren isyan ve günahı da hemen tövbe ile atmak lazımdır.⁵²⁶

Dinde tövbe, bir daha dönmemeye azmetmekle beraber, kötülük olması bakımından, kötülüklerden pişman olmaktır. Kelamcılar da aynı şekilde bu tarifi yapmışlardır. Burada ‘kötülükten’ kaydının konmasının sebebi, mübah bir işten dolayı pişmanlık duymaya tövbe denmemesi sebebiyledir. Ya da insan, mesela içkiden, sağlığına zararlı olması sebebiyle tövbe ederse bu da tövbe sayılmaz. ‘Bir daha dönmemeye azmederek’ kaydı ise pişmanlığın ancak bu şekilde gerçekleşmesi sebebiyledir. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v) bir hadisinde ‘Tevbe nedamettir / pişmanlıktır’ buyurmuştur.⁵²⁷ Ancak bu hadis tövbenin sadece pişmanlıktan ibaret olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim Rasulullah, (s.a.v) ‘Hac Arafat’tır’ buyurmuştur. Ancak bu Haccın tek rüknünün Arafat olduğu anlamına gelmez.

Ehl-i sünnetin kelam alimleri, sahih bir tövbenin üç şartı olduğunu söylemişlerdir: Dine muhalif işleri yapmaktan pişmanlık duymak; hatalı ve günah olan şeyleri derhal terk etmek ve önceden işlenen günahların benzerini yapmamaya azmetmek.⁵²⁸ Nitekim Yahya bin Muaz ‘Tövbeden sonra işlenen bir günah, tövbeden önce işlenen yetmiş gûnahtan daha çirkindir.’ demiştir.⁵²⁹

Ancak bu şartlar, işlenen günahın içinde kul hakkı olmamasına bağlıdır. Eğer insanın üzerinde kul hakkı varsa yapacağı tövbe, kendisini o günahın cezasından kurtaramaz. Çünkü tövbe belki Allah hakkını düşürür, ancak kul hakkını kesinlikle düşürmez.⁵³⁰

Ebu Ali Dekkâk tövbenin üç kısım olduğunu söylemiştir. Birincisi ‘tövbe’, ikincisi ‘inabe’ ve üçüncüsü ‘evbe’ adını alır. Tevbe bidayeti, evbe nihayeti, inabe ise ikisinin ortasını ifade eder. Ceza görme korkusundan tövbe eden her insan tevbe sahibidir. Sevap ümidi ile tövbe eden herkes inabe sahibidir. Sevap arzusu ve ceza korkusu olmaksızın emre riayet ederek tövbe eden kişi de evbe sahibidir. Tövbe, her

⁵²⁶ İhya, c. IV, s. 10-17

⁵²⁷ İmam Azam, Age., s. 415

⁵²⁸ el-Kuşeyri, Age., s. 186-189

⁵²⁹ el-Kuşeyri, Age., s. 193

⁵³⁰ Alusi, Age., c. VI, s. 120

müminin sıfatıdır: “Ey Müminler! Allah’a tövbe ediniz *وتوبوا الى الله جميعا ايه المؤمنون*” (Nur, 31). İnabe veli ve mukarreb olanların sıfatıdır: “İnabeli bir kalp ile geldi. *بقلب منيب*” (Kâf, 33). Evbe ise nebi ve rasullerin sıfatıdır. “O ne hoş bir kuldur. Şüphesiz ki O (Eyyûb), bize yönelen biriydi, evvabdı. *انه اواب*” (Sâd, 44) İbn Ata ise iki tür tövbeden bahseder: Ceza korkusuyla yapılan tövbe inabe, Allah’ın kereminden haya etmek suretiyle yapılan tövbe isticabe tövbesidir. İstiğfar Hz. Muhammed’in sünnetidir. Nitekim, Ebu Hureyre’den Hz. Muhammed’in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Allah’a andolsun ki ben bir günde yetmiş defadan daha çok Allah’tan mağfiret diliyor ve tövbe ediyorum.”⁵³¹ Bu da tövbenin sadece günahkarlara has bir davranış olmadığını gösterir.

Zünnûn-u Mısırî, ‘Avamın tövbesi günahıtan, havassın tövbesi gaflettendir’ , Abdullah Temimi de, ‘Günahıtan tövbe eden tövbekar ile gafletten tövbe eden tövbekar ve bir de iyi amellerini görüp (ona değer vermekten) tövbe eden tövbekar arasında ne kadar büyük fark vardır!’ demiştir.⁵³²

Allah-u Teala kulunun, kalbinin katılaşmasına imkan vermemek için, işlediği günahın hemen ardından tövbe etmesini istemektedir. “Allah’ın kabulünü üstlendiği tövbe, bilgisizlikle günah işleyip de çok geçmeden tövbe edenler içindir. Allah, işte böylelerinin tövbesini kabul eder.” (Nisa, 17), “Kötülükleri yapıp yapıp da her birine ölüm geldiğinde, ‘işte şimdi tövbe ettim’ diyenler için tövbe yoktur...” (Nisa, 18)

Ömer bin Hattab’ın oğlu Abdullah’tan Hz. Muhammed’in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Yüce Allah can boğaza gelmedikçe kulunun tövbesini kabul eder.” Ancak, insan ölümün kendisini nerede ve ne zaman yakalayacağını bilemeyeceğinden, tövbesini geciktirmemelidir. Ansızın, beklenmedik bir vakitte gelecek ölüm onun niyetini gerçekleştirmesine engel olabilir.

Allah-u Teala yapılan tövbeleri kabul etmeye mecbur değildir.⁵³³ Konu ile ilgili ayetler dikkatle okunduğunda yapılan her tövbenin kabulünün, nasuh tövbesi dahi olsa, nihai planda tamamen Allah’ın iradesine bağlı olduğunu göstermektedir: “Ey iman edenler! Nasuh bir tövbe ile Allah’a yönelin. Umulur ki Rabbiniz çirkinliklerinizi ve günahlarınızı örter...” (Tahrim, 8), “Allah dilediğinin tövbesini kabul eder.” (Tövbe, 15) Bu ayetler de tövbenin kabulünün nihai noktada Allah’ın takdirine bağlı olduğunu

⁵³¹ İmam Nevevi, Age., s. 32

⁵³² el- Kuşeyri, Age., s. 189-190

⁵³³ İmam Azam, Age., s. 408

göstermektedir. Günah işleyen bir insana ceza vermeyip affetmek zorunda olmamakla birlikte, eğer Allah’u Teala bunu yaparsa ancak lütfundan dolayı yapmış olur.⁵³⁴

Ancak Allah aynı zamanda şartlarına uygun olarak yapılan tövbeleri kabul edeceğini de bildirmiştir. Çünkü, her selim kalp Allah katında makbuldür. Nasıl ki sabun giysinin lekesini temizlerse tövbe de kalbin kirini temizleyecektir. Pişmanlık ateşi kalbi kirden arındırır. Temizlenen kalbin Allah katında kabul edileceği, değişiklik kabul etmeyen ezeli kazada tespit edilmiştir.⁵³⁵ “Kendini arındıran saadete ermiştir.” (Şems, 9)

Yine Allah-u Teala tövbe hususunda buyurmuştur ki: “Muhakkak ki Allah kendine dönenleri çok affedicidir. ” فانه كان للأوابين غفورا (İsra, 25) Diğer yandan Hz. Muhammed de, ‘Günahtan tövbe eden hiç günah işlememiş gibidir.’ buyurmuştur.⁵³⁶

3.5.2.Uhrevi boyutta

Hesap gününde, kulların amelleri değerlendirilirken, haklarında verilecek kararı etkileyecek olan faktörlerden bir diğeri uhrevî faktörlerdir. Yani, insanın ölümünden sonra, Allah’ın iradesi ve dilemesi sonucu gerçekleşecek olan bazı olaylardır.

3.5.2.1.Allah’ın affı

Ahirette, insanların kurtuluşunun en temel vesilesi Allah’ın affı olacaktır. Diğer unsurlar asla tek başlarına bir yeterlilik ifade etmezler. Allah, affını bir kuluna yazmadığı sürece ne şefaata talebi ne de kulun yaptığı iyilikler, onun kurtuluşunu sağlamaya kafi gelmeyecektir. Bu nedenle insanın kazanmaya çalışacağı tek başarı, Allah’ın rızası olmalıdır. Gerçek mümin ümidini hiç kaybetmeden, bu amaç uğruna gayret sarfetmelidir.

İman esaslarına ilave edilen hususlardan biri de, Allah’ın rahmetinden ümit kesmenin küfür olduğudur.⁵³⁷ Çünkü Allah-u Teala Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyurmaktadır: “Muhakkak kafirlerden başkası Allah’ın rahmetinden ümit kesmez.” (Yusuf, 87)

⁵³⁴ Şahinler, Age., s. 318

⁵³⁵ İhya, c.IV, s. 26-27

⁵³⁶ İhya, c. IV, s. 28

⁵³⁷ İmam-ı Azam, Age., s. 393

“Allah’ın rahmetinden ümitvar olmaya ise, reca sahibi olmak denir. Reca, ileride husule gelecek olan, arzu edilen bir şeye karşı kalbin duyduğu ilgidir. İşte kulun Allah’ın rahmetinden ümit kesmemesi ‘reca’dır ki kalbin huzuru, reca ve reca sayesinde ahirette nail olacağı nimetler ile gerçekleşecektir.”⁵³⁸

Allah-u Teala’nın affediciliği, Kur’an-ı Kerim’deki bir çok ayette ve hadis-i şeriflerde zikredilmiştir: “Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Ama bundan başkasını dilerse bağışlar.” (Nisa, 48) “Azabımla dilediğimi azaplandırıyorum. Rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır.” (Araf, 156) Bu son ayete göre, Yüce Allah’ın rahmeti, dünya da mümin, kafir, yükümlü, yükümlü olmayan hatta şey denilecek her ne varsa, hepsini kaplamış, hepsine şamil olmuştur. Bütün ileride olacakları da kapsar, O’nun şanı budur. Fakat bunun böyle olması, her şeyin rahmetten eşit pay almasını gerektirmediği gibi, önünde sonunda daima rahmetle şereflenmesini de gerektirmez.

Ancak, rahmet asıl, azap ise ikincildir. Yani asıl rahmet, sırf zatın gerektirdiği; azap ise kulların hallerinin gerektirdiğidir.⁵³⁹ A’raf suresi 156. ayete göre de azap, istisna ve şartlı, rahmet ve lütuf ise geneldir.⁵⁴⁰

Yine başka bir ayette, “De ki, ‘Ey kendileri aleyhine israf eden, sınırı aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidi kesmeyin. Çünkü Allah, bütün günahları bağışlar. Şüphesiz O, bağışlayandır, esirgeyendir.” (Zümer, 53) buyrulmaktadır. Bu ayetin, Kur’an’da en çok ümit vadeden ayet olduğu söylenir. Bununla beraber dikkat edilmesi gerekir ki, bu ümit günaha teşvik için değil, en günahkar kimseleri bile bir an önce tövbe etmeye ve Hakka dönmeye teşvik mahiyetindedir. Demek ki, “Gerçekten Allah, kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz” ayeti gereğince şirkin bağışlanmaması, tövbe edilmediği takdirdedir. Tövbe sonrası Allah’ın dilemesi ile bağışlanmayacak günah yoktur.⁵⁴¹

“Sen affetme yolunu tut, iyiliği emret ve kendini bilmezlerden yüz çevir.” (Araf, 199) ayetinde de Yüce Allah, kullarına af yolunu tutmalarını tavsiye etmektedir. Yüce Allah’ın kullarına affetmeyi tavsiye ederken, zatının bundan uzak olması düşünülemez.

Kur’an-ı Kerim’de, içinde Yüce Allah’ın rahmet sıfatının zikredildiği besmelenin 114 kez tekrarlanması da Allah-u Teala’nın affediciliğini bize

⁵³⁸ el-Kuşeyri, Age., s. 227

⁵³⁹ Yazır, Age., c. IV, s. 59-60

⁵⁴⁰ Yaşar Nuri Öztürk, İslam Kavramları Ansiklopedisi, I-II C., Hürriyet Ofset, İstanbul, 1991, s. 41

⁵⁴¹ Yazır, Age., c. VI, s. 268-269

göstermektedir. “Kur’an’ın temel kavramlarından biri olan ‘rahmet’, Kur’an’da türevleriyle birlikte 320 kûsür yerde geçmektedir. Allah’ın affının birer işareti olan Rahim, Rahman isimlerinin yanı sıra, Kur’an’da geçen ‘erham’ (en çok merhamet eden) sıfatı rahmetin, ulûhiyetin ve hayatın temel niteliği olduğunu göstermektedir.”⁵⁴²

Ömer bin el-Hattab’dan (r.a) gelen bir rivayete göre Resulullah (sas)’ın huzuruna bir takım esirler getirilmişti. Esirlerden bir kadın sağa sola koşuyordu. Sonra çocuğunu bulunca onu alıp bağrına bastı ve emzirdi. Resulullah (sas) buyurdu ki: “Şu kadının çocuğunu ateşe atabileceğini zanneder misiniz?” Ashap, “Hayır, Allah’a and olsun ki atamaz” dedi. Resulullah (sas) bunun üzerine, “Allah-u Teala kullarına bu kadının çocuğuna olan şefkatinden daha merhametlidir” buyurdu.⁵⁴³

Allah’ın ahirette kullarına göstereceği rahmeti, dünya da gösterdiği rahmetin çok çok üstünde olacaktır. Müslim’in Selman-ı Farisi’den rivayetinde, Resul-i Ekrem’in (sas) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir. “Yüce Allah için yüz rahmet vardır. Onlardan bir rahmet sebebiyle canlılar, aralarında birbirlerine merhamet ederler. Doksan dokuzu ise kıyamet günü için bırakılmıştır.”⁵⁴⁴

Ancak Allah’ın bu denli affedici olması insanları kayıtsız bir rahatlığa sevketmemelidir. Ayrıca insan, ilmine ve ameline de güvenmemelidir. ⁵⁴⁵ Çünkü hiç kimse için af garanti değildir. Ve kötülük işleyenler, yaptıklarının sonucu ile her an yüzleşmeye hazır olmalıdırlar.⁵⁴⁶

3.5.2.2.Şefaât

Şef’ kökünden gelen bu kelime bir kişinin yardım dilemek maksadıyla bir başka kişiye nispet edilmesini, onunla birlikteliğinin gündeme getirilmesini ifade eder. Bu ilişkide yardımcı olana şafi’ veya şefi’ (şefaâtçı), yardım edilene meşfu’ (şefaât bekleyen) denir.⁵⁴⁷

Müşrikler, Allah’a ortak saydıkları ilahlarına sadece Allah’a yaklaşıtııcı birer aracı olarak kabul ederler. “Onun dışında veliler edinerek ‘biz bunlara sırf bizi Allah’a

⁵⁴² Öztürk, Age., s. 41

⁵⁴³ İmam Nevevi, Age., s. 317

⁵⁴⁴ İmam Nevevi, Age., s.319

⁵⁴⁵ Şahinler, Age., s. 83-85

⁵⁴⁶ A’raf, 97-99; Nahl, 45; İsra, 68-69; Mülk, 16-17

⁵⁴⁷ Öztürk, İslam Nasıl Yozlaştırıldı, s.576

yaklaştırsınlar diye tapıyoruz’ diyenlere gelince, şüphesiz ki Allah, onların aralarında ayrılığa düştükleri konuda hüküm verecektir.(Zümer, 3), “Yoksa Allah dışında bir takım araçlar (şefaathçiler) mı edindiler? De ki: Bu şefaathçılar hiçbir şeye güçleri yetmeyen ve düşünemeyen şeyler olsalar da mı onları aracı edineceksiniz? De ki: şefaath yetkisi tümü ile Allah’a aittir. Göklerin ve yerin egemenliği O’nun elindedir.(Zümer, 44), “Allah’ı bırakıp kendilerine ne faydası ve ne de zararı olmayan şeylere tapıyorlar ve ‘Bunlar Allah katında bizim şefaathçilerimizdir’ diyorlar. De ki: Allah’a göklerde ve yerde O’nun bilmediği bir şeyi mi haber veriyorsunuz?”(Yunus, 18), “Allah’tan başka ne bir veliniz ve ne de bir şefaathçiniz vardır. ”(Secde, 4)⁵⁴⁸

Müşrik Arapların dinindeki anlamı ile şefaath kavramı tamamen şirki anlatmaktadır. Esasen şefaath hiçbir gerçekliği olmayan putlara, müşrikler tarafından yüklenen bir işlevdir. Başka bir deyişle şefaath , putların varoluş sebebidir. Böyle bir anlayış içerisinde şefaath, Allah ile kul arasında aracılık yapan putlara, Allah’a, bu araçları koyanlar lehine karar verme görevinin haksız olarak yüklenmesi anlamındadır. Başka bir açıdan bu, insan ve Allah arasına şefaathçiler koyarak bunlar aracılığı ile Allah’a yaklaşmanın ötesinde, O’nun bu ilişkideki ve dünya işleri üzerindeki hükmünü görmezlikten gelme çabasının bir tezahürüdür. Bu ise tevhidin hiçbir zaman tahammül edemeyeceği bir durumdur.⁵⁴⁹ “Bir aracılık kavram ve kurumu olan şefaath, Allah’ın yanına yedek ilahlar koymayı dinin esaslarından biri yapan şirkte son derece önemlidir. Denilebilir ki, tevhid dini ile şirk dininin en belirgin özelliği ikincide şefaath inancının çok esaslı bir yer tutmasıdır. Kur’an’ın şirkin yedek ilahlarını şüfe’a (şefaath ediciler) diye adlandırması sebepsiz değildir. Şirkin belirgin özelliği olan yedek ilahlar şefaathin varlığı ile vücut bulan kuvvetlerdir. Kur’an bu noktaya parmak basmaktadır. Ancak bu anlatılanlar elbetteki putların şefaathi hakkında geçerlidir.

Genel anlamda şefaath konusunda insanlar görüş bakımından ikisi aşırı kutupta ve birisi de orta yolda olmak üzere üç kısma ayrılırlar:

- 1- Müşrikler, bazı Hristiyan ve Yahudiler ile Müslüman ümmetin bazı bid’atçıları Kur’an’ın karşı çıktığı bir şefaathin varlığına inanırlar.
- 2- Hariciler ile Mutezile akımı yanlıları Hz. Muhammed’in(s.a.v) ümmetinin büyük günahkarlarına şefaathçi olacağını reddederler. Hatta bid’atçıların bir kesimi insanın başkasının şefaathinden ve duasından yarar sağlayabileceğini kabul

⁵⁴⁸ Ayrıca bkz. Yasin, 22-25; En’am, 51,94

⁵⁴⁹ Paçacı, Age., 74

etmezler. Tıpkı ölü adına sadaka vermenin ve oruç tutmanın ona fayda sağlayacağına inanmadıkları gibi. Bu görüşün taraftarları delil olarak şu ayet-i kerimleri göstermektedirler: “Ey Mü’minler ne alışverişin, ne dostluğun ve ne de şefaatin işe yaramayacağı gün gelmeden önce size verdiğimiz rızıktan harcayın.”(Bakara, 254) “O gün zalimler ne bir dost ve ne de sözü geçer bir şefaatchi bulamayacaklardır.”(Mü’min, 18) “Şefaati tümünden ve yalnız Allah’ın elindedir.”(Yunus, 18)⁵⁵⁰

Bu görüşte olanlara göre şefaati Allah’ın izin verdikleri dışında hiç kimse yapamaz. İzin vereceklerini ismen belirtmediğine göre biz de bir isimlendirme yapamayız. Peygamberlerin bile şefaatchi olacağına dair kesin bir delil yokken şeyh, pir, hoca... gibi bir takım kişileri şefaatchi kabul etmek de hayli hayli imkansızdır.”⁵⁵¹

3-Bu ümmetim öncü ve önderleri ile onların yolundan giden Ehl-i Sünnet bağlılarına gelince, bunlar gerek Hz. Muhammed’in(s.a.v), ümmetinin bazı büyük günahkarlarına şefaati edeceğine, gerek bunun dışındaki şefaati yetkisine ve gerekse diğer bazı melek ve peygamberlerin şefaati edeceğine inanırlar.Çünkü ayetlerin yanı sıra hadislerde de çokça ifade edilen bir husustur bu. Bu konuda Ebu Musa el-Eş’ari şöyle bir rivayette bulunmuştur: Rasulullah (s.a.v) buyurmuştur ki, ‘Ben ümmetimin yarısının cennete girmesi ile şefaati sahibi olmam arasında muhayyer bırakıldım. Ben şefaati tercih ettim. Çünkü şefaati daha şumüllü ve ümmetimin toptan kurtuluşuna daha yeterlidir. Siz şefaati müttakilere mahsus mu biliyorsunuz? Hayır! O, müttakiler değil günahkarlar ve hatalılar içindir.’⁵⁵² Yine Abdullah ibn Mes’ud’un bir rivayetine göre Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: ‘...Haberiniz olsun! Ben pek çok kimseyi (şefaatiyle) ateşten kurtaracağım. Bazı kimseler de benden kurtarılacak (ateşe atılacak). Ben ‘Ey Rabbim, onlar benim sahabelerimdi’ diyeceğim. Allah ise şöyle buyuracak ‘Senden sonra onların neler ihdas ettiklerini sen bilmiyorsun’.⁵⁵³

Bu görüşte olanlara göre hiçbir ‘tevhid’ ehli ebedi olarak cehennemde kalmaz. Bunun yanında ölmüş olan insanın başkasının duasından, şefaatiinden ve kendi adına verilecek sadakadan yararlanacağını, çünkü bunların hadislerle sabit olduğu görüşünü benimserler.

⁵⁵⁰ Ayrıca bkz. Meryem, 87;Taha, 109; Enbiya, 27-28; Necm, 26; Bakara, 48, 123, 254; Müddessir; 48

⁵⁵¹ Öztürk, Age., s. 576-579

⁵⁵² Canan, Age., c. XVII, s. 607

⁵⁵³ Canan, Age., c.XVII,s. 383

Yalnız bu kesimin görüşüne göre, şefaatchi kimse başkası adına dua edip dilekte bulunabilir, fakat yaptığı şefaatin faydalı olabilmesi Allah'ın iznine bağlıdır. Çünkü Allah-u Teala şöyle buyurmaktadır: “O'nun izni olmadan kim O'nun katında şefaate edebilir?”(Bakara, 255), “Göklerde nice melek var ki, onların şefaathleri hiçbir fayda sağlamaz. Meğer ki bu şefaate Allah'ın dilediklerine izin vermesinden ve razı olmasından sonra olsun.” (Necm, 26)⁵⁵⁴

Öte yandan Buhari'nin bildirdiğine göre kıyamet günü insanlar Hz. Âdem'den başlayarak sırası ile Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa gibi en seçkin peygamberlerden şefaate dileğinde bulunup da talepleri reddedildikten sonra, önceki ve sonraki tüm günahlarının peşinen affedildiği bildirilen Hz. Muhammed'e başvuracaklardır. Hadisin devamında şu ifadeler yer almaktadır: “...Bunun üzerine Rabbimin huzuruna giderim. O'nu görür görmez secdeye kapanır ve O'na şu anda dile getiremeyeceğim övgülerle hamdederim. O anda bana şöyle buyurur: ‘Ey Muhammed! Başını secdeden kaldır ve söyle, ne söylersen dinlenecektir. Dile, ne dilerse verilecektir. Şefaatchi ol, şefaatin kabul edilecektir.’ Rabbimin bu sözleri bitince ‘ Ya Rabbi! Senden ümmetimin bağışlanmasını istiyorum’ diyeceğim. Bunun üzerine Allah-u Teala ümmetimin oluşturduğu kalabalık arasından hudutlarla çizerek belirlediği bir kesim ayırır, ben de onları cennete koyarım.”⁵⁵⁵

Nitekim Allah-u Teala şöyle buyurmaktadır: “De ki: Allah'tan başka ilah olduğunu sandığımız şeyleri çağırın bakalım. Onlar başınıza gelen belayı ne giderebilirler ne de başka tarafa yöneltebilirler. O yalvardıkları da, onların Allah'a en yakın olanları da Rablerine yanaşabilmek için vesile ararlar, O'nun merhametini umarlar, azabından korkarlar. Çünkü Rabbinin azabı gerçekten korkunçtur.”(İsra, 56-57)

Buhari'de belirtildiğine göre, bir gün, sahabeden Ebu Hureyre Hz. Muhammed'in yanına gelerek ona şöyle demiştir: “Ya Rasulallah! Kıyamet günü senin şefaatine mazhar olma bahtiyarlığına ermesi en muhtemel kimse kimdir?” Rasulullah da Ebu Hureyre'ye şu karşılığı vermiştir: “Ey Ebu Hureyre! Hadise olan düşkünlüğünü bildiğim için bu konuyu senden önce bana hiç kimsenin sormayacağını tahmin

⁵⁵⁴ İbn Teymiyye, Sırat-ı Müstakim, Çev. Cemal Güzel, Tevhit Yay., İstanbul, 1996, s.428-429

⁵⁵⁵ Buhari, Tevhid, 7410

etmiştim. Kıyamet günü benim şefaata mazhar olmaya en yakın kişi sırf Allah rızası için ‘La ilahe illallah’ diyen kimsedir.”⁵⁵⁶

Demek ki kul ne derece ihlaslı ise o derece şefaate layık olur. Buna karşılık kim bir mahluka gönül bağlar, onu umut ve korku kaynağı olarak görürse, şefaatten en uzak kişi olur.⁵⁵⁷ Çünkü Allah izin vermedikçe hiçbir şefaatchi ortaya çıkamaz. Şefaatchiye izin veren de, yapılacak şefaate dileğini kabul edecek olan da O’dur. Tıpkı, önce kulunun kalbine dua etmeyi ilham edip de sonra bu duayı kabul ettiği gibi. Nitekim Hz. Muhammed’in(s.a.v) amcası Ebu Talip ve Hz. İbrahim’in babası için af dilemeleri men edilmiş ve kabul edilmemiştir.⁵⁵⁸

Bilmek gerekir ki, Allah-u Teala hiç kimseye herhangi bir varlıktan birşey istemeyi kesinlikle emretmemiştir. Sadece bazı durumlarda bunu mübah kıldığı olmuştur. Tersine kul için en yerinde tutum Allah’tan başka hiç kimseden hiç bir şey istememektir. Şu kadar var ki, Allah-u Teala Hz.muhammed’i (s.a.v) sevicecek, izinden gidilecek, onurlandırılacak, itaat edilecek...bir insan olarak bizlere tanıtmıştır.⁵⁵⁹

3.6.Kur’an’a Göre Hesap Gününde Büyük Günah İşleyenlerin Durumu

Ehl-i sünnete göre, küfürden başka büyük günah işleyen kimse (mürtekb-i kebir) ne kafir ne de münafık olur, böylesi imandan çıkmaz. Şayet tevbe etmeden ölürse, Allah ya bir şefaatchinin şefaati sayesinde veya kendi lütfu ile affeder; yahut da işlediği suç miktarınca cezalandırdıktan sonra mutlaka cennete koyar.

Haricilere göre büyük günah işleyen kişi kafir olur. Mutezileye göre ise imandan çıkar, fakat küfre girmez; tövbe etmeden öldüğü takdirde ebedi olarak cehennemde kalır. Mürcieye göre, küfür halinde sevabın bir faydası olmadığı gibi, imanının mevcudiyeti halinde de günahın zararı olmaz. İsabetli olan ehl-i sünnetin görüşüdür. Çünkü Allah-u Teala, “Ey iman edenler, samimi bir tövbe ile Allah’a dönün” (Tahrim, 8) buyurarak, günah işledikleri halde bu kişilere iman kelimesi ve sıfatıyla hitap etmiştir.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Buhari, İlim, 99

⁵⁵⁷ İbn Teymiyye, Age., s.431

⁵⁵⁸ Allah’ın razı olmadığı kişiler hakkında dua ve şefaate için bkz:Tevbe: 9/80,113-114

⁵⁵⁹ Bkz.Nisa:4/80,64;Nahl:16/36;Tevbe:9/24

⁵⁶⁰ Hucurat, 49

İmanın mahiyeti kalbin tasdikinden ibarettir. İkrar da bu tasdikın bir işaretidir. Bundan dolayı ondaki tasdik tekzip ile, ikrar da inkar ile yer değıştirmediği sürece, o kişi kafir olarak nitelendirilemez. Bu durumda büyük günah işleyen dinden çıkmayacağına göre, bu hal üzere öldüğünde cennete girer. Cennet ehli olunca da cehennemde ebedi kalması düşünülemez.

Cehennemde ebedi kalış kafir için kesilen bir ceza olduğuna ve bu cezaların en ağırı, küfür de suçların en büyüğü olduğuna göre, cehennemde ebedi kalış, küfür suçuna denk bir ceza olmuş olur. Eğer küfrün altındaki bir suça mukabil cehennemde ebedi kalış gibi bir ceza verilerek azap edilecek olursa suçun ötesinde bir ceza verilmiş olur. Bu ise adil bir davranış olmaz.

Allah-u Teala, “Bir mümini kasten öldüren gelince onun cezası içinde ebedi kalmak üzere cehennemdir. Allah böylesine gazap etmiştir, lanetlemiştir onu...” (Nisa, 93), “Kim de Allah’a ve resulüne isyan eder, Allah’ın sınırlarını da aşarsa, Allah onu, içinde sürekli kalıcı olarak ateşe sokar. Artık onun için yere batırıcı bir azap vardır.” (Nisa, 14) buyurmuştur. Ancak birinci ayet mümin öldürme işini helal kabul eden kişiler hakkında nazil olmuştur. Allah’ın bildirdiğı haramı, helal kabul etmek zaten küfrü gerektirir. İkinci ayet de bir kafir hakkında nazil olmuştur. Çünkü bütün sınırları aşmak ancak kafirin yapacağı bir şeydir. Hem ‘hulud’ ifadesi sadece ebediyet manasına değil, ‘uzun süre’ manasına da gelmektedir. Bu ayette de kastedilenin süreklilik değil ‘uzun zaman’ olması muhtemeldir ki, zaten Allah’ın affı dışındaki durumlarda günahkarların cehennemde amellerinin karşılığını göreceğı malumdur.⁵⁶¹ Ancak, büyük günah sahibi de olsa, mü’minler, şefaate mahzar olup, cennete girebilirler.⁵⁶²

3.7.Kur’an’a Göre Hesap gününde Ehl-i Kitab’ın ve Müşrik Çocuklarının Durumu

Kur’an’da Ehl-i Kitap sadece Hristiyanlık ve Yahudilik için kullanılmış olan bir tabirdir. Çünkü, bunlar dışındaki topluluklara indirilen sahifelerin Kitap olma özelliğı yoktur. “Kitap, yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi...”(En’am, 156) ayetinde de

⁵⁶¹ es-Sâbuni, Age., s. 162-164

⁵⁶² İbn Teymiyye, Ehl-i Sünnet İtikadı, Terc. Org. Muhammet Fatih el- Murabit, Tevhit Yay., İstanbul, 1996, s. 518

bu gerçek ifade edilmekte ve Hz. Nûh, Şit, İbrahim, İsmail, İshak ve Yakub gibi rasullerin tabiiileri Kitap ehli olarak değerlendirilmemektedir.

Sâbiîk ise, Kur'an'da üç ayrı yerde geçmesine rağmen⁵⁶³ kim oldukları hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır.⁵⁶⁴ Müşrik Araplar kendi dinlerini terk edip başka dinlere meyleden kimseler hakkında bu tabiri kullanmışlardır. Hatta bu nedenle Hz. Muahammed (s.a.v) ve onun ashabı hakkında da zaman zaman bu tabiri zikretmişlerdir.⁵⁶⁵ Sâbiîlerin kimler olduğu hakkında farklı tefsirler vardır: Sâbiîler, Mecusiler ile Yahudi ve Hristiyanlar arasında bir toplumdur. Kendilerine özel bir dinleri yoktur; Kitap ehlinde bir gruptur. Zebur okurlar. Bundan dolayı Ebu Hanife bunların kestiklerinin yenileceğine ve bu kişilerle evlenilebileceğine hükmetmiştir; Sâbiîler meleklerle tapan bir topluluktur; Musul'da oturan, 'Allah'tan başka Tanrı yoktur' diyen, fakat herhangi bir peygamberi, kitabı ve ameli bulunmayan bir topluluktur. Müşriklerin Hz. Muhammed için bu tabiri kullanmasının nedeni olarak Hz. Muhammed'in de 'Allah'tan başka ilah yoktur' demesi de zikredilmektedir; Sâbiîler, Hz. İbrahim'in kendilerine gönderildiği yıldızlara tapan bir millettir; İbn Kesir'e göre bu konuda en doğru görüş Mücahid ve Vehb'in görüşüdür. Onlar bu konuda şöyle demişlerdir: Sâbiîler, Yahudi, Hristiyan, Müşrik ve Mecusi olmayan, kendi yaratılmış bulundukları tabii halleri üzere kalan bir millettir. Bunların dinleri yoktur.⁵⁶⁶ Başka bir görüşe göre gerçek Sâbiîlerin inanç sistemi Gnostik din anlayışına dayanır.⁵⁶⁷ Günümüz Dinler Tarihi araştırmaları Sâbiîlerin dini geleneklerinin köklü bir tarihi geçmişe sahip olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁶⁸

Sâbiîler hakkında bu yaklaşımlardan hangisi kabul edilirse edilsin şu bir gerçek ki Kur'an'da bu gruba, Yahudilere ve özellikle Hristiyanlara verildiği kadar yer verilmemiştir.⁵⁶⁹ Çünkü Hicaz ve Şam bölgesinde yaşayan Araplar yine bu bölgelerde yaşayan Yahudi ve Hristiyanlardan etkilenmişler, bir çok düşünce ve kültür unsurunu

⁵⁶³ Bakara, 62; Maide, 69; Hac, 17

⁵⁶⁴ Şinasi Gündüz, Mitoloji ve İnanç Arasında (Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar), Etüt Yay., Samsun, Kasım 1998, s. 130-131

⁵⁶⁵ Güner, Age., s. 41-43

⁵⁶⁶ Ateş, Tefsir, c. I, s. 175-176

⁵⁶⁷ Osman Güner, Rasulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri, Fecr Yay., 1. Baskı, Ankara, 1996, s. 43-45

⁵⁶⁸ A.g.e., s. 53

⁵⁶⁹ Ancak, bir takım farklılıklar içermekle birlikte, Sâbiîlerin kıyamet, ahiret, hesap gibi hususlarda, eskatolojik tasavvurları İslam ile benzerlikler arz etmektedir. Bkz. Şinasi Gündüz, Sâbiîler (Son Gnostikler), Vadi Yay., Ankara, Ekim 1995, s. 130-137

almışlar, fikri ve psikolojik yapılarının değişmesinde onların etkisinde kalmışlardır.⁵⁷⁰ Kur'an vahyinin özellikle ilk döneminde (Mekke dönemi) Allah-u Teala Hristiyanlara ve Yahudilere pek çok kere dikkat çekmiş ve zaman zaman bu gruplar hakkında oldukça olumlu ve onure edici ifadeler kullanmıştır.⁵⁷¹

“Biz cehennemın bekçilerini hep melekler yaptık. Onların sayısını da inkar edenler için bir imtihan kıldık ki, kendilerine Kitap verilmiş olanlar iyice inansın, inananların imanını arttırsın. Kitap verilmiş olanlar ve iman edenler şüpheye düşmesinler, kalplerinde hastalık bulunanlar ve kafirler de ‘Allah bu misalle ne demek istedi?’ desinler. Böylece Allah, dilediğini sapıklıkta bırakır, dilediğini doğru yola iletir...” (Müddessir, 31) Bu ayet Ehl-i Kitab’ın Kur’an’da zikredildiği ilk ayettir. İlk zamanlarda olduğu gibi, vahyin ilerleyen dönemlerinde de onlara yönelik dikkat çekme artarak devam etmiştir.⁵⁷²

Bu ayetlerde Allah-u Teala, ilahî kaynaklı bir Kitap’a sahip olmaları nedeniyle hem imana daha yakın oldukları için hem de daha baştan tepki toplayıp İslam’ın gelişimi önünde engel teşkil edebilecek herhangi bir unsur oluşturmamış olmak için Ehl-i Kitaba dair övücü ifadeler kullanmıştır. Müddessir sûresinde görüldüğü gibi onlar Müslümanlarla birlikte, inanmayanların karşısında zikredilmiştir. “Ancak bu tutum tamamı ile nazarî ya da ideal dini düzeyde olup Ehl-i Kitabın fiilî itikad ve ameli ile hiçbir alakası bulunmamaktadır.”⁵⁷³

Kimi ayetlerde Kur’an ile ondan önceki semavi kitaplar arasındaki uyum Kur’an’ın doğruluğu için delil olarak dile getirilmiştir ve diğer Kitapların kaynağının Kur’an’la aynı olduğu bildirilmiştir. “Bu (Kur’an) ancak kendinden öncekilerin doğrulanması ve o Kitab’ın açıklamasıdır. Onda asla şüphe yoktur...”(Yûnus, 37)⁵⁷⁴

Kur’an’ın onlara karşı bu yumuşak ve sevecen üslubu karşılığını bulmuştur. Medine’de Hz. Muhammed ile Yahudiler arasında yaşanan çatışmalar Mekke’de Hristiyanlarla yaşanmamıştır. Onlar Hz. Muhammed’le ilke ve hedef birliği içinde olmuş ve O’na destek olmuşlardır. Mekke’de akrabaları ya da kendilerini koruyacak

⁵⁷⁰ İzzet Derveze, Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı, I-III C., Çev. Mehmet Yolcu, Ekin Yay., İstanbul, 1998, c. II, s. 353

⁵⁷¹ Bkz., Yunus, 94; İsra, 107-109; Enbiya, 7

⁵⁷² Derveze, Age., c. II, s. 354

⁵⁷³ Fazlur Rahman, İslam, Ankara Okulu yayınları, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara, 2000, s.

71

⁵⁷⁴ Ayrıca bkz. En’am, 92; Yusuf, 111; Ahkaf, 12; Tâhâ, 133

yakınları olmamasına rağmen, tüm yalnızlıkları ve zayıflıkları sebebiyle tehlikelere açık olduklarını bile bile İslam'ı kabul etmişlerdi.⁵⁷⁵

Ancak bu ifadelerden, o dönemde Mekke'de yaşayan bütün Ehl-i Kitab'ın aynı olduğu ve İslam'a olumlu yaklaştığı anlamı çıkarılmamalıdır. Genel durum bu olmakla beraber, aralarında menfaat ilişkileri nedeniyle ya da liderlerinin engellemesi dolayısıyla farklı tutumlar sergileyenler de vardı. Tıpkı Hz. Muhammed'e (s.a.v) yakın olan insanlar gibi bunlar da Kur'an'da dile getirilmişlerdir.⁵⁷⁶

Medine'deki Yahudiler ise,İslam'ın getirdiği demokratik ve eşitlikçi düzen,iktisadi ve idari menfaatleri ile çeliştiğinden, kendilerine gösterilen hoşgörüye gerekli karşılığı vermemişlerdir.⁵⁷⁷ Bu nedenle o dönemde yaşayan ve İslam'a karşı mücadele eden Yahudilere ve Hristiyanlara dînî birliği bozanlar anlamında 'ahzap' sıfatı verilmiştir.⁵⁷⁸

Bu nedenle Kur'an'ın Ehl-i Kitab'a karşı olumlu yaklaşımı onların yanlış tutumlarına paralel olarak değişmiş, gerek Yahudiler gerekse Hristiyanlar yanlış inanışları ve davranışları sebebiyle uyarılmışlardır. Tevrat'a yönelik dile getirilen güven oluşturuca ifadeler de elbette ki tahrif edilmiş olan şekline değil, ilk nazil olduğu dönemdeki bozulmamış haline ve ondan bize kadar bozulmadan ulaşan çok az bir kısma yöneliktir.⁵⁷⁹

Allah-u Teala Kur'an'da, bir taraftan İsrailoğullarını seçkin bir kavim kıldığını ve onlara yardımda bulunduğunu belirtirken⁵⁸⁰ diğer yandan verilen bu nimetlere karşılık beklendiği gibi davranmadıklarını ve haksızlığa saptıklarını ifade etmiştir. Onların yaptığı en büyük haksızlık ise elbette ki kendilerine gönderilen peygamberlerin tebliğ ettiği gerçeklere inanmaları, onların görevlerini zorlaştırmaları hatta bu elçileri öldürmeleridir.”Allah'ın ayetlerini inkar edenler, haksız yere peygamberleri öldürenler, insanlar arasında adaleti emredenleri öldürenler (var ya), onları acı bir azap ile müjdele!” (Âl-i İmran, 21) “Andolsun, Musa'ya Kitab'ı verdik, arkasında peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa'ya da açık deliller verdik ve O'nu Rûhu'l-Kudüs ile destekledik. Ne zaman ki bir peygamber size, canınızın istemediği bir şey getirdiyse

⁵⁷⁵ Derveze, Age., c. II, s. 357,360,364

⁵⁷⁶ Derveze, Age., c. II, s.365

⁵⁷⁷ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, Çev. Salih Tuğ, I- II C., İrfan Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul, 1993, c. I, s. 572

⁵⁷⁸ Güner, Age., s. 170. Ayrıca bkz. Rûm, 32; Ra'd, 36; Hûd, 17

⁵⁷⁹ Güner, Age., s. 205

⁵⁸⁰ Bakara, 47, 49 ,122; A'raf, 140; Duhan, 32; Kasas, 4; İbrahi, 6...

büyüklik taslamadınız mı? Kimini yalanladınız, kimini de öldürüyordunuz.” (Bakara, 87)

Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim'de Yahudi ve Hristiyanlar kendi tutum ve davranışlarıyla bağlantılı olarak kimi zaman övülerek, kimi zaman da yerilerek zikredilmiştir.. Bu iki farklı yaklaşımın sebebi, onların içinde Kur'an mesajına olumlu yaklaşan, ideal dini düzeyde ilahî kaynağa yakınlığını ve saflığını koruyan iyi kişiler olduğu gibi, tıpkı müşrikler gibi İslam'a cephe alan ve onunla mücadele eden, saflığını yitirmiş ve haktan kopmuş kişilerinde olmasıydı.⁵⁸¹ “İçlerinde (Ehl-i Kitab arasında) ılımlı bir ümmet vardı. Ancak onlardan çoğu ne kötü işler yapıyorlardı.” (Maide, 66)

Kur'an'ı Kerim'in Ehl-i Kitab'a karşı tutumunu genel olarak ortaya koyduktan sonra onların 'Hesap Günü'nde durumlarının ne olacağı hususunda ifade edilen görüşleri de belirtmek gerekmektedir. Bu konuda, “Şu bir gerçek ki, iman edenlerden, Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiîlerden Allah'a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyenlerin, Rableri katında kendilerine has ödülleri olacaktır. Korku yoktur onlar için, tasalanmayacaklardır onlar.”(Bakara, 62) ve “Şu bir gerçek ki iman edenler, Yahudiler, Sâbiîler ve Hristiyanlardan Allah'a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyenler için korku yoktur, tasalanmayacaklardır onlar.” (Maide, 69) ayetlerine dayanarak Ehl-i Kitabın bu ayetlerde zikredilen üç şarta (Allah'a ve ahirete inanmak, salih amel işlemek) uydukları takdirde tıpkı Müslümanlar gibi cennete gireceğini ileri sürenler olduğu gibi⁵⁸², İslam'ın temel iman ilkelerine ve diğer kaidelerine iman etmeyen hiç kimsenin cennete giremeyeceğini düşünenler de vardır. Hamidullah'a göre bu ifadeler, Kur'an'ın ortaya koyduğu, bir arada yaşamının temellerini oluşturan bir sulh halini oluşturmaya yönelik ifadelerdir.⁵⁸³ Üstelik bu ayetlerde kastedilen Ehl-i Kitab'ın İslamiyet gelmeden önce yaşamış olan insanlar olduğuna dair rivayetler de mevcuttur.⁵⁸⁴

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki hiç kimsenin, Allah adına, şu grup cennete girer, şu grup giremez şeklinde tespitlerde bulunma hakkı olamaz. Dayanılan deliller ne kadar kuvvetli olursa olsun nihai planda kulları hakkında karar verme yetkisi sadece Allah'ındır. Ve O kararlarından sorgulanamaz. Ancak sürekli gündeme getirilen bu

⁵⁸¹ Güner, Age., s. 171,172

⁵⁸² Bkz. Yaşar Nuri Öztürk, Kur'an'daki İslam, s. 367, 493-496; Ateş, A.g.e., c. I, s. 174

⁵⁸³ Hamidullah, Age., c. I, s. 586

⁵⁸⁴ Haydar Hatiboğlu, Süleyman Ateş Ateşle Oynuyor (Reddiye), Mesaj Yay., 1. Baskı, Ankara, 1990, s. 53

konu hakkında Kur'an'da hangi yönde ifadelerin bulunduğunu ortaya koymak faydalı olacaktır.

Bir kere, sadece yukarda zikredilen ayetlerden (Bakara, 62; Maide, 69) yola çıkarak böyle bir kanaate ulaşmak pek ilmi bir yaklaşım değildir. Bu ayetlerde zikredilen üç şarttan söz edilmesi bunların kurtuluş için tek başına yeterli olduğu anlamına gelmez. Çünkü Kur'an'da öyle ayetler vardır ki tek başlarına ele alındıklarında kurtuluş için bu üç şarttan çok daha azının yeterli olacağını düşündürmektedirler:⁵⁸⁵ "...Allah'a temiz bir kalp ile gelenler kurtulur." (Şuara, 89), "Temizlenen, Rabbinin adını anıp O'na kulluk eden kimse şüphesiz kurtuluşa ermiştir." (A'la, 14-15), "Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir." (Haşr, 9) Görüldüğü gibi ayetler tek başlarına değerlendirildiğinde sadece cimrilik etmemenin bile kurtuluş için yeterli olduğu anlaşılmaktadır. Oysaki gerçekte Kur'an'da bildirilen kurtuluş vesileleri bu kadarla sınırlı değildir. Bakara sûresinin 285. ayetinde bu vesilelerden bazıları belirtilmiştir: "Gerçek iyilik yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik o kimsenin iyiliğidir ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. Allah rızası için yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere ve boyunduruk altında bulunan kölelere ve esirlere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekat verir. Andlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakiler ancak onlardır."

'Şu halde Kur'an'ın bazı ayetlerinde mücmel olarak zikredilen şartlar, mutlak surette ilgili diğer ayetlerle birlikte ele alınıp hüküm verilmelidir. Ancak Kur'an'ın tümünü kapsayan böyle bir yaklaşımdan sonra kurtuluşa erecek olan zümreyi belirleyen çerçevenin sınırları konusunda sağlam bir fikir oluşabilir.'⁵⁸⁶

'Sadece Allah'a iman edip O'nun gönderdiği resullerin gerçek peygamber olduğu inancını reddetme, Kur'an açısından doğru kabul edilmemiştir. Bu çeşit müminleri Kur'an-ı Kerim, gerçek kafirler arasına katmaktadır.'⁵⁸⁷ "Onlar ki Allah'ı ve O'nun resullerini inkar ederler. Allah'la O'nun resullerinin arasını açmak isterler de 'Bir kısmına inanırız, bir kısmını inkar ederiz' derler. Böylece imanla inkar arsında bir yol tutmak isterler. İşte bunlar gerçek kafirlerdir..." (Nisa, 150-151)

⁵⁸⁵ Varlı, Age., s. 183

⁵⁸⁶ Varlı, Age., s. 185

⁵⁸⁷ Hamidullah, Age., c. I, s. 586

Ayetler dışında sahih hadislerde bu konu hakkında bir fikir verebilir. Nitekim meşhur Cibril hadisinde ‘İman nedir?’ sorusuna Hz. Muhammed, ‘İman, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanmaktır, (ayrıca) hayrı ve şerri ile kadere iman etmektir.’ buyurmuştur.⁵⁸⁸

Demek ki sadece Allah’a ve ahirete inanmak Kur’an’a göre, kurtuluş için yeterli değildir. Hz. Muhammed’in peygamberliğine ve O’nun getirdiği şeraite uymanın gerekliliğine de iman etmek gerekmektedir. Çünkü Kur’an’da Allah-u Teala, Hz. Muhammed’in tüm alemlere gönderildiğini (Sebe’, 28; A’raf, 158), Hz. Muhammed’in Kitap ehli olanları ve olmayanları İslam’a çağırmakla görevli olduğunu (Âl-i İmran, 20), bütün insanların Hz. Muhammed’e inanmakla ve uymakla yükümlü olduğunu ve ancak O’na uymak suretiyle doğru yolu bulacaklarını (A’raf, 158), doğru yolun O’nun gösterdiği yol olduğunu ve bu nedenle O’na uymanın gerekli olduğunu (Âl-i İmran, 32; En’am, 153), Hz. Muhammed’in emrettiklerini yapmanın, yasakladıklarını yapmaktan kaçınmanın gerektiğini (Haşr, 7), O’na itaatin Allah’a itaat sayılacağını (Nisa, 80), Kur’an’a uymanın ve ona aykırı davranmaktan kaçınmanın gerektiğini ve bu suratle ilahi rahmete kavuşulabileceğini (En’am, 155), Ehl-i Kitab’ın, Müslümanlara katılıp onlarla birlikte namaz kılmalarının istendiğini (Bakara, 41-43) bildirmektedir.

Tüm bu ayetler dikkatle okunduğunda, iddia edildiği gibi Hz. Muhammed’e sadece inanmanın yeterli olduğu, ahirette kurtuluşa ermek için O’nun getirdiği şeraite uymanın gerekmediği şeklindeki düşüncelerin Kur’an’a ne derece uyduğu anlaşılabilecektir. Hem bu görüş doğru kabul edilse bile Ehl-i Kitab’ın bahsedilen üç şartı taşıdığı da söylenemez. En başta onlar şirksiz bir Allah inancına sahip değillerdir. “(Yahudiler ve Hristiyanlar) hahamlarını ve rahiplerini Allah dışında Rabler edindiler. Meryem oğlu Mesih’i de. Halbuki hepsi bir tek ilaha ibadetle emrolunmuştu.” (Tevbe,31), “Yahudiler, ‘Üzeyr Allah’ın oğludur’ dediler. Hristiyanlar da ‘Mesih Allah’ın oğludur’ dediler. Bu, onların ağızlarıyla geveledikleri sözlerdir. (sözlerini) önceden inkar etmiş (olan müşrik) lerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin, nasıl da (haktan batıla) çevriliyorlar.”(Tevbe, 30)⁵⁸⁹ Evet, Ehl-i Kitab, ya Allah’a çocuk isnad etmek, ya Hz. İsa’nın Allah olduğunu söylemek, ya da teslisi kabul etmek

⁵⁸⁸ Buhari, İman, 36

⁵⁸⁹ Benzer manadaki ayetler için bkz. Meryem, 88-89; Maide, 73

suretiyle açıkça tevhitte sapmışlardır.⁵⁹⁰ Kur'an ayetleri bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır.

Ayrıca Hz. Muhammed döneminde yaşayan Yahudiler Kur'an'ın ifadesiyle⁵⁹¹ O'nu, öz oğulları gibi tanıyorlardı, ve peygamber olduğunu biliyorlardı. Ancak Müslüman olmadılar ve kendi dinleri üzere öldüler. İddiaların doğruluğu kabul edilecekse bu insanlar cennete girecektir mi denilmelidir? Eğer öyle ise Hz. Muhammed neden Ehl-i Kitabı İslam'a davet etmekle görevlendirilmişti? Nitekim O, Ehl-i Kitab olduğu bilinen Bizans Kralına gönderdiği mektupta şöyle buyurmuştur: "Ben seni İslam'a davet edici kelimeye çağırıyorum. Müslüman ol, selamete erersin, İslam'a gir. Allah sana sevabını iki kat verir.Eğer yüz çevirirsen mensuplarının günahı senin boynuna olur."⁵⁹² Bu noktada, ileri sürüldüğü gibi 'Allah katında din ancak İslam'dır.' (Âl-i İmran,19), "Kim İslam'dan başka bir din ararsa (o din) ondan asla kabul edilmeyecektir. Ve o, ahirette hüsrana uğrayanlardanır." (Âl-i İmran, 85) gibi ayetlerde kastedilen Allah tarafından gönderilen bütün ilahi kaynaklı dinler ise Hz. Muhammed'in (s.a.v), ilahi kaynaklı bir din olan Hristiyanlığa mensup Bizans Kralını İslam'a davet etmesinin hikmeti nedir?

Eğer söylenen şartlar sağlanmış olsaydı bu defa İslam'ın, Allah tarafından gönderilişinin hiçbir anlamı olmazdı. Yani eğer Yahudi ve Hristiyanlar şirksiz bir Allah inancına sahipse, Hz. Muhammed'in peygamber olduğuna inanmakla beraber Kur'an'a değil kendi kitaplarına, şeraitlerine uyarak kurtuluşa erişebileceklerse, günümüzdeki Tevrat ve İncil bu kurtuluş için yeterliyse, üstelik de bu kitaplar tahrif edilmemişse (ki iddia edilen budur) o zaman Kur'an neden nazil olmuştur. Hz. Muhammed kendisine yeni bir kitap ve şeriat verilmeden gönderilen bir elçi olsaydı bu düşünce belki şu halinden daha makul olabilirdi. Ancak öyle olmadı. Yani Hz. Muhammed'e Kur'an verildi. Mademki onsuz da insanlar dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşabileceklerdi o halde bu durumda Kur'an (hâşâ) varlığı gereksiz bir mesaj durumuna düşürülmekte değil midir?

Kaldı ki Kur'an, bu kitapların tahrif edildiğini açık ve net bir şekilde bildirmektedir: "Şimdi (ey müminler) siz, bunların size inanmalarını mı umuyorsunuz? Oysa bunlardan bir grup vardı ki, Allah'ın kelamını işitirlerdi de düşünüp akıl

⁵⁹⁰ Güner, Age., s. 176

⁵⁹¹ Bakara, 146

⁵⁹² Buhari, Cihad, 100

erdirdikten sonra , bile bile onu tahrif ederlerdi.” (Bakara, 75) “Yahudilerden öyleleri var ki, kelimeleri yerlerinden kaydırıyorlar...” (Nisa, 46)⁵⁹³

Ehl-i Kitap dışında, ahiretteki durumu tartışılan bir zümre de müşriklerin çocuklarıdır. Bu konuda, farklı açıklamalar içeren rivayetler mevcuttur. Kimi alimlere göre tüm çocuklar cennete girecektir. Kimilerine göre ise onların ne yaptığını Allah bilir ve durumları da Allah’ın meşîetindedir. Kimilerine göre ise bu çocuklar cehenneme girecektir.⁵⁹⁴ Bu farklı rivayetler karşısında, senedi en sağlam olan ve mana bakımından Kur’an’a en uygun olanı araştırılmış ve sonuçta alimlerin çoğunluğu, tüm çocukların cennete gireceğine kanaat getirmişlerdir.⁵⁹⁵ Nitekim Peygamber Efendimiz de ‘Her çocuk İslam fitratı üzerine doğar’⁵⁹⁶ buyurmuştur. Bu çocuklar henüz mükellefiyet çağına girip, herhangi bir seçimde bulunmadıklarına göre sorumlu tutulmamalıdır.

Netice olarak denilebilir ki, hesap gününde insanların durumu hakkında isabetli bir sonuca varabilmek için, Kur’an ayetleri bir bütün olarak değerlendirilmeli ve İslam’ın temel inanç esasları göz önünde bulundurulmalıdır. Bu şekilde düşünülünce, Kur’an’da, nihai kurtuluşun temel ilkesi olarak, doğru bir iman ve tevhit anlayışının belirlendiği görülebilmektedir.

⁵⁹³ Ayrıca bkz. Bakara, 79; Maide, 44

⁵⁹⁴ İbn Teymiyye, Age., s. 514-515, 520

⁵⁹⁵ Yavuz Köktaş, ‘Mevdûdi’nin Hadisle İlgili Görüşleri ve Hadis Tahlilleri Üzerine (II)’ Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, sayı, 9, s. 145-168, 2004. Bkz. http://www.if.sakarya.edu.tr/DERGI/Dergi_9_pdf/

⁵⁹⁶ Bkz. Müslim, Kader, 25; Buhari, Cenaiz, 80-92

SONUÇ

İnsanın doğuştan getirdiği ve onu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerinden birisi, sorumluluk duygusudur. İnsan, bu duygu sayesinde, kişisel gelişiminde yol alır, ilerler ve her iki hayatında da başarıya ve mutluluğa ulaşır.

İşte bu nedenle, insanoğlu var olduğundan beri, sorumluluk duygusu da var olmuş ve farklı şekillerde de olsa varlığını hissettirmiştir. Tarihin başından beri, her toplumda, insanın yaptıklarının karşılığını göreceği inancı var olagelmıştır. Ancak kimi zaman kişisel zaafılar, kimi zaman da millî hususiyetler nedeniyle, bu inanç, farklı görünümlere bürünmüştür. Bu bağlamda, İslam öncesi Arap toplumunda, maddeci ve hakikate kayıtsız dünya görüşü ve hayat tarzı nedeniyle, son derece silik bir görünüm arzeden ve hiçbir fonksiyonelliği olmayan ahiret inancı, Hind toplumunda, sadece bu dünyaya yönelik kalan ve Allah'ın mutlak kudretinin tezahürlerinden olan diriliş, hesap gibi unsurları taşımayan, amele karşı cezâ (karşılık) düşüncesi ile kendini göstermiştir. Yahudilikde, Kutsal Kitaplarda zaten oldukça az geçen ölüm sonrası hayat ve yapılanların karşılığını görme mefhumu, yaşanan sürgünler, sıkıntılı dönemler ve sahip olunan millî düşünce tarzı nedeniyle, kimi zaman, dünyaya yönelik olarak algılanmış ve bu kavmin, yaşanan sıkıntıların ardından, egemenlik sahibi olacağı inancı hakim olmuştur. Hristiyanlıkta var olan ölüm sonrası hayat inancında ise, ahiret hayatının hemen her safhası Allah-u Teala'nın değil, Hz. İsa'nın varlığı ve kudreti çerçevesinde sunulmaktadır. Dünyada, kendisine iman edenlerin kurtuluşunu sağlamak için kendisini feda eden Hz. İsa olduğu gibi, hesap gününde de insanları hesaba çekecek ve haklarında karar verecek olan yine O'dur.

İşte, tüm bu inanç sistemlerinde yeteri kadar ön planda olmayan, yine, insanın kendini gerçekleştirmesi ve kişisel gelişimi yolunda pek fazla işlevselliği de bulunmayan ahiret inancı ve yapılanların karşılığını görme düşüncesi İslam'da, temel konulardan biri ve bir iman esası olarak sunulmaktadır. Doğrudan ya da dolaylı olarak bu inancı anlatan ayetler, Kur'an-ı Kerim'de önemli bir yer tutmaktadır. Buna göre, insan öldükten sonra, onun için ahiret hayatı başlamış olacaktır. Dünyanın sonunda yaşanacak "kıyamet" in ardından da, bütün insanlar diriltilecek ve yaptıklarından hesaba çekilecek, sonra da ameline göre ebedi hayatının yönü belli olacaktır. Tüm bunları gerçekleştirecek varlık, mutlak kudret sahibi olan Allah'tır.

Allah-u Teala'nın Kur'an'da anlattığı, ahiret hayatına dair tüm konular hesap ve hesap günü ile ilişkili olarak sunulmuştur. Bu bağlamda, berzah, sırat, havz, kıyamet ve mahşer gibi konuların hepsinde odak nokta, insanın hesap günündeki durumudur. Çünkü insan hesap gününde nasıl bir halde bulunacaksa, ahiret hayatının diğer safhalarında da aynı halde olacaktır. Yani tüm bu safhalarda insanın amelinin sonucunun yansımaları söz konusudur.

Kıyametin ardından yaşanacak olan hesaba çekme ve hesap günü mefhumları, Kuran'da pek çok farklı ifade ile anlatılmaktadır. Allah, hesabın farklı yönlerine dikkat çekerek muhatabı etkilemek ve bu imanî esasın, insan içinde yer etmesini sağlamak için, Kur'an'da çok sayıda farklı ifade şekilleri ve sözcükler kullanmıştır.

Ahirette 'hesaba çekilme' kavramının, Kur'an-ı Kerim'de bu denli çok yer almasının ve bir iman esasının nedeni, insanların kendilerini geliştirmeleri ve bu esnada dünya hayatında hukuk, adalet, ahlak esaslarına riayetini gerçekleştirme amacıdır.

Hesabı ve hesapla ilişkili diğer hususları ifade eden bu sözcükler ve ifade şekilleri kimi zaman gerçek anlamları ile kullanılırken, kimi zaman da Kur'an'da farklı bir boyut kazanarak, mecazi anlamda kullanılmışlardır. Bu bağlamda, insanların amellerinin değerlendirilmesi mizan ile, amelleri ile yüzleşmesi amel defterleri ile, aleyhindeki hüküm kitabının soldan veya arkadan; lehindeki hüküm de kitabının sağdan verilmesi ile, hesaptan sonra duyacağı mutluluk ya da mutsuzluk yüzünün bürüneceği renk ile ifade edilmiştir. Yani, Kur'an'da, hesaba çekilme ve bunun sonucu ile ilgili olan diğer gaybî hususlar, insanların anlayabileceği bir şekilde, çoğu zaman dünya hayatında görülen şeylere atıfta bulunularak anlatılmış, insanın kavrama alanı dışında kalan bu konular, somutlaştırılarak ve çoğu zamanda edebî bir üslupla canlandırılarak sunulmuş ve böylelikle bu konuların anlaşılır, etkileyici ve kalıcı olması sağlanmıştır.

Ahirette hesaba çekilmeyi anlatan ayetlere göre; Allah, kullarının her hareketini ve düşüncesini görmekte ve kaydetmektedir. Hesap günü geldiğinde, tüm bu ameller, mahiyetlerine göre mükafat veya ceza ile karşılanacaktır. O gün, bireysel sorumluluk ilkesi esas olacak ve hiç kimse bir başkasının günah yükünü yüklenmeyecektir. Kulları hesaba çekme yetkisi sadece Allah'a ait olacaktır. Bu nedenle Allah'ın iradesi ve dilemesi dışında, insanın hesabına etki edebilecek herhangi bir husus olmayacaktır. Ancak Allah, dünya hayatını, faziletli ve ihlaslı bir şekilde geçiren kullarının amellerini

zayi etmeyecek, gerek affı, gerekse yine O'nun dilemesi ile gerçekleşecek olan şefa'at ile o kullarını, vaadettiği nimetlere kavuşturacaktır. Bunun dışında, istenen yönde bir hayat sürmeyip, Allah'ın ayetlerini inkar eden günahkarlar da, kendisiyle uyarıldıkları, fakat alay edip dikkate almadıkları cehennem ile cezalandırılacaklardır.

Bu noktada Ehl-i Kitab ve müşrik çocukları ile büyük günah işleyenlerin hesap günündeki durumları, ilgili Kur'an ayetleri bütün olarak değerlendirilerek ortaya konmalıdır. Bu hususlarda kesin olarak söylenebilecek olan şudur: Hesap gününde nihai kurtuluşu sağlayacak olan temel esas, doğru bir ilah anlayışına sahip olmaktır.

BİBLİYOĞRAFYA

- ABDUH, Muhammed ve RIDA, Reşid, Tefsîrû'l- Menar, Mektebetü'l- Kahire, tsz.
- ABDULBAKÎ, Muhammed Fuat, Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l- Kurani'l- Kerim, Dârü'l- Hadîs, Kahire, 2001
- EL-ALÛSÎ, Mahmûd b. Abdullah el- Hüseyinî Şihabuddîn, Rûhu'l- Meânî fî Tefsîri'l- Kur'ani'l- Azîm ve Seb'il-Mesâni, I-XXX C., Beyrut, Dâru İhyâi't- Turâsi'l- Arabî, 1985
- ATEŞ, Süleyman, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat
- Kuran Ansiklopedisi, XXIX c., KUBA (Kuran Bilimleri Araştırma Vakfı), tsz.
- BAHADIR, Abdülkerim, İnsanın Anlam Arayışı ve Din, İnsan Yayınları, 1.Baskı, 2002, İstanbul
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, Muvazzah İlm-i Kelam, Bilmen yayınevi, 1972-İstanbul,
- Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri, Bilmen Yayınevi, VIII cilt, İstanbul
- Dini ve Felsefi Ahlak Lugatçesi, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1967
- BOZGEYİK, Burhan, Ölüm Sonrası Hayat, Cihan Yayınları, İstanbul, Şubat 2006
- BUHARÎ, Muhammed b. İsmail el- Ca'f, es-Sahîhü'l- Buhari, I-II C., Kahire, 1895
- BURSEVÎ, İsmail Hakkı, Tenvîrû'l- Ezhân min Tefsîri Rûhu'l- Beyân, I- IV C., İhtisar ve Tahkik Muhammed es- Sâbûnî, Birinci Baskı, Dârü'l- Kalem, 1988
- BÜYÜK LAROUSSE SÖZLÜK ve ANS., I-XX C., Milliyet Gazetecilik A.Ş., 1986, İstanbul
- CANAN, İbrahim, Kütüb-ü Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ yayınları, XVIII cilt, Ankara, 1995

el- CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd el- Cevherî el- Fârâbî Ebu'n-Nasr, es-Sihâh Tâcu'l-
Lugati ve Sihâhi'l- Arabiyyeti, thk. Ahmed Abdulgaffûn, Nşr., Hasan Şerbetli, Metâbiu
Dâri'l- Kütübi'l- Arabi, I- VI C., Mısır, tsz.

CEVİZCİ, Ahmet, Etiğe Giriş, Paradigma Yayınları, İstanbul, Ocak 2002

ÇAĞATAY, Neşet, İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ank. Üniv. İlah.
Fak. Yayınları, 3. Baskı, 1971- Ankara

ÇETİN, İsmail, Ehl-i Sünnetin Nazarı İtikadın Ölçüsüdür, Dil-Ârâ Yayınları, Isparta,
1992

DERVEZE, İzzet, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, I-III, Çev. Mehmet Yolcu,
Ekin Yayınları, İstanbul, 1998

EBU DAVUD, Süleyman el- Eş'as es-Sicistâni el-Ezdî, Sünen-ü Ebu Davud, thk.
Muhammed Muhyiddin Abdülhamit, I-IV C., Beyrut Ofset Basım, tsz.

EMİN, Ahmed, Fecrü'l-İslam (İslam'ın Doğuşu), Çev. Ahmet Serdaroğlu, Kılıç
Kitabevi Yayınları, Ankara, 1976

ERDOĞAN, Hüseyin, Ölüm ve Ötesi (Kabir Kıyamet Ahiret) Çile Yayınları, 17. Baskı,
İstanbul, tsz.

ESED, Muhammed, Kuran Mesajı (Meal- Tefsir) Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk,
İşaret Yayınları, İstanbul, 1997

GÜLLÜCE, Veysel, Kur'an-ı Kerim'de Ahiret İnancının Temelleri, Kültür Eğitim
Vakfı Yayınevi, Erzurum, 2001

Kur'an Işığında Reenkarnasyon, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004

GÜMÜŞHANEVÎ, Ahmed Ziyaüddin, Râmuz el- Ehadis (Hadisler Deryası), Çev.
Abdülaziz Bekîne, I-II C., Gonca Yayınevi, İstanbul, 1997

GÜNALTAY, Şemseddin, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1997

GÜNDÜZ, Şinasi, Mitoloji ile İnanç Arasında (Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar), Etüt Yayınları, Samsun, Kasım 1998

Sâbi'iler (Son Gnostikler-İnanç Esasları ve İbadetleri) Vadi Yayınları, Ankara, Ekim 1995

GÜNER, Osman, Resûlullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri, Fecr Yayınevi, Birinci Baskı, Ankara, 1997

GÜNGÖR, Mevlüt, Kuran Penceresinden İman Amel Hayat Ahiret ve Kainata Bakış, Kuran Kitaplığı, İstanbul, 1995

HAMİDULLAH, Muhammed, İslam Peygamberi, Çev. Salih Tuğ, I-II, İrfan Yayıncılık, Beşinci Baskı, İstanbul, 1993

HATİP, Abdülaziz, Dünya Ötesi Yolculuk, Gençlik Yayınları, Yeni Asya Neşriyat, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1996

HATİPOĞLU, Haydar, Süleyman Ateş Ateşle Oynuyor (Reddiye), Mesaj Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, 1990

İBN KESİR, Hadislerle Kuran-ı Kerim Tefsiri, Çağrı Yayınları, terc. Bekir Karlığa, A. Bedrettin Çetiner, XXX C., İstanbul, 1993

İBN MACE, Muhammed b. Yezid, el-Kazvinî, Sünen-ü İbn Mace, thk. Muhammed Fuat Abdülbaki, I- II C., Beyrut Ofset Basım, 1975

İBN MANZÛR, Celalüddîn Muhammed İbn Mukerremu'l- Ensârî, I- XX C., Kahire, 1890

İBN TEYMİYYE, Sırat-ı Müstakim, Çev. Cemal Güzel, Tevhid Yayınları, İstanbul, 1996

Ehl-i Sünnet Akaidi, Terc. Org. Muhammed Fatih el- Murabit, Tevhit Yay., İstanbul, 1996

İSFEHANİ, Rağıp, Müfredât-ı Elfâzi'l-Kuran, thk. Nedim Maraşlı, Dârü'l-Fikr, tsz.

İSLAMDA İNANÇ İBADET ve GÜNLÜK YAŞAYIŞ ANS., İlmi Müşavir ve Redaktör İbrahim Kafi Dönmez, C.IV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1997

İMAM AZAM, Fıkh-ı Ekber, Aliyyü'l-Kâri Şerhi, Çağrı Yayınları, Çev., Yusuf Vehbi Yavuz, İstanbul, Mart 1979

İMAM GAZALİ, İhya-u Ulûmi'd-Dîn, Bedir Yayınevi, I-IV C., Çev. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul, 1975

İMAM NEVEVİ, Riyazü's-Salihîn, Bedir Yayınevi, Çev., Mehmet Emre, Tashih ve Tertibi Abdulkadir Akçiçek, İstanbul, tsz.

İMAM ŞA'RANİ, Ölüm Kıyamet Ahiret ve Ahirzaman Alametleri, Bedir Yayınevi, İstanbul, tsz.

İNCİL, Yeni Yaşam Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, Ekim 2005

İZUTSU, Toshihiko, Kuran'da Allah ve İnsan, Yeni Ufuklar Neşriyat, Çev. Süleyman Ateş, İstanbul, tsz.

KALIN, Faiz, 'Kur'an'da Azap Kavramı'(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995

KARAKOÇ, Sezai, Kıyamet Aşısı, Diriliş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1974

KILIÇ, Sadık, Kuran'da Günah Kavramı, 1. Baskı, Hibaş Yayınevi, Konya, 1984

Kuran'da Sembolizm, Kılıç Yayınları, Ankara, 1991

Benliğin İnşası, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000

KÖKTAŞ, Yavuz, 'Mevdudî'nin Hadisle İlgili Görüşleri ve Hadis Tahlilleri Üzerine (II)' Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı 9, 2004 (http://www.if.sakarya.edu.tr/DERGİ/Dergi_9_pdf/)

KUŞEYRÎ, Abdulkerim, Kuşeyri Risalesi, Dergah Yayınları, Hazırlayan Süleyman Uludağ, 1. Baskı, İstanbul, Ekim 1978

KUTUB, Seyyid, Fî Zilali'l-Kur'an, Çev. Salih Uçan, I-X C., Dünya Yayınları, Vahdettin İnce, İstanbul, 1991

Kuran'da Edebî Tasvir, Çev. Mehmet Yolcu, Çizgi Yayınları, İstanbul, 1991

Kuran'da Kıyamet Sahneleri, Çev. A. Faruk Haznedaroğlu, Ravza Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 1997

MARANKİ, Ahmet-Elmas, Yaşam Enerjisi, Mozaik yay., 36. baskı, İstanbul-2006

EL-MERAĞÎ, Ahmed Mustafa, Tefsîrû'l-Merağî, I-XV C., 4. Baskı, Mısır, 1969

MEVDUDÎ, Ebu'l- Alâ, Tefhîmü'l- Kuran: Kuran'ın Anlamı ve Tefsiri, Çev. Heyet, Tashih, Nureddin Midilli, I- VII C., İstanbul, 1987

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI İSLAM ANS., I- XII C., İstanbul, 1979

el-MUHASİBÎ, Haris, Ahiret Perdesini Aralarken (Kitabü't-Tevehhüm), Çev. Abdülaziz Hatip, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 1995

MUTÇALI, Serdar, Arapça-Türkçe Sözlük, Dağarcık Yayınları, 1995, İstanbul

MÜSLİM, İbnü'l- Haccac Ebu'l- Huseyn en- Nisaburi, Sahih-i Müslim (Câmiü's-Sahih), thk. M. Fuat Abdülbaki, I- V C., İstanbul, 1959

OĞUZ, Muhammed İhsan, Dünya ve Ahiret Hayatı, Oğuz Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1994

ÖZAKKAŞ, Mahmut, İslami Bilgiler ve Terimler Ansiklopedisi (Birinci Kitap, Akaid-İman), Sağlam Kitapevi, İstanbul, 1981

ÖZSOY, Ömer ve GÜLER, İlhami, Konularına Göre Kuran (Sistematik Kuran Fihristi), Fecr Yayınları, Ankara, 2005

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, İslam Nasıl Yozlaştırıldı, Yeni Boyut, İstanbul, 2000

Kur'an-ı Kerim Meali, Yeni Boyut Yayınları, 102. Baskı, İstanbul, 1999

Kur'an'daki İslam, 6. Baskı, İstanbul, 1991 Yeni Boyut Yayınları

İslam Kavramları Ansiklopedisi, I-II C., Hürriyet Ofset, İstanbul, 1991

PAÇACI, Mehmet, Kuran'da ve Kitab-ı Mukaddeste Ahiret İnancı, Nûn Yayınları, Fatih Ofset, İstanbul, 1994

RAHMAN, Fazlur, Ana Konularıyla Kuran, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999, Çev. Alparslan Açıkgenç, 5. Baskı

İslam, Ankara Okulu Yayınları, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara, 2000

RAZÎ, Fahrüddin, Tefsîr-i Kebir; Mefâtihi'l-Gayb, Çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Cafer Sadık Doğru, I- XXIII C., 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993

Es-SABUNÎ, Nureddin, Maturidiyye Akaidi, trc. Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 1998

SARICIK, Murat, İslam Öncesi Dönem Cahiliye Kültürü, 1. Baskı, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002

SOYSALDI, Mehmet, Kur'an Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1997

ŞİMŞEK, M. Sait, Kuran'ın Ana Konuları, Beyan Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2001

TDV İSLAM ANS., XXXI...,

TİRMİZİ, İsa bin. Muhammed bin. İsa bin. Sevre, Sünen, thk. Ahmed M. Şahin, I-IV C., İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, tsz.

TOKAT, Latif, Dinde Sembolizm, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004

TÜMER, Günay ve KÜÇÜK Abdurrahman, Dinler Tarihi, 3. Baskı, Ocak Yayınları, Ankara, 1997

VARLI, Mustafa, Hangi İslam, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1999

WATT, W. Montgomery, Kuran'a Giriş, Ankara Okulu Yayınları, trc. Süleyman Kalkan, Ankara, 1998

YAVUZ, Ömer Faruk, Kuran'da Sembolik Dil, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006

YAZIR, Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, I- IX C., Akçağ Yayınları, Ankara, tsz.

ZUHAYLÎ, Vehbe, İslam Fıkıhı Ansiklopedisi, I-X C., Çev. A. Efe, B. Eryarsoy, H. F. Ulus, A. Ural, Y. V. Yavuz, N. Yıldız, Risale Yayınları, İstanbul, 1992

ÖZGEÇMİŞ

05.10.1978'de Erzurum'da doğdu. Aynı şehirde Sabahattin Solakoğlu İlk Öğretim Okulu'nu ve İmam Hatip Lisesi'ni bitirdi. 1997 yılında kazandığı Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesinden 2002 yılında mezun oldu. 2003 yılında Temel İslam Bilimleri anabilim Dalı Tefsir Bölümü'nde Yüksek Lisans Eğitiminde başladı. 2004 yılının Mart ayında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi öğretmeni olarak göreve başladı. Halen Pasinler ilçesi, Pasinler Lisesi'nde görev yapmaktadır.